

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 14.

Helynévtörténeti Tanulmányok

14.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2018

A Magyar Névarchívum Kiadványai 49.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2018
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus
terjesztés jogát, 2018

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Tóth Valéria

Borítóterv: Varga József

Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

JUHÁSZ PÉTER: Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban. Helynevek, írott források, régészet	7
MOZGA EVELIN: A Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveiről	51
SZÓKE MELINDA: Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához	73
PELCZÉDER KATALIN: A Bakonybéli összeírás két szórványáról: <i>Tener here</i> és <i>Sar</i>	89
KOVÁCS ÉVA: A névvégi <i>-i</i> lehetséges szerepkörei a 11. században	103
KOROMPAY KLÁRA: Emlékeim Bárczi tanár úrról	115
DITRÓI ESZTER: Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Veszprém megye Pápai járásában	125
E. NAGY KATALIN: Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Bakonszeg és Szentpéterszeg helynevei alapján	137
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei	155

Abstracts of the Volume

JUHÁSZ, PÉTER: On Hungarian–Slavic Cohabitation in the Early Arpad Era	49
MOZGA, EVELIN: On the Slavic Personal Names of the Tihany Census	71
SZŐKE, MELINDA: Considerations for the Establishment of the Chronological Layers of the Founding Charter of the Bakonybél Abbey	87
PELCZÉDER, KATALIN: On Two Remnants of the Bakonybél Census (<i>Tener here and Sar</i>)	100
KOVÁCS, ÉVA: Possible Roles of the Word-Final <i>-i</i> in 11 th -Century Toponyms	113
KOROMPAY, KLÁRA: Personal memories of Professor Bárczi	124
DITRÓI, ESZTER: Comparative Taxonomic Studies of Toponyms in the Pápa District	136
E. NAGY, KATALIN: A Comparative Taxonomic Study Based on the Toponyms of Bakonszeg and Szentpéterszeg	153

Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban

Helynevek, írott források, régészet

A magyar kutatás a magyar honfoglalást hagyományosan olyan nagyszabású népmozgásnak tekinti, amelynek során a Kárpát-medence népességének legnagyobb része kicserélődött, és a korábbi lakosság helyébe magyar népesség költözött. Ez a felfogás KNEI ZSÓFIA ISTVÁNNAK a modern helynévkutatás alapjait megteremtő munkáin alapszik (1938/2000, 1943–1944/2001). KNEI ZSÓFIA hangsúlyozta, hogy a magyarság által megszállt terület — minden szláv szörvány ellenére is — lényegében magyar nyelvűnek tekinthető (1938/2000: 452). Ugyanígy vélekedett korai helynévanyagunkat az 1970-es évek közepén nagy alaposággal újra feldolgozó KRISTÓ GYULA is: „Ennek a felfogásnak feltétlen bizonyosságot szolgáltató példája, hogy a Kárpát-medence korai földrajzi nevei nagy (vagy döntő) többségükben csak a magyarság névadásából vezethetők le.” (1976: 7). Az újabb kutatás rámutatott azonban arra, hogy a korábbi felfogással szemben a 9. század előtt a Kárpát-medencében élt népességek jelentős számú Árpád-kori továbbélése valószínűsíthető, amely tény a helynévanyag újra vizsgálatát mindenképpen indokolja (OLAJOS 1969, 2001, SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, SZENTPÉTERI 1997, SZŐKE B. 1979, 1993, 1994, 1996a, 1996b, TOMKA 1994, 1997a, 1997b).

A hagyományos felfogás felülvizsgálatát KRISTÓ GYULA kezdeményezte. KRISTÓ 2000-ben megjelent munkájában joggal figyelmeztetett arra, hogy az 1938 óta eltelt 62 év során KNEI ZSÓFIA munkáját csak felhasználták; tovább senki sem fejlesztette, megállapításait az újabban megismert tudományos eredményekkel senki sem szembesítette (2000: 3). KRISTÓ a következő szempontok alapján bírálta KNEI ZSÓFIA megállapításait: „Már közel két évtizeddel ezelőtt erős gyanú élt bennem, hogy a Kneizsa-féle térkép — még erős megszorításokkal is — csak a XI. század végi etnikai állapotok bemutatására alkalmas, amikor már hosszabb idő óta bizonyosan éltek ott magyarok, akiktől a terület magyar helynévanyaga származik.” KRISTÓ — mai ismereteink tükrében — joggal bírálta felül KNEI ZSÓFIA történeti bizonyítékait, a honfoglaló törzsek szállásterületének HÓMAN BÁLINT által megállapított elhelyezkedését, az Árpád-kori magyar határvédelemről KARÁCSONYI JÁNOS által végzett kutatásokat (KRISTÓ 2000: 5–6). Ugyanez a helyzet a ma már idejétmúlt régészeti bizonyítékokkal is, amelyek HAMPEL és ROSKA kutatásain alapultak (KRISTÓ 2000: 10). KRISTÓ alapproblémának tartotta, hogy

a KNEZSA által felhasznált okleveles anyag túlságosan nagy időtávlatot foglal magába: az 1001 és 1121 közötti 120 évet: „Ennyi idő alatt nyelvcsere mehet végbe, vagyis a nyelvi viszonyok teljesen átalakulhatnak, azaz e 120 év adatait aligha lehet közös nevezőre hozni.” (KRISTÓ 2000: 7). Végkövetkeztetése: „Magyarország helynévanyagának szembeszökő magyar jellege” (KNEZSA 1938/2000: 455) csak a 11. század végére igaz, ezzel szemben: „A vizsgálathoz igénybe vett, döntően nyelvi adatok alapján az derül ki, hogy a 11. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a számra legnépesebb csoportot a szláv nyelven beszélők tették ki.” (KRISTÓ 2000: 41). KRISTÓ számos tanulmányban, illetve monográfiában vizsgálta meg nagy alapossággal e problémakört. Bár feldolgozása több rész tanulmányra oszlik, azok mindegyike hasonló logika mentén, rendszerszerűen dolgozza fel a vizsgált témát (1993, 1995a, 1997, 2003b). Elemzése mind egészében, mind részleteiben számos kérdést vet fel, amelyeket mindenképpen szükségesnek látszik áttekinteni, tekintettel megállapításainak nagy horderejére a magyar etnogenézist és a magyar településhálózat kialakulását illetően. Jelen munkámban a felvetődő kérdések részletes bemutatására, és — nyilvánvalóan nem a véglegességre törekvő — megválaszolására teszek kísérletet. Alapkérdésem megegyezik a KRISTÓ által felvetéssel, azzal tudniillik, hogy a helynév milyen esetekben és milyen mértékben lehet alkalmas az ott élők nyelvi hovatartozásának megállapítására?

1. A névadók nyelvi viszonyainak tükröződése a helynévanyagban

A magyar helynévadás kialakulásának vizsgálatakor elvi problémaként merül fel, hogy a helyben talált steppei eredetű, zömében vélhetően török nyelvű avar és a vele együtt élt különböző eredetű szláv népségek helynévadása milyen mértékben élhetett tovább a magyar honfoglalás után, névadásuk nyomai fellelhetők-e az okleveles helynévanyagban?

KRISTÓ a magyarok életmódját az egész 10. század során nomádnak határozta meg, úgy látta, helyneveik letelepülésükkel párhuzamosan, csak a század végén kezdtek kialakulni (1995a: 205–206, 1997). Ezért a személynévből formáns nélkül alakult helyneveket nem tekintette magyar névadásúnak, hanem a helyi lakosság névadásához kötötte: „A személynévi eredet gyanújába vont, általunk tárgyalandó helynevek a névadás korai szakaszából valók, olyan korai időben jegyezték le, amikor a magyarok még alig három emberöltő óta éltek csak a Kárpát-medencében.”, s „a személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezzetháron belül) élt, s a személy török illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből, azaz személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név.” „Ha szláv vagy török eredetű nevet viselő személy nevéből alakult pusztán helynév a 13–15. század folyamán bukkan fel, ez az eljárás indokolható, hiszen nem lehet tudni, hogy a névadó mikor élt, és a

névadás mikor történt. 1000–1010 körüli adatok esetén azonban ez aligha megengedhető eljárás. Ilyen esetekben ugyanis teljesen egyértelmű: a szláv, török személynevet a magyarok nem adhatták a 8–9. században a településnek, hanem csakis a honfoglalást követően, vagyis valamikor 900 után, amikor maguk is megjelentek a térségben, de ekkor a névadó személy szláv, török neve egyszerűen mind etnikumjelölő is volt.” (KRISTÓ 2000: 16–17).¹

A fentiekben kifejtettek alapján KRISTÓ első körben a 11. század elejéről származó okleveles helynévanyagot vizsgálta meg az egykorú etnikai helyzet tisztázása érdekében: „Összesen tehát 51 későbbi és mai település Szent István kori elődjét, annak fennállását lehet a kortárs hiteles források alapján kimutatni.” (KRISTÓ 2000: 15). Ezek közül eredményei szerint 17 (36%) magyar, 21 (45%) szláv, 7 (15%) török és 2 (4%) német névadású (i. m. 19). Második körben a Szent István korában nagy valószínűséggel létezett várispánságok, püspökségek és kolostorok neveit fogja vallatóra. A várispánságok közül 10 (37%) magyar, 12 (44%) szláv, 4 (15%) török és 1 (4%) német. A továbbiakban „kísértetiesen a korábban már tapasztalt arányok jelentkeznek”: a püspökségek közül 3 magyar (Csanád, Eger, Győr), 4 szláv (Bihar, Pécs, Vác, Veszprém), 2 pedig török (Esztergom, Kalocsa) (i. m. 21). A monostorok közül a következők biztosan léteztek Szent István korában: (Pécs)Várad, Szent Márton (Pannonhalma), Bakonybél, Zalavár, Tornova (Somlóvásárhely), Zobor, Marosvár. A *Várad* név egykorú forrásban nem szerepel, a számításba jövők közül Bél magyar vagy szláv, Tornova és Zobor szláv névadású, a Zala és a Maros szláv közvetítésű a magyarban (i. m. 22).

KRISTÓ ezek után a Szent István halálát követő időszak okleveleit vizsgálta, amelyek részletes helynévanyaga az etnikai viszonyokra nézve már alaposabb információkat nyújt. Elsőként az 1055. évi Tihanyi alapítólevélről állapította meg, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő, mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településeken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el. [...] Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben” (2000: 23). Az 1061-es Zselicszentjakabi alapítólevélben a biztosan a Dél-Dunántúlra lokalizálható helynevek közül az egyetlen magyar a Kapos folyó neve, míg a többi helynév nagyrészt szláv: „Dél-Somogynak tehát a 11. század első felében nagyrészt szláv lakossága lehetett.” Szabolcs, Szatmár és Zemplén korai etnikai viszonyairól az 1067 körüli százdi alapítólevél alapján a következő megállapításra jutott: „A szláv toponímia gyakorta váltakozik a magyarral, és nagyjából azonos számban

¹ Eljárása bírálatára lásd HOFFMANN–TÓTH 2016.

fordul elő.” (i. m. 24). Az 1075. évi Garamszentbenedeki alapítólevél a Tisza Szolnok és Csanytelek közé eső szakaszát, valamint a nyugati Felvidék helyneveit mutatja be. KRISTÓ a Tisza vidékén egyenlő arányú szláv és magyar népességet, a nyugati Felvidéken némi szláv túlsúlyt állapított meg (i. m. 25). A szláv népesség kimutatásakor nagy hangsúlyt helyezett a pusztá személynévből keletkezett helynevekre: „Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre.” Ez a szláv „személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt.” (i. m. 16–17). Csongrád környékének helyneveire szláv–magyar kettősség jellemző: „A település- és határrésznevek jórészt szláv és török eredetűek [...] igaz jobbára személynévi áttételen keresztül”. Végkövetkeztetése: a 11. század első harmadában a Kárpát-medencében „A magyar és a szláv településnevek nagyjából egyenlő arányban lehettek (néhány területen azonban enyhe szláv túlsúly figyelhető meg)” (i. m. 25–26).²

KRISTÓ tehát korai okleveleink helynévanyagának nyelvi hátterét az etnikai arányokkal közvetlen párhuzamba állította. HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA viszont arra mutatott rá, hogy a vizsgált 11. század eleji oklevelek korának nyelvi viszonyaira nem adhatnak felvilágosítást az annál akár egy évszázaddal is korábban keletkezett nevek, holott KRISTÓ egy évszázadnyinál jóval nagyobb pontossággal kívánta meghatározni a népességi arányok időbeli változásait (HOFFMANN–TÓTH 2016: 298). A Tihanyi alapítólevél *Castelic* vagy *Lupa* helyneveinek esetleges szláv névadása nem zárja ki a magyarok általi használatukat 1055-ben, a *Castelic* név hangtani szempontból inkább magyar nyelvhasználatot jelez, a *Lupa* eredete pedig teljesen bizonytalan. A *Bolatin* ~ *Balatin* viszont biztosan magyar névhasználókra utal, mert szlávul *Blatin*-ként szerepelne. Maga a *Tihany* név pedig — lévén csak a magyarra jellemző pusztá személynévi névadás eredménye — csak akkor lehetett szláv nyelvi használatú, ha átkerült a szláv nyelvekbe is. Az *Uluues megaia* név előtagjában egy török eredetű lexémával, utótagjában pedig egy szláv eredetű szóval, ámde magyar nyelvi szerkezetben aligha lehet kétnyelvűségre utaló kifejezés. A névadás és a névhasználat szempontjából is kizárólag magyar nyelvűekhez kapcsolható, nem lehet török vagy szláv, így etnikai következtetést is csak ennek figyelembevételével vonhatunk le belőle. Vegyes nyelvű területeken a nevek jelentős része semmiféle eltérést nem mutat az egyes nyelvekben, csak a helynevek egy részében fogható meg elkülönítő nyelvi kritérium, ami erősen korlátozza a helynévi szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát (vö. HOFFMANN 2007: 98–99, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–180).

² A névadók etnikai hovatartozásának a helynevekből történő megállapításának nehézségeire lásd KOVÁCS É. 2017, a Szent István nevére hamisított oklevelek nyelvtörténeti értékére pedig SZÓKE M. 2016.

KRISTÓ komoly súlyt helyezett a pusztai személynévből alkotott helynevekre, amikor több esetben a szláv eredetű személynévből származó helynevek alapján szláv népességet feltételezett az adott település környezetében. Eközben azonban a névadás magyar mivoltát is leszögezte, ami a szláv népesség egykorú jelenlétét bizonyíthatatlanná teszi. A településnév és a névadók viszonyának tisztázása elengedhetetlen az etnikai hovatartozás mérlegelése során. A szakirodalom a települések névadóit elsősorban az elnevezett település környezetében élőkkel azonosítja. Így vélekedett MOÓR ELEMÉR és újabban KRISTÓ is. Álláspontjuk szerint a helynév a legtöbb esetben a névadó környezet, a szomszédok etnikumát minősíti (MOÓR 1970: 45, KRISTÓ 2003b: 17). Ilyenek például a népnévből keletkezett helységnevek, melyek nevük magyar névadása következtében (*Lengyel, Csehi, Oroszi, Németi*) a névadó környezet magyarságára utalnak. Korábban azonban éppen KRISTÓ bírálta településtörténeti alapon SZABÓ ISTVÁNNak a környezet névadását egyoldalúan hangsúlyozó nézetét (vö. ehhez HOFFMANN 2007: 116). Úgy látta, hogy a zárt természeti gazdálkodás idején, a 10–11. század gyér népességi viszonyai mellett sokkal kisebb volt a szerepe a környezetnek a névadásban, mint a 13–14. század fejlettebb viszonyai mellett, a gyakran költöző falvaknak nem is nagyon lehetett közeli és tartós szomszédsága (KRISTÓ 1976: 9). Aligha jogos eljárás tehát a magyar nyelvterület belsejében feltűnő néhány korai szláv eredetű nevet viselő település alapján szláv névadó környezetre gondolni, ezek távolabbról beköltöző szláv népesség által létrehozott nyelvi szigetek is lehettek. Mindezt figyelembe véve és a török személynévekből keletkezett helynevek török vagy magyar névadásának bizonytalanságát is szem előtt tartva, a Szent István korából adatolt helynevek esetében a magyar/török és szláv helynevek aránya a KRISTÓ által megállapított 36:45-ről 40:40-re, a várispánságok esetében 37:44-ről 60:26-ra módosul. A püspökségi székhelyek esetén pedig a 9 helynévből a KRISTÓ szerinti 3 magyar, 4 szláv helyett 6 magyar/török, 1 szláv lesz az arány.³

KRISTÓ valószínűsítette, hogy az Árpád-kori, nagyrészt késői, 13. századi adatolású Kárpát-medencei helynévanyag nem tükrözi a valódi 10–12. századi etnikai viszonyokat. Érvelése szerint „számos helynév az évszázadok során megváltoztatta Szent István korában viselt nevét (ami az elnevezések kiforrottságára, eseti jellegére is utalhat), főleg a szláv helynevek esetében nagy a pusztulás. Nyoma sem maradt pl. Dordomestnek, Duldumastnak, Murinnak, Preslávának, Sobottinnak, Sombótounak, Wisetchának, Zalesének (pedig többségük nem jelentéktelen település volt, hiszen érseki székhely, királyi pénzverőhely és két vár is akadt közöttük), Zemogny esetében pedig magyar tükörfordítása maradt meg. Ez nyilván arra mutat, hogy utóbb a magyarok más nevekké váltották fel ezeket. Ez

³ A Szent István-kori oklevelek helynévi szórványainak elemzési nehézségeire lásd Póczos 2015.

a tendencia arra figyelmeztet, hogy a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek — főleg egyre inkább magyarrá vált környezetben — gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak.” (2000: 20). Hozzá hasonlóan már KNEZSA is úgy vélte, hogy ahol az „ősi szláv lakosság teljesen beolvadt a magyarságba, a szlávhelynév hagyomány [...] megszakadt, vagy teljesen megszűnt” (1938/2000: 406). Másutt egyértelműen szögezte le, hogy mivel a „XIII–XIV. századi források alapján a szlávokon és a magyarokon kívül más népek nyomait kimutatni nem tudjuk, ezek a feltehető X–XI. századi telepések csak szlávnyelvűek lehettek” (i. m. 415). Valóban számolhatunk a korai helynévanyag tömeges kicserélődésével?

A névtani kutatás egyedül a személynévből formáns nélkül alakult helynevek esetében vetette fel a jelentősebb arányú névváltozás lehetőségét. HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA GYÖRFFYre hivatkozva állapította meg, hogy a javadalmak neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett, ami KRISTÓ kritikája ellenére az oklevelezés rendszeressé válása előtti időszakban igen valószínűnek látszik. Legrégebbi okleveleinkben ugyanis feltűnően sok a pusztaszemélynévi eredetű településnév, de a későbbi századokban is jelentős arányt képviselnek (HOFFMANN–TÓTH 2016: 9–10). Figyelmeztettek arra is, hogy a honfoglalást követően a birtokviszonyok a szóbeli és az írásbeli kultúra határán, fokozatosan, évszázadokon keresztül alakultak ki és szilárdultak meg. A szóbeliség idején a megnevezés a környezetben élők mindennapi érintkezésében hosszú ideig verbálisan is fenntarthatta személy és hely összetartozásának a tudatát (i. m. 14–15, TÓTH V. 2017: 17–19). Még Anonymus korában is élő gyakorlat volt ez a névadási modell, hiszen a Mester az egyes helyek és a honfoglaló személyek összekapcsolásával tudatosan a birtoklás jogát kívánta alátámasztani. A tulajdonjog változásával a helynevek megváltozását dokumentáló számos adatunk a személyhez köthető névadás tudatosságára utal (vö. HOFFMANN 2007: 112–113, TÓTH V. 2017: 106–113, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 18–19, 133, 248–249).

Több dokumentált esete ismert a településnevekkel történt olyan manipulációknak is, amikor az azok által jelölt helyek elbirtoklását kísérelték meg a megszerezni kívánó személy vagy nemzetség nevére utaló névmódosítással (HOFFMANN 2007: 111). HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy ha az általában magyar nyelvű birtokosnak a saját nevét viselte a birtoka, akkor e név létezhett magyar alakban még akkor is, ha a birtokon élők többsége nem volt magyar. Ha volt a névnek idegen nyelvű alakja is, azt a nyelvi presztízisviszonyok következtében nem rögzítették írásban, és e helyzet az idegen nyelvűek fokozatos elmagyarosodásával is együtt járt a legtöbb esetben (HOFFMANN 2007: 115, lásd még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–177). A párhuzamos névadásnak valóban sok

példája ismert vegyes nyelvű területeken, de a magyar nyelvterület belső részeiről alig van erre adatunk.⁴

A Kárpát-medence helynévanyagának nagymértékű megváltozása a 11–13. században a következő esetekben látszik lehetségesnek. Gondolhatunk arra, hogy a birtokviszonyok honfoglalást követő robbanásszerű átalakulása teljesen új településhálózat kialakulását eredményezte, az új települések pedig az új honfoglaló birtokosok személyneveit kapták. Azonban e lehetőségnek ellentmondani látszik, hogy a személynévi településnevek előtagjaként álló személynevek etimológiai rétegei között az egész Árpád-koron keresztül más referáló személynevekkel szemben az egyházi eredetű személynevek mellett éppen a szláv eredetű személynevek voltak meghatározóak. Arányuk csak a 14. századtól indul csökkenésnek, míg a török és német eredetű személynevek folyamatosan tartják korábbi 10–15%-os gyakoriságukat (TÓTH V. 2017: 34–35). Amennyiben a birtokjog biztosítása érdekében tömegesen váltották volna fel a honfoglalást követően a korábbi helyneveket az új birtokosok személyneveiből alakult nevek, aligha éppen a szláv személynevek tömeges és folyamatos használata lenne kimutatható. A honfoglaló népességben a magyar és török etnikum mellett aligha számolhatunk tömegesen szlávokkal. A személynévhasználat ilyen alakulása nyilván összefüggésben lehet a helyben talált szlávokkal, de a szláv eredetű személynevek folyamatosan kiemelkedő számaránya a helyi szlávok asszimilációja ellenére kizárólag a szomszédos szláv népek köréből érkező utánpótlás folyamatosságával magyarázható.

Feltételezhetnénk még az Árpád-kori települések zömének 12–13. századi létrejöttét, amikor a korábbi szláv nyelvű lakosság elmagyarosodva a létrejövő településeket már magyarul nevezte volna meg. Lényegében KRISTÓ is erre gondolhatott, hiszen gyér népsűrűséget tételezett fel a 10–11. században, szemben a sűrű településhálózatot jelző 13–14. századi írott adatokkal. Azonban a régészeti adatok az Árpád-kori településhálózat 8–9. századi előzményeit és nagyrészt folyamatos lakottságát valószínűsítik egészen a 12–13. századi írott forrásokban való megjelenésükig.⁵ A ritka településhálózat hipotézise tehát kizárólag korai írott forrásaink kis számának tudható be. Ugyanazon települések folyamatos lakottsága mellett pedig legfeljebb alkalmi, nem tömeges településnév-cserével szá-

⁴ A Tolna megyei *Kalsár* (1138/1329) szláv–magyar névösszetétel, ahol mindkét névrész 'sár' jelentésű (FNESz.). A Fejér megyei *Ácsteszer* ugyancsak szláv–magyar névösszetétel, amelynek mindkét névrésze 'ács' jelentésű (FNESz.). A magyarázat bizonytalanságára lásd ugyanakkor HOFFMANN–TÓTH 2016: 308.

⁵ A Körös-vidékre lásd SZÓKE BÉLA MIKLÓS írását (1980), a dunántúli Árpád-kori települések és az avar kori temetők kapcsolatát többen is hangsúlyozták (pl. BÓNA 1968–1969: 117, TOMKA 1983: 138). Feltűnően nagy számban kerülnek elő avar kori temetők és települések az Árpád-kor óta lakott fálvak belterületén (vö. ADAM. 437–578).

molhatunk. Országgrésznyi területek lakosságának teljes vagy nagymértékű kicserélődését a tatárjárás következményeképpen is feltételezhetnénk. Azonban a lakosság etnikai összetételét alapvetően módosító népességcserére, különösen a Dunántúl esetében (többek között éppen KRISTÓ érvelése nyomán) nem gondolhatunk.⁶ A leginkább elpusztult alföldi területekre ráadásul elsősorban kunok települtek, nem pedig szlávok. Semmilyen adat nem támogatja tehát a 11. században lakott települések folyamatosságának tömeges megszakadását a 13. század közepéig, így a helynevek tömeges megváltozása sem valószínűsíthető. KRISTÓ maga is kiemelte, hogy az általa vizsgált helynevek „igen egyenetlenül oszlanak meg a Kárpát-medencében, nagy többségük a Dunántúl északi és középső részén összpontosul, s alig egy-kettő lépi át (akkor is szinte csak alig) a Duna vonalát. Hatalmas területek tátonganak üresen, források fényétől be nem világítottan a Szent István kori Magyarországon.” (2000: 20). Emellett a felsorolt, későbbi forrásból nem ismert szláv helyneveket vagy lokalizálni nem tudjuk (*Murin, Preslavva*), vagy helyhez kötésük bizonytalan (*Sobottin*), feltehető kettős, magyar és szláv névadás (*Földvár ~ Zemogny*), esetleg szláv mivoltuk is kérdéses (*Sombótou, Zalesi*).⁷ Mivel nem dönthető el, hogy ezek a magyar nyelvterület belsejében vagy a szélein helyezkedtek-e el, a belső területek egykori szláv nyelvűségének bizonyítására nem alkalmasak, kis számuk sem támogat egy ilyen feltételezést.

Mint láttuk, a KRISTÓ által vizsgált szláv nevű települések közül többnek is fontos állami szerepe volt a 11. század elején. Ismerve Magyarország szláv és német szomszédságát, éppenséggel nem meglepőnek, hogy ezeknek, Esztergomnak, Fehérvárnak vagy akár Győrnek e népek nyelvében is megvolt az egykorú neve. Nem egy esetben alkalmi elnevezésről lehet szó, amit egyébként KRISTÓ maga is elképzelhetőnek tartott. Ezeket természetesen nemcsak a hazánkba érkező külföldiek használhatták, hanem az ekkoriban szinte teljesen idegen, szláv, német származású püspöki kar, illetőleg a jórészt szintén idegen ispánok és a velük együtt érkezett népes kíséret, írástudók, szolgasereg is. Az idegen kíséret pedig az éppen a közreműködésükkel kialakulóban levő magyarországi „városok”-ban a lakosság döntő többségét is alkothatta, miközben a magyar nyelvű népesség a falvakban élt. Ezért nyilvánvaló, hogy a korábbiakban a keresztény értelmiséget, vezetőket és városokat nélkülöző ország többségében nem belső fejlődésből születő új központjainak nem magyar nevei a környező lakosság

⁶ KRISTÓ GYÖRFFY GYÖRGY szerint túlzó, az alföldi megyékben akár 50%-os veszteségeket is feltételező becslését vitatja, és maximálisan 20%-osra becsüli (1995b). KRISTÓ vitatja a nagyszámú -*egyháza* utótagú helynévnek a tatár pusztításhoz való kötését is, ezek szerint a népességcsökkenéssel nem járó pusztasodással függhetnek össze (1983).

⁷ A *Zemogny* és *Zimony* nevek összefüggéseire lásd HOFFMANN 2011. *Sombótou* lehet magyar névadás is, a görög *Zalészi* név értelmezése pedig problémás (HOLLER 2012: 53).

etnikumát nem, vagy nem szükségképpen világítják meg.⁸ A vizsgált 11. századi időszakban a lejegyzők nyelve sem lehetett zömében magyar, és talán ennek a körülménynek is köszönhetőek a kettős elnevezések, illetőleg az időleges idegen nyelvi formák fennmaradása, melyek elenyészhettek használóik elmagyarosodása során. Ezek a folyamatok inkább a már letelepült magyar népesség közé költözött idegen nyelvű csoportok esetében képzelhetők el.

2. Életmód és helynévadás

Régóta vitatott problémája a 10. századi magyar történelemnek a korabeli magyar életmód és ezzel összefüggésben a magyar településhálózat kialakulásának folyamata.

KRISTÓ négy legkorábbi oklevelünk segítségével kívánta a magyar helynévadás kialakulásának kronológiai rendjét megállapítani. Ezek az 1002-re keltezett Pannonhalmi alapítólevél, az 1009-es Veszprémi oklevél és Pécsi alapítólevél, valamint az 1018 körüli Veszprémvölgyi alapítólevél (KRISTÓ 1993: 200). KRISTÓ a legkorábbinak a veszprémvölgyit tekintette: „ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez a szláv-onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepét játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát” (1993: 202). Álláspontja szerint, ha a magyar eredetű helynévanyag hiánya valóban az oklevél legkorábbi mivoltát mutatja, akkor a másik háromban már jelentkezniük kell a magyar névadás nyomainak. Vizsgálatuk nyomán egy olyan fejlődési sort írt le, amely „a veszprémvölgyi alapítólevéltől az 1055. évi tihanyi alapítólevélig vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor, stb. eredetűek”. Végül megállapította: „a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még — mint Moór Elemér megfogalmazta — »csak valakinek lehetett menni, de nem valahová.«” (KRISTÓ 1993: 204). Nézete szerint ebben az időszakban alakult ki és erősödött meg a magyar helynévadás, eljutott a magyarság a letelepedettség azon fokára, amikor már a helyeket kellett megnevezni. A magyar nyelv a kialakuló állam nem hivatalos nyelveként lett fokozatosan a többség nyelve.

Kétségtelenül logikus okfejtését azonban a rendelkezésre álló helynévanyag földrajzi megoszlása erősen gyengíti, hiszen a tárgyalt oklevelek helynévanyagát térképre vetítve azonnal szembetűnik, hogy az egyes oklevelekben szereplő hely-

⁸ Veszprém névének a szláv eredete például kizárólag a névadó személy etnikai hovatartozására utalhat (HOFFMANN–TÓTH 2016: 16).

nevek egymást nem fedő, egymással nem érintkező területeken találhatók, vagyis az oklevelek nem ugyanazon terület helynévanyagának változásairól tanúskodnak, nem egyazon régió névanyagának fejlődési folyamatát mutatják. Amikor a legkorábbinak tekinthető Veszprémvölgyi oklevélben szereplő területeken a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság élt, a Tihanyi alapítólevélben szereplő somogyi területen már élhetett letelepült magyar nyelvű lakosság, hiszen innen nincsen korábbi szláv lakosságot igazoló adatsorunk. A közvetlenül szomszédos, már 1009-ből, a Veszprémi oklevélből ismert terület helynévanyaga zömében magyar lakosságról tanúskodik, miként a többi említett oklevél is. Végso soron tehát csak egy oklevél igazol zömében szláv lakosságot, de nagy területen, az egész Dél-Dunántúlon elszórt, kis csoportokban; a szláv helynévanyag lassú le- cserélődése ilyen módon nem dokumentálható.

Azt, hogy mekkora alaposság szükséges egy-egy mikrorégió Árpád-kori et- nikai viszonyainak feltárásához, azt a Bakonyalja esete kiválóan példázza. E kis- tájon már MELICH JÁNOS is jelentős honfoglalás-kori szláv lakosságra követ- keztetett, nyomában KNIEZSA ISTVÁN egyenesen az Észak-Dunántúl szlávok által legsűrűbben lakott térségének minősítette a 11. században. HOFFMANN IST- VÁN úttörő jellegű munkáiban korszerű nyelvészeti-történeti módszerekkel végez- te el a probléma feltárását. Megállapítása szerint, jóllehet a táj több vízfolyása, a Gerence, Torna, Tapolca és Bittva patakok nevei a magyarság előtt élt szlávoktól származhatnak, a térség ómagyar korból adatolt 71 településének 79 névalakja közül pusztán 2 (!) esetben vetődhet fel a szláv eredet lehetősége. A szlávság honfoglalás előtti jelenlétét nyelvészeti eszközökkel nem lehetséges igazolni. A magyarok, a birtokjog biztosítása érdekében zömében személyek neveit adva településeiknek, nem vették át a szláv településneveket. Ilyenek nyomai még a mikrotoponímiában sem mutathatóak ki kellő bizonyossággal. KUBINYI ANDRÁS nyomán HOFFMANN elképzelhetőnek tartja, hogy a Bakonyalja betelepítése csak a 11. században indult meg (HOFFMANN 2017a: 58–60, 2017b: 146–148).

KRISTÓ a magyarok 10. század végéig fennállt nomadizmusát, földművelésük és állandó településeik hiányát megállapítva, a magyar régészet által a korabeli magyar köznépnek tulajdonított régészeti kultúrát („Bijelo Brdo” kultúra), amely- hez a 10–11. századi Kárpát-medence lakosságának döntő többsége tartozott,⁹ a szlávokhoz kötötte, ugyanakkor hangsúlyozta e régészeti kultúra kezdeteinek a magyarság megjelenésével való összefüggését is (1995a: 143–144, 166). Ennek nyomán 1,5–2,5-szeres szláv fölényt feltételezett a 10. századra vonatkozóan. Ugyanakkor a Szent István-kori helynévanyag vizsgálata során a magyarok és szlávok közel azonos számarányát állapította meg, amivel összefüggésben hang- súlyozhatta a magyarság jelenlétét is a „köznépi” temetőkben. A bemutatott név- tani érvek figyelembevételével módosítva a vizsgált helynevek valószínűsíthető

⁹ Az ismert klasszikus honfoglaló és a köznépi temetkezések aránya 1:25 (BÓNA 1996: 934–935).

etnikai háttérét, 60:40 körüli értékre változik a magyar és a szláv eredetű helynevek aránya. Ez a tény azonban a névadás ismeretlen időpontját tekintetbe véve, a vizsgált időszak etnikai jellemzőire nézve semmilyen biztos eligazítást nem nyújt, hiszen az egykori névadók nem feltétlenül azonosak a nevek akkori használóival (HOFFMANN–TÓTH 2016: 269). A szlávoknak a régészeti adatok alapján feltett túlsúlyát semmiképpen sem támogatja ez az arányszám, megerősítve, hogy a szlávok mellett valóban vagy helyi török és/vagy már magyar etnikumot is kell keresnünk a „köznépi” leletanyagot hátrahagyókban.¹⁰

A honfoglaló magyarság életmódjának közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy elődeink már a 9. század közepétől megismerkedhettek a félnomád életmóddal, és a 10. század közepére, végére az új természetföldrajzi környezet és a helyben találtak hatására lényegében át is térhettek arra (JUHÁSZ P. 2017a). Az átmenet évszázadnyi időszaka során azonban a nomád életmód számos eleme fennmaradt még elődeinknél, amelyet híven tolmácsolnak egykorú írott forrásaink, amint azt KRISTÓ többször is hangsúlyozta (1982, 1993, 1995a, 1996). A helyi lakosság asszimilációjának meglehetősen gyorsasága azt sejteti, hogy a magyartól minden tekintetben erősen különböző nyelvet beszélő kisebb szláv csoportok a korai magyar nyelvterület különböző részein elszórva élhettek, és — KRISTÓval egyetértve megállapíthatjuk, hogy — aligha beszéltek ugyanazt a szláv nyelvjárást (1996: 168).

A magyarság zömében a nyelv, életmód és kultúra tekintetében a magyarhoz a szlávoknál sokkalta közelebb álló török nyelvű népességre települhetett rá, amelynek jelenlétét az avar kori etnikai viszonyokra vonatkozó információink valószínűsítik (BÓNA 1968–1969, 1999, SZŐKE B. 1993, 1994, 1996a, 1996b, TOMKA 1994, 1997a, 1997b). A magyarok saját etnikai tudukat átadva asszimilálták e helyben talált lakosságot, nyelvükben számos nyomát megőrizve a beolvadt török népességnek.¹¹ Amint KRISTÓ megállapította, nyelvcsere egy évszázadnyi idő alatt is végbemehet, így a 10. század utolsó évtizedeire kialakulhatott

¹⁰ A 9–10. század fordulója avar–szláv–magyar érintkezésének településtörténeti szempontú elemzését Dél-Bihar vonatkozásában BÁRÁNY ATTILA végezte el (2004). Bár nincs bizonyíték 9. századi szláv jelenlétre, csak a késő avar népesség folyamatosága valószínűsíthető, mégis felveti a szláv helynevek 9. századi eredetét, jóllehet elképzelhetőnek tartja a szlávok későbbi magyar betelepítését is (i. m. 15–23). A 10. század végén meginduló falusi („soros” vagy „köznépi”) temetőkben feltűnő 8–9. századi eredetű lelettipusok megjelenését RÉVÉSZ LÁSZLÓ a korábbi lakosság magyarok általi széttelepítésével köti össze, ugyanakkor KRISTÓ koncepcióját kritizálva figyelmeztet a máshonnan jól ismert szláv régészeti hagyaték hiányára is a magyar nyelvterület legnagyobb részén (RÉVÉSZ 2015).

¹¹ A magyar nyelv viszonya a török nyelvekhez, a török nyelvekkel való kapcsolat mélysége, a török nyelvi „hatás” vagy török népcsoportok beolvadása régóta vita tárgya a magyar nyelvészek és a turkológusok között (erre lásd BENKŐ 1997, RÓNA-TAS 1997).

egy már megtelepült magyar nyelvű közrendű réteg, amely névadásának nyomait joggal kereshetjük 11. századi okleveleinkben.

3. A 10–11. századi szláv bevándorlás az oklevelekben és a helynévanyagban

KRISTÓ GYULA a középkori Magyarország nem magyar nyelvű etnikumairól írt monográfiájában igen széles forrásbázis alapján áttekintve a középkori nagyarányú szláv betelepülések történetét, megállapította, hogy azok döntő többségükben az ország szélső, a 10–11. század folyamán még alig lakott, az államszervezetbe be sem épült területeire történtek (2003b: 84). Úgy látta, hogy „A Kárpát-medence középső, döntően magyar lakta területeire a középkor folyamán az eddig tárgyaltakhoz fogható mértékű szláv betelepítések nem történtek. Ugyanakkor rengeteg helynévben fordulnak elő különféle néven szlávok, illetve tótok. Egy részükben bizonyára a továbbélő 9. századi szláv népesség kései leszármazottait láthatjuk.” Kiemelte ugyanakkor azt is, hogy: „A legtöbb Tótfalu név azonban a középkor második felében létesült, amikor kisebb szláv csoportok kerültek az ország belsejébe. [...] Jellemző, hogy Tót személynevek a Nyírségben és Nagykaroly vidékén majdnem minden faluban vannak, jelezve a szabadon költöző jobbagylakosság folyamatos áramlását. Ez az ország legtöbb megyéjére érvényes. Ezért érthető, hogy falukettőzések eredményeképpen igen sok Tót- előtagú helynévvel találkozunk a középkor későbbi szakaszán, pl. Sopronban [...], Veszprémben [...], Szabolcsban” (KRISTÓ 2003b: 116–117).¹²

A népmozgás, a belső migráció azonban már az Árpád-korban is folyamatos lehetett: „Hont délnyugati része (a Garam és az Ipoly köze) tekinthető a magyar-ság által megszállt alföldnek (ahol más térségekhez hasonlóan gyér szláv lakosságra telepedett rá), a megye többi része hegyvidék. A síkság és a hegyek találkozásánál fekvő Szebellébben már 1233-ban éltek szlávok, illetve készültek újabb szlávokat betelepíteni. [...] 1257. évi adat szerint IV. Béla azokat a királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiúmaina szétszóródtak, az Ipoly menti Széki és Balog királyi földekre rendelte. Ez az országon belüli migrációra vonatkozó kevés számú adat egyike, bár nyilván meglehetősen mindennapos jelenségnek számított az ilyenfajta telepítés.” (KRISTÓ 2003b: 96–97). A vegyes magyar–szláv nyelvű területeken feltételezhetünk 9. századi eredetű

¹² Vö. ehhez még RÁCZ ANITA írását (2016: 92–95). ZOLTÁN ANDRÁS itt idézett álláspontja szerint a *tauto*, *tautá*, *táuta* az 5–6. században elkülönült baltiakat és szlávokat jelölő névalakok, a kelet-európai magyar átvételéről nem nyújthatnak kellő magyarázatot, hiszen a magyarok a 9. század előtt nem mutathatók ki a kelet-európai steppén (lásd ehhez JUHÁSZ P. 2016b: 393). Ellenben KISS LAJOS nézete a gepidák *Teutoni* nevének a velük együtt élt szlávokra való használatáról összhangban van a gepidák 9. század végén is adatolt jelenlétével a Dél-Dunántúlon. Ezzel függhet össze Szlavónia középkori *Tótország* neve is (lásd NÓTÁRI 2000, cap. 6. gepidák 870 körül, illetve H. TÓTH 1994).

szláv lakosságot, ilyen területek azonban a magyar nyelvterület belső részein alig vannak, KRISTÓ is inkább a szélső területekről tudott példát hozni. A belső területeken előforduló *Tót*- előtagú helynevek általa bemutatott személynévi származása kizárja azok korai szlávokhoz való köthetőségét, ellenben pontosan jelzi kisebb szláv csoportok folyamatos beszívárgását a tisztán magyar nyelvű területeken belülről is. E jelenség már korán, a 11. század folyamán is gyakori lehetett, amint ezt a továbbiakban be is mutatom. KRISTÓ is kiemelte ennek valószínűségét: „Szerfelett nagy a valószínűsége annak, hogy a szláv betelepülők hospes megnevezése is többnyire — főleg a 13. század vége előtti időben — idegeneket, külföldről érkezetteket takar. Kálmán király törvénykönyve már a 11–12. század fordulóján arról intézkedett, hogy »az összes szabadok és vendégek (hospites), mint [amilyenek] a szlávok vagy más külföldiek, akik mások földjén dolgoznak, csupán szabadságukért fizessenek dénárokat.«” (2003b: 88).

Nem magyar nyelvű, elsősorban szláv népesség nagyarányú beáramlása már a 10. század folyamán is valószínűsíthető a Kárpát-medence magyarok által lakott belső területeire. Újabb felismerése a kutatásnak, hogy a nomádok képesek voltak a hadjáratokban foglyul ejtetteket nagy távolságra és jelentős létszámban is biztonságosan eljuttatni, így a magyarok esetében, szemben az eddig uralkodott felfogással, szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel (B. SZABÓ J. 2004: 131). Régóta ismert a kutatásban Pilgrim püspök azon beállítása, mely szerint a magyarok többsége a hadjáratok során Európa minden sarkából elhurcolt személyekből áll (ÁKÍF. 24–25).

Ezzel talán részben kapcsolatba hozható az embertan azon megfigyelése, mely szerint a kora Árpád-kori népesség a honfoglalókéttől teljesen eltérő embertani jellemzőkkel rendelkezett (ÉRY 1982, 1993, 1994). Joggal gondolhatunk arra, hogy a hadjáratok során foglyul ejtett vagy megvásárolt és Magyarországra hurcolt személyek jelentős része a kisszámú itáliai, vallon, a vélhetően jelentősebb számú német anyanyelvű mellett jórészt szlávokból állt. Ezeket a lassan megtelepülő magyarok a vélhetően szintén fogolyként kezelt helyben talált, avar kori eredetű török vagy török-szláv nyelvűnek sejtethető őslakosság falvaiban vagy újonnan létrehozott településeken telepíthették le. (Az avar kori törökökre lásd SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 14–15, 18–20, 36–37, 104–105, 107–108, 110, 212, RÓNA-TAS 1996: 174–178, BÓNA 1999, TOMKA 1975: 183–184). A vegyes nyelvű környezetben joggal képzelhető el szláv személynévekből magyarok vagy törökök általi névadás. Amennyiben számolhatunk jelentős tömegű idegen nyelvű népesség 10. századi behurcolásával, azok nagy területen elszórt, etnikailag kevert megtelepülését feltételezhetjük. Gyors beolvadásuk nyelvileg erősen vegyes mivoltuk következménye lehet.

Jelentős számú szláv csoportok beköltözését a 11. századi Kárpát-medencébe a köztörténet, az okleveles adatok, valamint a helynévanyag összefüggései jól

nyomon követhetővé teszik. A szláv csoportok az Árpád-kor folyamán az uralkodók családi kapcsolatait, az előkelők egy részének, főként egyházi vezetőknek a szláv származása révén, valamint spontán migráció következtében kerültek Magyarországra. Már Géza nagyfejedelem korában számolhatunk a családi kapcsolatokon alapuló szláv bevándorlással. István egyik nővére 985 végén lépett házasságra a lengyel trónörökös Vitéz Boleszlávval, 987-es eltaszítása előtt született meg fiuk (VAJAY 1967: 69, 25. l.). Vitatott, hogy Veszprém vár névadója Géza fejedelem 15 év körüli unokája lett volna, ám a nevek egybeesése kétségtelen és aligha véletlen (VAJAY 1967: 85, 78. l.). A herceg keresztény lengyel kísérete, amint KRISTÓ is valószínűsítette, bizonyára jelentős számú lehetett: „Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre.” Ez a szláv „személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt” (2000: 16–17).

Visegrád szláv neve egy városban vagy annak közelében magaslaton épült várat jelent, ismert szláv példái, Prága és Kijev mellett valóban ilyenek (FNESz.). Nálunk azonban a késő avar kortól a kora Árpád-korig folyamatosan lakott település a mai helyén, az Apát-kúti-patak völgyében létezett. Egykori neve bizonyosan nem *Visegrád* volt, mert a névadás indítéka, az ispáni vár innen jóval északra, és az avar kori település létrejötténél jóval később, csak a 10. század végén épült fel a 4. századi római erőd falain (KOSZTA 1994). A Nagyobbik legenda szerint Istvánt megkeresztelő, és nevelő Szent Adalbert a Slavnik nemzetség tagja volt, és szoros kapcsolatot ápolt Géza fejedelemmel (ÉRSZEGI 1994, KRISTÓ–WEHLI 1994). A kapcsolat nyomán a Slavnikok egy csoportja a Premyslek elől Gézához menekülhetett. A létrejövő államnak szüksége volt keresztény, a nyugati harcmódot ismerő vezetőkre, így valószínű, hogy Adalbert valamelyik rokona nyerhette adományként a római erőd területét, felépítve Visegrád várát. A névadás nem véletlen, hiszen a Prága melletti Vysehrad várát éppen a Slavnikok törzse, a zlicsan törzs alapította (MÉSZÁROS 2006: 4). Az 1009-ben már ispánsági központként szereplő vár építése tehát a 995 utáni időre tehető.

Imre herceg *dux Ruizorum* címét a trónörökösként helyébe lépő Orseolo Péter *princeps exercitus regis* pozíciója, kijevei és bizánci párhuzamok alapján a rusz és varég származású királyi testőrség parancsnokaként értelmezhetjük (GYÖRFFY 1984: 832). Joggal feltételezhető, hogy a nyilván népes kíséret jelentős számú szolganéppel érkezhetett az országba. GYÖRFFY a Szent István törvényei és szilárd államszervezete által nyújtott biztonsággal magyarázza a jelentős külföldi bevándorlást ebben az időszakban, amely elsősorban a környező szláv országokból lehetett erős (1984: 807). Vazul Kijevből 1046-ban hazatért fiai András herceg házassága következtében komoly orosz kísérettel érkezettek. A kísérethez a fegyveresek mellett a kor szokása szerint bizonyosan jelentős számú nem fegy-

veres, szolgarendű személy is tartozhatott, akik letelepülve *Oroszi* helyneveink névadói lettek. Az 1048-ban hazatért Béla herceg hasonló kísérettel érkezhetett Lengyelországból. Az 1063-ban Lengyelországba menekült Géza és László hercegek szintén népesebb kísérettel érkezhettek haza. Arra nézve, hogy ilyen esetekben milyen létszámú és összetételű kísérek érkezésével számolhatunk, jó támpontot nyújt 1091-ből származó adatunk, amely szerint ekkor a cseh Vratislav király lázadó fia, Bretislav 2000 harccsal, rab cselédekkel és állatokkal együtt költözött Magyarországra (GYÖRFFY 1984: 929). Ebben a korban egy átlagos falu népessége 100–150 fő körül járhatott, következésképpen a kétezer harcos önmagában 15–20 falu népességét tehetette ki, családjaikkal együtt pedig annak legalább a kétszeresét (KRISTÓ 1984: 1110).

A bemutatott eseményekkel összefüggésbe hozható a magyar nyelvterületen belül igen jelentős számban található, többségében szláv nyelvű népesség jelenlétére utaló népnévi eredetű helynevek kialakulása. Egyrészes *Cseh(i)*, *Lengyel*, *Horvát(i)*, *Orosz(i)*, *Német(i)*, *Olasz(i)* helyneveink azon szomszédos népek neveiből jöttek létre, melyek uralkodóházaival a 11. századi magyar uralkodók szoros rokonsági kapcsolatba kerültek.¹³ Ezzel szemben a 12–13. században újonnan létesült ilyen kapcsolatok lenyomata alig jelentkezik helynevekben, csak néhány *Rác*, *Görög* és *Bolgár* helynévről tudunk.¹⁴ A 'szerb' értelmű nevet viselő helynevek csupán Dél-Erdélyben jelentkeznak, román elnevezésként (MAKKAI 1986: 252–253). *Nándor(d)* helyneveinknek a dunai bolgárokhoz való kötése muszlim forrásaink, valamint *Nándorfehérvár* korai *Bolgárfehérvár* névalakja alapján elképzelhető ugyan, de az éppen a magyar–bolgár kapcsolatok szorosabbá válása idején élt Anonymus kizárólag a *bolgár* megjelölést használta megne-

¹³ I. István lengyel, német, olasz (itáliai), Péter német, András orosz, Béla lengyel, cseh, Salamon német, Géza német és bizánci, László német, horvát, Kálmán itáliai normann és orosz, II. István itáliai normann, II. Béla szerb, II. Géza orosz, cseh, osztrák, III. István osztrák, IV. István bizánci, III. Béla antiochiai, bizánci, Imre aragón, II. András német, bolgár, bizánci, lengyel, orosz, aragón, velencei, IV. Béla bizánci, lengyel, bolgár, német, orosz, kun, V. István kun, szerb, bolgár, olasz (itáliai), cseh, bizánci, III. András olasz, lengyel kapcsolatai említethetők meg (KRISTÓ 1994). A népnevekre vonatkozóan lásd RÁCZ A. 2016: 113–122, illetve i. m. 41–42: *Cseh(i)* 36 helynévben, 45–46: *Horvát(i)* 20 helynévben, 57–58: *Lengyel* 14 helynévben, 67: *Német(i)* száznál több helynévben, 73–76: *Olasz(i)* félsszáz helynévben, 76: *Oroszi* 50-nél több helynévben. Az *olasz* népnév ebben a korban jelölhet itáliai, vallón, általában újlatin etnikumot (lásd TEKE 1994: 505).

¹⁴ A görög népnév korai megfelelői lehetnek talán a szláv közvetítésű *Geréc* helynevek középkori adatai Szlavónia, Szerém, Baranya területén, legészakibb előfordulása Somogyacsa mellett található. Szláv közvetítésük és földrajzi elhelyezkedésük nem tanúskodik közvetlen görög–magyar érintkezésről (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 14). A *Rác* és *Görög* helynevekre lásd RÁCZ A. 2016: 81–83, 43–44. A *Boér*, *Bojér*, *Bojár* helynevek román, illetve német közvetítésűek, az eredeti *Bolgár* alak pedig csak a Felvidéken 3 és Erdélyben 2 esetben ismeretes (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 15–16, vö. RÁCZ A. 2016: 64–67).

vezésükre, a *nándor*-t egyetlen esetben sem. A szerbeket pedig *rác* néven említi, de ilyen néven alig ismert Árpád-kori település (SRH. I, 45, 48, 51, 53, 54, 80, 81, 82, 83, 86: *Nándorfehérvár – Alba Bulgarie* néven, 87: *racy* 'szerbek'). A vizsgált helynevek történeti kapcsolatai világosan utalnak tehát egy jelentős 11. századi szláv és német betelepülésre. Az okleveles helynévanyagban a népnévből alakult helynevek a 13–14. század folyamán jelentkeznek ugyan a legnagyobb számban, ám ez a jelenség az írásbeliség korabeli fellendülésével kézenfekvő módon magyarázható, a jelenség a helynevek létrejöttének időpontjára nézve legfeljebb *ante quem* korhatározásként használható (RÁCZ A. 2016: 107).

Külön problémát jelentenek *Tóti* helyneveink (összesen 30), amelyek ha szlávóniai beköltözők emlékét őrzik, hasonló módon kezelendők a többi népnévi eredetű településnévhez (RÁCZ A. 2016: 92–95). Ha azonban helyben talált szláv csoportokhoz köthetők, világosan jelzik azok kis, szórványos csoportokban való jelenlétét, hasonlóan a szétszóródott déli morvák emlékét őrző *Marót* és a talán helyben talált bolgár-török csoportok emlékét őrző *Nándor* helyneveinkhez (RÁCZ A. 2016: 79–84).¹⁵ *Bolyar*, *Bolar*, *Bulyar* helyneveink a 'volgai bolgár' jelentésű *terra Bular* és a mondai *Belar* személynév megfelelői lehetnek, ezek a magyar nyelvterület belsejében, a Dunántúl északi és déli részén, valamint az Alföldön egyaránt megtalálhatók, összesen hat esetben (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 15–16). Amennyiben származtatásuk helytálló, talán 10. századi betelepülők nyomait őrzik. A *Tóti*, *Marót*, *Nándor* és *Bolyar* ~ *Bulyar* helynevek létrejöttének valószínűsíthető körülményei is a népnévi helynevek zömének korai, 10–11. századi keletkezését támogatják.

Figyelemreméltó jelenség, hogy míg *Német(i)* helyneveink nemcsak a legjelentősebb számú népnévi csoportot alkotják, hanem mindenhol megtalálhatók a magyar nyelvterületen belül, addig *Cseh(i)* helyneveink elterjedése már jóval korlátozottabb, *Horvát(i)* és *Lengyel* helyneveink pedig két, jól elkülönülő sávban jelentkeznek csupán a magyar nyelvterület északi és déli részein. Feltehető, hogy ez a jelenség a dinasztikus kapcsolatok nyomán meginduló bevándorlás intenzitásával és kronológiai helyzetével egyaránt kapcsolatba hozható. E telepések a korábbi, 9–10. században bevándorolt vagy behurcolt szlávokhoz és németekhez hasonlóan szórványokban éltek a magyarok között, elkülönítésük a 9–10. században érkezettektől aligha lehetséges. Emellett bizonyos az is, hogy nem viselt minden településük népnévi helynevet.¹⁶

¹⁵ A morvák szétszóródására lásd JUHÁSZ P. 2016a. A *nándor* az *onog(und)ur* név változata, utóbbiak avar kori Kárpát-medencei jelenlétére lásd JUHÁSZ P. 2017c.

¹⁶ A *Cseh(i)* helynevek (27) az egész magyar nyelvterületen megjelennek, három, elkülönülő csoportban. A Felvidéken Nyitra, Komárom, Hont, Heves, a Dunántúlon Zágráb, Vas, Zala, Veszprém, Somogy, Tolna és Baranya, keleten Bihar, Szabolcs, Kraszna, Doboka, Közép-Szolnok és Kolozs megyékben. Délen Krassóban egyetlen esetből ismert (RÁCZ A. 2011: 32–

A Kárpát-medence középső, döntően magyarok lakta területére írott forrásokkal is adatolható, illetve régészeti módszerekkel is kimutatható jelentős mértékű szláv beköltözés zajlott az Árpád-korban. E telepések beköltözésének lehetséges módjára újra idézhetjük IV. Béla 1257. évi oklevelét, a Turócból és Liptóból kijött királyi népeknek az Ipoly menti két királyi földre való rendelkezéséről. KRISTÓ értékelése szerint „Ez esetben tehát szinte kézzelfoghatóvá válik, hogy a vélhetően rövid idő alatt megtett hosszú vándorút eredményeképpen miként jutottak be mélyen az országba, Hont megye déli részére lengyel vagy cseh telepések.” (2003b: 87). Találunk még a magyar nyelvterület belső részeire irányult szláv betelepülést megörökítő további adatokat is: „1236. évi oklevélből megtudjuk, hogy ekkor megnevezett 14 személy (köztük néhány szláv nevű: Karacsun, Stegun) őse III. István király alatt Csehországból jött be, akitől a Pozsony megyei Abony földet kapta meg.” (KRISTÓ 2003b: 86).¹⁷ „Bizonyára Csehországból hozatta a Somogy megyei Pápa területére — feltehetően a 13. századi — Kálmán király azokat a cseheket, akikről a települést a 13. század végén Kálmánkirálycsehinek nevezték, és amely helység ma Kálmáncsa nevet visel.” (i. m. 87).

4. A természetföldrajzi viszonyok szerepe a településhálózat kialakulásának időrendjében

A kora Árpád-korban a lakatlan, jórészt királyi, majd egyházi birtokban levő belső hegyvidékeket sok esetben csak 'erdő'-ként emlegette a környező magyar lakosság, saját nevük csak a 11. század végétől kezdődő, a 12. század folyamán lezajlott benépesítésük során keletkezett. Ahol ez szláv telepésekkel történt, ott szláv nevet nyertek e hegyvidékek, nevük etnikai háttere így távolabbi környeze-

38). A *Horvát(i)* helynevek (13) két, földrajzilag elkülönülő csoportban jelentkeznek. A Felvidéken Nyitra, Hont, Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén, valamint Észak-Erdélyben Kraszna és Közép-Szolnok területén. E csoport földrajzi elhelyezkedése a fehér horvátként is ismert Krakkó vidéki viszlyának 10. századi bevándorlására utalhat. A másik csoport délnyugaton, Zala, Somogy, Pozsega, Valkó, Szerém és Bács megyék területén jelentkezik (RÁCZ A. 2011: 40–45). Korlátozott földrajzi elhelyezkedésük talán a 11. század végén létrejött perszónalunio nyomán megindult bevándorlásra utal. A *Lengyel* helynevek (6) ehhez hasonlóan megtalálhatóak Zalában, északon Hontban, Hevesben és Szabolcsban, ezektől elkülönülve délen Tolnában, Baranyában, Bácsban és Bodrogon (RÁCZ A. 2011: 54–55). A *Polán(y)* helynevek (4) ezeket részben kiegészítve Vasban, Gömörben és Sárosban tűnnek fel, illetve egy eset a többitől távol, az erdélyi Tordában (RÁCZ A. 2011: 56–57). A *Német(i)* helynevek (51) szinte minden országrészben megtalálhatóak. Nyugaton Sopron, Vas, Zala és Pozsony, északon Nyitra, Bars, Zólyom, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Zemplén, Abaúj és Szepes, az ország középső részén Veszprém, Fejér, Pest-Pilis, délen Somogy, Tolna, Baranya, Bodrog, Bács, Valkó, keleten Bihar, Szatmár, Belső- és Közép-Szolnok, Beszterce, illetve délkeleten Temes és Hunyad területén. Az egyetlen békési eset elkülönül a többitől (RÁCZ A. 2011: 86–102).

¹⁷ *Karacsun* egy eredeti szláv *Kracsun* névből a név eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult, így akár magyar névadást, névhasználatot is jelezhet.

tük korábbi és egyidejű lakosságára nézve nem forrásértékű. Az Árpád-korban az erdős belső hegyvidékek közül szláv nevet viselt a *Zselic*; a *Pilis* és a *Börzsöny* neve talán ugyancsak szláv; de a magyar névadású *Bakony* és *Bükk* területén is igen jelentős számban ismert szláv eredetű vagy kapcsolatú helynévanyag.

KNIEZSA a *Zselic*-cel kapcsolatban hívta fel arra a figyelmet, hogy a régi szlávtság jelenlétére nem kizárólag szláv eredetű földrajzi nevekből következtethetünk, mert a szlávok jelenlétét okleveles adat is igazolja. Az idézett oklevél ugyan nagyobb arányú szláv telepítésről is értesít, ám KNIEZSA a szláv eredetű pataknevekre, a 11. században már előforduló, valószínűleg szláv eredetű *Zselic* névre, valamint egy régi szláv orrhangú magánhangzót őrző helynévre hivatkozva kizárja a késői, 13. századi betelepítést. A fő vízfolyások, a *Kapos* és az *Almás* magyar neve alapján arra következtet, hogy a szlávok csak a kisebb völgyekben lakhattak tömegesen (1938/2000: 429–430). KRISTÓT idézve: „1230. évi oklevélből szerzünk arról tudomást, hogy a szlávok kilenc évvel korábban kezdték kivágni és művelni a zselici erdőket, és ezeknek az új egyházaknak a szlávoktól származó tizedei hét év óta a pannonhalmi apátságot illetnék, de a veszprémi kanonokok maguknak vitték el, holott ezen erdők Szent István óta méhekből, disznókból és más állatokból Pannonhalmának adtak tizedet. Ekkor Rupoly faluban 300, Dedna faluban pedig 40 szláv háznép élt. Ezek utóbb felolvadtak magyar környezetükben.” (2003b: 115–116). A korszakban igen nagyra számító 300 és 40 háznépes falvak aligha 7 év alatt jöttek létre, ugyanott már jóval korábban is méhészkedtek, disznókat tartottak. A helynevek pedig, amint azt KNIEZSA felismerte, korai, 11. század vége előtti szláv jelenlétre utalnak, ami a falvak kétszáz évvel korábbi létrejöttének egyenes bizonyítéka. A *Zselic* erdő másik nagy uradalma a 12. század közepe előtt került a királytól a Monoszló-nembeliek birtokába. E nem központja, a Száva bal parti Moszlavina jelentős disznónevelő hely volt, így igen valószínű, hogy a *Zselic* északi részének disznótartó szláv telepesei onnan származtak. Az uradalom nyugati határvonalát a 'határ' jelentésű *Gersencha* patak alkotta (GYÖRFFY 1975: 67, 70, FNESz.).

KNIEZSA még nem lehetett tisztában a 6–9. és a 10–11. századi régészeti anyag hiányával a *Zselic* erdő területén, amely annak lakatlanságát igazolja ezekben az időszakokban. Avar kori lelőhelyeket sem a *Zselic* erdőségeiben, sem a Dráva mentén nem találunk, a korszakban a szlávokra jellemző hamvasztásos temetők pedig egyáltalán nem ismertek a Dél-Dunántúlon, szemben Zala keleti részeivel (KISS A. 1977: lelőhelytérkép). 11–12. századi szláv lakossághoz csak a jórészt szláv helynévanyagú Dráva menti területek késői, a 11. század második felére datálható jellegtelen emléanyagú temetői köthetők. A középkori *Zselic* erdő területén, ahol a helynévanyag szintén javarészt szláv, nem találhatók ilyenek. A kutatás ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy a hiányos adatok miatt nem mutatható ki a magyar megtelepülés előtti szlávtság régészeti anyaga: „a ma-

gyarok megjelenése előtt, a magyarok által gyepűzónának fenntartott terület egyes részein valószínűsíthető [...] a szláv etnikum azokat megelőző jelenléte” (KISS A. 1983: 276). KISS ATTILA — SZŐKE BÉLÁHOZ hasonlóan — úgy vélte, hogy a feltételezett 9. századi szláv lakosság szabadon hagyta a kedvező létfeltételeket nyújtó tájakat a majdan érkező magyar köznép számára, maga pedig megelégedett a Dráva mente, az Ormánság mocsaras, erdős, illetőleg a Zselic erdő igen nehéz életfeltételeket nyújtó környezetével. Azonban a baranyai szlávokhoz köthető temetőknél a magyar köznépi temetők kezdeteihez képest késői, a 11. század második felére, a 12. század első felére tehető kronológiai helyzete teljes összhangban áll történeti adatainkkal, hiszen a 11. század végén, kelet Szlavónia és a Száván túli Horvátország magyar kézre kerülése nyomán települhetett jelentősebb számú délszláv lakosság Baranya megyébe.

Baranya nagyobb számban legkorábban a 11. század végéről, de inkább a 12. századtól kezdve ismert Árpád-kori helynévanyaga sem támaszthatja alá a korábbi szláv betelepülés lehetőségét. Aligha véletlen, hogy a helynévanyag legállandóbb elemei, a vízhálózat nagy területek névadási szokásait jellemző alkotói első sorban magyar és török neveket viselnek: *Kapos* (1009), *Almás* (1009), *Füzegy* (1055), *Sár(víz)* (1192). Török neve van a baranyai *Okor*-nak (1183), *Karassó*-nak (1287). Jellegzetes, hogy a szláv eredetű helynévanyagban gazdag tolnai Sárközben a *Sár(víz)* már a szláv *Báta* nevet viselte. Ezen kívül a szláv–magyar nevű *Rinya-Nyár* (1269) mellett csupán a somogyi *Zsitva* folyó — amely Somogy és Zala egyék határán folyt a Balatonba — viselt szláv nevet (a nevek etimológiájához lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit). A Dunántúl déli felének kora Árpád-kori népessége tehát első sorban magyar nyelvű lehetett. A fentiek alapján a szláv településeknek a 11. század második felében vagy a század végén való létrejöttét valószínűsíthetjük, különösen, ha a nazális magánhangzónak a délnyugaton élt szlávok nyelvében való késői eltűnését is figyelembe vesszük, amire KRISZTÓ figyelmeztetett. Ugyanakkor a Dunától keletre a helyi szlávok bolgár–szláv nyelvjárásában még a 13–14. században is megvolt a nazális magánhangzó.¹⁸

A Bükk-hegység északkeleti szegélyén, a Sajó két partján húzódó dombvidék a Zselicéhez hasonló természeti adottságokkal bír. KNIEZSA a Sajó és a Bódva közötti hegyvidékről és a Bükk északi lejtőiről azt állapította meg, hogy oda a magyarság csak a 13. században nyomult be, mivel az ottani szláv helynévanyagban a *g > h* változás addigra megtörtént (1938/2000: 408–409). A táj nagyobb vízfolyásai, északon a *Sajó*, *Hangony*, *Hódos*, délen a *Hejő*, *Csincse*, *Nyárád*,

¹⁸ A denazalizáció folyamata időrendi szempontból is igen összetett probléma. A kérdést legújabbán ZOLTÁN ANDRÁS vizsgálta. Megállapítása szerint, ha a pannonszlávban a keleti szlávhoz hasonlóan a 10. század közepére eltűnt volna a nazális, akkor az átvételekre nem lett volna elegendő idő a magyarban. Azonban a helynevek alapján egy bolgár–szláv nyelvjárás jelenléte is mutatkozik a Kárpát-medencében, amelyben a nazális még a 13–14. században is használatos volt (2016: 37–40).

Ostoros, Cserép, Eger és Szikszó többnyire magyar névadásúak, általában kisebb, hegyvidéki mellékvizeik szlávok. Kivétel északon a *Szuha*. A nagyobb vizek eredeti magyar elnevezése a szlávoknak a magyarságénál általában későbbi megtelepedését mutatja éppúgy, ahogy a Zselic környéki nagy vízfolyások esetében is. A helynévanyag etimológiai háttere a Bükk hegység lakatlan erdőségetől délre a 13. század előtt magyar, északra szláv dominanciát jelez. A helynévkutatás megállapítása szerint a szlávok az okleveles kor előtt települhettek be, szláv betelepülés az okleveles korban még a tatárjárás után sem mutatható ki (vö. PÓCZOS 2003, 2006: 93–98, 103–104). Igen fontos az a megállapítás, mely szerint a Bükk hegység déli részén, ahol domináns a magyar névadás, a szláv származású nevek szerkezeti szempontból inkább idomultak a magyar névadási gyakorlathoz, míg északon ez nem jellemző (RESZEGI 2011: 171–186). A jelenség világosan jelzi a magyarok jelenlétét a déli részekben.

A táj a 6–9. század közötti időben a régészeti adatok alapján nagyon ritkán lakott lehetett (vö. ADAM. térképek), de 10–11. századi temetők is alig ismertek innen (RÉVÉSZ 1996, RÉVÉSZ–WOLF 1993, KISS A. 1985). Az írott források és a helynevek összevetése azonban lehetőséget ad egy 12–13. századi szláv betelepülés kimutatására. A hegyvidéki völgyekben nyugati szláv, közelebbről cseh eredetű lakosság betelepítése valószínűsíthető. Mocsolyáson, Pelgen és Tornán 1221-ben cseh telepesek éltek (Gy. 1: 743, 796, a helynevek etimológiai hátterére lásd PÓCZOS 2006: 95–97). KRISTÓT idézve: „1221-ben Borsod megyében a Mocsolyás, Pély és Torna falusiakat várnépnek állították, de ők igazolták, hogy cseh hospesek fiai. A felsorolt nevek közül Dumasa bizonyosan cseh eredetű nevet viselt, de esetleg a Nono név is szláv. Itt a cseh megnevezés vall a telepesek csehországi eredete mellett.” (2003b: 86). A telepítés azonban biztosan nem csak három falunyi cseh telepesből állt. A cseh nyelvi eredetűnek tartható nevet viselő, ’várhoz tartozó’ jelentésű *Radostyán ~ Hradistyán*-t 1219-ben borsodi várnépek lakták. A névadás hátterének figyelembevételével megtelepülésük nyilvánvalóan későbbi volt, mint a borsodi várispánság létrejötte (Gy. 1: 801, FNESz. *Radostyán*). A három, cseh hospesek által lakott faluról nyilván nem véletlenül állították, hogy várnépek lakják. Hasonló helyzet valószínűsíthető a sűrű erdők között meghúzódó Szinva-völgyi *Garadna* falu esetében is. A *Szinva* neve is valószínűleg hozzájuk köthető, *Tapolcá*-éval és talán *Miskolc*-éval együtt (FNESz.). Számos környező település szláv eredetű neve cseh területen használatos helynévként: *Csokva*, *Dubicsány*, *Mályin(ka)*, *Múcsony*, *Varbó*, *Varbóc* (FNESz.). Néhánynak a neve meg is örökölte a frissen irtott erdőben való megtelepülés tényét: *Terpes*, *Tiribespusztá* (Nagybátony) (FNESz.). Sok magyar névadású település neve pedig elsősorban cseh és lengyel területen használatos személynévből származik: (*Eger*)*bakta* (1261/1271), *Csernely* (1236), *Csenik* (1313/1339), *Noszvaj* (1248/1326), *Omány* (1221), *Szomolya* (1222), *Tardona* (1240), (*Sajó*)*Velezd* (1294/1345) (vö. Gy. 1: 751–818, FNESz.). Chenyk cseh vitéz, aki

Sírok várát kapta meg 1331/1332-ben, előzőleg talán *Csenik* névadója lehetett (vö. Gy. 3: 131). A szomszédos Hevesben a szláv nevű *Tarna* völgyében szintén jeleznek adataink cseh és lengyel telepeseket (vö. Gy. 3: 43). Emellett a feljebb hivatkozott nógrádi Tiribespuszta környezetében a középkori *Lengyend* (i. m. 112–113) és *Krakkó* (GYÖRFFY 1988: 262–263) települések együttese, a Pétervására mellett 1341-ben feltűnő *Csehpataka* (Gy. 3: 125 (*Eger*)*csehi*) is erősen valószínűsíti cseh és lengyel hospesek jelenlétét a térségben.¹⁹ Pétervásárától keletre tudunk is cseh telepesekről a tatárjárás előtről (i. m. 60). A környéken a szláv eredetű személynévből keletkezett településnevek gyakorisága sem lehet véletlen: pl. *Maconka*, *Recsk*, *Sírok* (FNESz.).

Mindezen adatok jelentős nyugati szláv, cseh és lengyel telepítésre utalnak a 12. század folyamán, esetleg a 13. század elején. E szlávok magukkal hozhatták a nyelvükben már korábban lezajlott hangváltozások eredményét, így a magyarság KNEZSA által ennek alapján feltett 13. századi itteni megjelenése nyilvánvalóan nem bizonyítható. A magyarság jelenléte — legalábbis a nagyobb folyóvölgyek egy részében (*Sajó*, *Hangony*, *Eger*) — megelőzhette a szlávok betelepülését. Ugyanakkor a szláv névadású *Tarna* és a *Zagyva* völgyében valószínűsíthető a magyarokénál korábbi szláv jelenlét, de megjelenésük időpontja korai szláv régészeti nyomok hiányában teljességgel bizonytalan.

Oklevéllel szintén nem adatolt ugyan, ám az idézett esetekhez hasonló jellegű a Bakony keleti részén és a Bakonyalján a zirci királyi udvarház környezetében létrejött szláv nyelvsziget. A terület a kora Árpád-korban szintén lakatlan volt, királyi erdőispánságként az uralkodók vadászterületét alkotta. I. András orosz és utódainak szintén szláv, lengyel és cseh házassága nyomán érkezettek szlávok ide. A végtelen erdőségben megbúvó királyi udvarház körül létrejött első település magányosságára utalhat az 'árva' szó családjába tartozó *Zirc* név, a 'vár-nagy' jelentésű lengyel *Csesznek* név pedig a királyi birtok irányításával lehet kapcsolatos (FNESz.). E településcsoporthoz tartozhatnak nyugat felé a lengyel *Porva*, keletre pedig a cseh vagy lengyel *Tés*, a cseh *Mecsér* (etimológiájukhoz lásd FNESz.). A zselici esethez hasonlóan e településcsoport nyugati határa lehetett a már 11. századból adatolt (1086: *Grenice*, CAH. 112–117) 'határ' jelentésű *Gerence* patak (vö. FNESz.). Míg a Bakony keleti előterében, szélesebb völgyeiben már az avar kor óta megtelepült lakosságot jelez a régészeti anyag, addig a Zirc környéki magasabb régiókban még 11. századi „köznépi” temetők sincsenek (ADAM. térképek, KISS A. 1985: térképek).

Veszprém megye nyugati, Vas keleti részein egy korai, 11. század eleji jelentős szláv telepítés nyomai rajzolódnak ki. Kereteit talán a már Szent István uralkodása idején létrejött Karakó vármegye jelentette, amelynek központja a már

¹⁹ *Dorog(háza)* és *Lengyend* talán egykori közös birtoklásuk miatt szerepel együtt 1153-ban (Gy. 3: 77).

1075-ből adatolt szláv nevű *Torna* pataknak a Marcal folyóba szakadása mellett épült *Karakó* vára volt. Neve cseh és lengyel területen ismert helynévként (FNESz.). A karakói vár földjei elsősorban Vas és Veszprém megye szomszédos területein feküdtek, megyéjének földrajzi kiterjedése bizonytalan (KRISTÓ 1988: 280–282). Közélben keletre található a 10. század végéről adatolt *Padrag*, délre pedig a *Sümegprága*, *Sümegcsehi* helynevek és a *Lesence* patak jelzik a nyugati szláv telepések megjelenését (FNESz.). A *Prága* és *Csehi* helynevek együttese KISS LAJOS szerint is Árpád-kori telepítésre utal (FNESz.). A hajdani Karakó megye részét alkotó vasi *Sorokpolányban* feltárt kora Árpád-kori köznapi temető elemzése nyugati szláv, a település neve alapján vélhetően polán, vagyis lengyel származású népességet mutatott ki (KISS–KUSTÁR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1999). Analógiájára a közeli *Magyarpolány* is lehet korai lengyel telepítés, közelében (*Ajka*)*rendek* nevének párhuzamai szintén cseh és lengyel földről ismertek (FNESz.). E telepítéssel függhet össze a Rába–Marcal közti kavicsfennsík *Kemeneshát*, *Kemenesalja*, régen *Kemnes* ~ *Kemnesség* neve, amely a szláv ’köves’ jelentésű szóból származik (FNESz.). Ide kapcsolódhat a Rábát hosszan kísérő Csöörnöc–Herpenyőnek területünkre eső, korábban *Herpenyő* néven ismert szakaszának neve, amely vagy a régi lengyel *chrapina* ~ *charpina* ’mocsaras bozót’ földrajzi köznévből vagy cseh helynévből származhat (FNESz.).

A Pilisben talán morva és lengyel telepések nyomát őrizheti a két *Marót* (*Pilis-*, *Pusztá-*), valamint a *Lepence*, *Kesztölc* nevek és a lengyel személynévből már magyarok által adott *Pomáz* név (FNESz.). Az államalapításkor létrejött *Visehrad* már hivatkozott kapcsolata a Prága melletti *Výsehrad*-dal felveti a korai cseh telepítés lehetőségét is a környéken (ÉRSZEGI 1994, KRISTÓ–WEHLI 1994).

Az avar és kora Árpád-kori megtelepülés nyomainak hiányában (ADAM. térképek, KISS A. 1985: térképek) az erdős magas Börzsöny területén feltűnő szláv eredetű helyneveknek — a *Kemence* és *Csarna* patakok, illetve a *Kemence* (1156), *Bernece* (1245), *Börzsöny* (?) (1138), *Pereszlény* (1156), *Perőcsény* (1254/1259), *Szokolya* (1394), *Letskés* (1261) települések neveinek (FNESz.) — a nyugati szláv hospesekkel való kapcsolata szintén feltehető.²⁰ KRISTÓ gyakori eseményként értékelte lengyel vagy cseh telepéseknek a már hivatkozott 1257-es betelepítését e tájra, az Ipoly honti szakaszára (2003b: 87). Korai megyeszékhelyeinkre nem jellemző módon hegyi várként épült, talán a közeli Honthoz képest új *Nógrád* és megyéjének létrejöttje — Veszprémhez hasonlóan — az uralkodóház nyugati szláv rokonságával is kapcsolatba hozható.

A bemutatott összefüggések arra figyelmeztetnek, hogy a korai magyar nyelvterületen belül adatolt szláv eredetű helyneveink igen tekintélyes része, illetve a szláv személynévekből magyar névadással keletkezett helynevek, nem véletlenül

²⁰ *Letskés* talán egy cseh személynévből származtatható, a *Börzsöny* helynév szláv eredete bizonytalan (FNESz.).

jelentkeznek csak a 12–13. századi adatokban, ezekből nem lehet honfoglalás előtti szlávokra következtetni. Az adatainkból kirajzolódó szláv betelepülés valóban jóval kisebb arányú volt, mint a magyar nyelvterület széleire irányult hatalmas méretű népmozgás, azonban a magyar nyelvterület belső részein kimutatható zömében szórványos, néhány esetben kisebb nyelvi szigeteket alkotó szláv entitások kialakulására elégséges magyarázatot nyújt.

5. A 9–11. századi szláv lakosság földrajzi elhelyezkedése a Kárpát-medencében

KRISTÓ a honfoglaláskor helyben talált és a későbbiek során bevándorolt szláv lakosságot történeti és helynévi alapon kísérelte meg elkülöníteni. „A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az »öslakosokat« és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre. Mindamellett léteznek olyan megfigyelések, amelyek segítik a véleményalkotást. A legfontosabb ezek közül, hogy amennyiben magyarok megszállta síkvidéken tűnnek fel szláv helynevek, nagy valószínűséggel régi szláv lakosságra gondolhatunk. Ez a helyzet pl. Bereg vagy Ung alföldi részén, az előbbiben Galgó, Helmec, Tarpa, Csaroda, Szernye, az utóbbiban Szenna, Szeretva, Merkóc, Sislóc, Pálóc stb. mutat korai szláv szubsztrátumra, a Tisza mentén pedig Szanda, Csongrád, Kurca, Kanizsa. E szláv nevű településeken a honfoglalás után még százötven-kétszáz évig szláv szó járhatta, majd a magyar környezet hatására — a kétnyelvűség állapota után — az itteni szlávság elmagyarosodott. Ezt természetesen a folyamat kezdeti szakasza miatt nem lehet egzaktnak bizonyítani, de két szempont emellett szól. Az egyik: a magyarok saját önálló névadásuk előtt, vagyis a 10. században a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímáját (a határreszneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön. A másik: a honfoglalás előtti szlávokkal ugyanaz történt a 11. században, mint a 13–14. századtól kezdve azokkal a magyarokkal, akik a szláv telepítések révén szláv környezetbe kerültek, márpedig e magyarokról biztosan tudjuk, hogy elvesztették nyelvüket.” (KRISTÓ 2003b: 89–90).²¹

KRISTÓ elemzésének sarokpontja annak feltételezése, hogy a magyarok önálló névadása csak a 10. század végén indult meg, és ezt megelőzően pusztán átvették a szláv helyneveket, így azok mindenképpen korábbi eredetűek, mint a magyarok megjelenése. Három szempontból is bizonytalan azonban az elkülönítés e módszere. Elsőként megállapítható, hogy amennyiben a magyar helynévadás valóban csak a 10. század végén indult volna meg, a magyarok nem csupán a helyben talált, de a 10. század folyamán saját maguk által behurcolt vagy spontán módon bevándorolt szlávok alkotta helyneveket is használatba vették volna, tehát a szláv

²¹ A szláv eredetű helynevek magyar átvételének mikrorégiós vizsgálatára lásd HOFFMANN 2017a, 2017b.

eredetű helynévanyag kronológiai rétegeinek elkülönítése ezen az alapon aligha lehetséges. Másodszor a magyarok mozgó életmódról való áttérése, letelepülése hosszabb folyamat lehetett, kezdete, amint feljebb kifejtettük, már a 9. század közepére feltehető. Helynévadásuk ezzel párhuzamosan, közvetlenül a honfoglalás után megkezdődhetett, hiszen a nomádok is adnak helyneveket, azok aligha csak a teljes életmódváltást követően, egy csapásra születtek meg tömegesen. Márpedig a honfoglalás előttinek sejtett szláv helynévanyag éppen a magyarok által lakott alföldeken feltűnően csekély számú! Harmadszor, amennyiben a magyarok életmódja nem kívánta volna meg, hogy más nevek hiányában saját elnevezéseket alkossanak, milyen célból vettek volna át meglevő szláv elnevezéseket?

Könnyen belátható, hogy a helynévanyag csupán etnikai háttere alapján aligha kronologizálható. A magyarok által benépesített alföldek szláv helyneveinek csekély száma arra utalhat, hogy ott csak kisebb szláv csoportoknak maradhatott hely. Korántsem bizonyos emellett, hogy a magyar honfoglalás népmozgásai során mindegyik szláv csoport régi lakóhelyén maradt. GYÖRFFY GYÖRGY hívta fel arra a kutatók figyelmét, hogy „A magyarok által megszállott terület korai szláv helynévanyagának történeti értékelésénél figyelembe veendő, hogy az általában a szláv-magyar együttélés időszakának, tehát a X–XI. századnak etnikai viszonyait tükrözi, ebből azonban csak fenntartással rekonstruálható az itt lakott szlávság IX. századi elterjedése.” (Gy. 4: 5–6).

5.1. A szláv eredetű víznevek és a nazális magánhangzóra utaló helynevek időrendi tanúsága

KRISTÓ a szláv eredetű víznevek nagy száma alapján valószínűsítette többségüknek hosszabb idő alatt, már a magyar honfoglalást megelőző időkre is visszanyúló keletkezését. „A nyilván korántsem teljes lista mintegy 250 folyó-, illetve pataknevet foglal magában. Közülük nem kevés bizonyonnyal a 10. század után keletkezett, de alapos a gyanú, hogy — amint erre a dunántúli Ablanc és Torna patakok 9. századból igazolható nevének továbbélése feljogosít — sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően), és a magyarok a szlávoktól átvették azokat.” (2003b: 28–29). Tisztán logikai szempontból kétségtelenül megalapozott feltételezés a kérdéses víznevek jelentős részének 10. századi előtti keletkezésére gondolni. Kronológiai szempontból óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy a 250 víznévhez képest mindössze 2, bizonyosan 9. századi adatoltaságú, de amúgy kétséges lokalizálású folyónév aligha jogosít fel a másik 248 név 9. századi meglétének valószínűsítésére, ehhez jóval nagyobb számarány szükségeseltetne.²²

Ugyanez a probléma a korainak tekintett, szláv nazális magánhangzóra utaló helynevek felhasználásával: „Van azonban egy közvetett mód arra, hogy — ha a

²² A *Conversio* 9. századi helynévanyagának lokalizálási problémáira lásd VÉKONY 1986, TÓTH E. 1991, JUHÁSZ P. 2017b.

9. századi létezését nem is, de — kárpát-medencei szláv helynevek korai (9–11. századi) meglétét bizonyíthassuk. A szlávban ugyanis a nazális (m, n) az ezredforduló körüli időben kiveszett, de az ennél korábban a szlávból még nazálisos formában átvett magyar helynevekben megmaradt.” (KRISTÓ 2003b: 30–31). Nem bizonyítható tehát a felsorolt nevek 9. századi létezése, a nazálist tartalmazó 58 korai szláv névből 29 éppen a Dunántúlon szerepel, ott, ahol KRISTÓ a nazális késői, 11. századi eltűnését valószínűsítette, amelyet az újabb kutatások még későbbre tesznek (ZOLTÁN 2016: 37–40).

A másik nehézség a vizsgált helynevek korlátozott földrajzi elterjedésében jelentkezik. A felsorolt 9–11. századi szláv eredetű víznevek zöme feltűnő módon az Alföld későn betelepült szélein helyezkedik el, a 17 névből összesen 10 (*Dézna, Morác, Kalodva, Izgar, Kalna, Bisztra, Vitelnik, Lankó, Panyóca, Berzava*). Ezzel szemben ugyanott magyar a nagyobbak közül a *Vajas*, a *Sár*, az *Almás*, a *Kőrös*, az *Eger*, az *Ostoros*, a *Hortobágy*, a *Berettyó* és a több száz hosszabb-rövidebb ér, amelyek között igen hosszú vagy bővizű vízfolyások is vannak. De a Dunántúlon sem nevezhető centrális elhelyezkedésűnek a zömében Vasból, Zalából származó víznévanyag. Ugyanez a helyzet a nazálist tartalmazó helynevekkel (KRISTÓ 2003b: 30–31). A listából jól látszik, hogy a nevek döntő többsége erdős hegylábi, hegyvidéki vagy éppen erősen mocsaras, ártéri, a 11. század előtt bizonyíthatóan alig lakott tájakon jelentkezik. Többségüknek a jelentése is erre a természeti környezetre utal (vö. pl. *Dombró, Dombó, Dombóc, Dombród, Domboró* ’tölgyes’, *Long, Langacs* ’erdő’, *Gambuc* ’gomba’, *Gerend* ’emelkedés’, *Lankó, Lanka, Lonka, Loncove* ’rét’, *Galambok* ’mély’, *Lendva, Lendüc, Lendence* ’szűz föld, ugar, parlag’; KNIEZSA 1938/2000: 372, FNESz.).

A nevek másik nagy csoportja pedig magyar névadás eredményei szláv személynévekből, tehát a magyarok megjelenése előtt nem létezhetek: ilyenek a *Berente, Döbrönte, Galánta, Malonta, Montaj, Pacsinta, Pankasz, Pankota, Szanda, Szond, Szandak, Szandalék* és *Visonta* helynevek; KNIEZSA 1938/2000: 372–373, vö. ehhez még HOFFMANN 2017a, 2017b). Ez utóbbi problémára figyelmeztetett HOFFMANN ISTVÁN is: „a hanghelyettesítést (magánhangzó és nazális kapcsolatát) mutató magyar nevek a 11. század előtt történt átvételre — s ennek megfelelően KNIEZSA szerint szláv–magyar vegyes lakosságra — utalnak. E hangfejlődésnek a területi egyenetlenségeire azonban már maga KNIEZSA is célzott, az újabb szláv nyelvtörténeti kutatások pedig azt bizonyították, hogy a Dunántúlon egykor fontos szerepű szlovén nyelvben a denazalizáció csak a 11. században kezdődött el, és főleg az északi nyelvjárásokban zajlott le későn. Ezt a körülményt a helynevek nyelvi rekonstrukciójában nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan ennek megfelelően KRISTÓ is módosította a KNIEZSA által alkalmazott kronológiát. Ugyanakkor nem javította ki KNIEZSÁnak azt a hibáját, amely ennél is súlyosabb következményekkel jár: KNIEZSA ugyanis ebbe a körbe bevonta a szláv személynévre visszavezethető magyar hely-

neveket is. Csakhogy a *Berente*, *Döbrönte* típusú nevek hangalakja legfeljebb a személynév korai átvételére utalhat, s ezekből a későbbi századokban bármikor alakulhatott a magyarban településnév. Az ilyen helyneveket 10–11. századi vagy annál is korábbi alakulásúaknak tekinteni tehát semmiképpen nem lehet, s így ebben a vonatkozásban alapvetően hibás KRISTÓ felfogása, aki az e körbe tartozó neveket 9–11. századi átvételnek tartja.” (HOFFMANN 2007: 87, HOFFMANN–TÓTH 2016: 288–292). A szláv eredetű víznevek és az eredeti szláv nazális magánhangzót tartalmazó helynevek kronológiai szempontból tehát szinte bizonyosan nem jeleznek 10. század előtti szláv jelenlétet, földrajzi elterjedés szempontjából pedig elsősorban a Kárpát-medence szélső területeire kiterjedő korai szláv jelenlétre utalnak. Aligha indokolt tehát a teljes Kárpát-medence vonatkozásában szláv őslakosságról beszélni.

5.2. A szláv eredetű helynévanyag földrajzi megoszlása

KRISTÓ a szláv eredetű névanyag földrajzi megoszlásából is fontos következtetéseket vont le. „Fontos tanulság, hogy a szláv eredetű víznevek nagyjából arányosan oszlanak meg a Kárpát-medence különféle tájegységei között, talán csak az Alföldön található kevesebb. Ennek azonban alapvetően az az oka, hogy ebben a térségben jóval kevesebb is a vízfolyások száma, mint a hegyvidékeken.” (2003b: 28–29). „A szláv víznevek nagyjából egyenletes kárpát-medencei elhelyezkedése arra mutat, hogy a honfoglaló magyarok mindenütt, minden nagyobb térségben találta szlávokat.” (i. m. 34). KRISTÓ a 9–11. századi, nazálist tartalmazó szláv helynevek esetében ugyanezt a jelenséget emelte ki: „E helyütt is azt tapasztaljuk, hogy jelenlétük — Dunántúltól eltekintve — nagyjából egyenletesen oszlik meg országrészenként, egyikből sem hiányoznak.” (i. m. 30–31). E megállapítása ellenére a szláv névanyag hiánya alapján nagyon ritkán lakott vagy lakatlan területnek minősítette az alföldeket: „Az itt élő népesség eléggé egyenletesen, ám igen alacsony népsűrűséggel az egész Kárpát-medencét belakta, bár nyilván bizonyos kisebb térségeket különböző okokból ténylegesen lakatlanul hagytak. Főleg olyan területek lehettek ezek, ahol a szláv helynévanyag igen gyér vagy hiányzik is (pl. az Alföld és Erdély egyes részein vagy Máramarosban).” (i. m. 35).

A szláv eredetű víznévanyag és a 9–11. századi szláv helynévanyag földrajzi elterjedése azonban korántsem nevezhető egyenletesnek, hiszen például a Dunántúlnál kétszer nagyobb területű Nagyalföldön KRISTÓ éppen fele annyi (29:16) korai szláv helynevet tudott kimutatni. Ezek a nevek pedig nemcsak a Nagyalföldön, de a Dunántúlon is szinte kizárólag a széleken találhatók: Beregben, Ugo csában, Biharban, Zarándban, valamint Vasban, Zalában, Somogy déli szélén, Baranya déli szegélyén, nem pedig a Kisalföldön vagy a Mezőföldön. A 29 dunántúli, nazálist tartalmazó helynév döntő többsége az avar korban leletmentes vagy megállapíthatóan szláv leletanyagú területeken jelentkezik, akár az Alföldön jelentkező 12+4 helynév döntő többsége, éppígy a Felvidéken ismert 8 helynév,

úgyszintén az erdélyi 5 helynév. Feltűnésük a korai magyar nyelvterület szélein, nem pedig a belsejében, önmagában is arra utal, hogy a szomszédos szláv nyelvű területekről folyamatos bevándorlás nyomai lehetnek ezek. Még az olyan korai szláv névanyaggal bíró területeken is, mint például Szatmár nyugati fele, a Szamos alsó folyásvidéke, *Tót*, *Orosz* és *Cseh* családnevek tűnnek fel a középkori adatokban, melyek viselői nyilván nem századok óta éltek helyben (MAKSAI 1940: 34, 39–40, 57). Az Alföld peremén már a 11. század előtt szláv–magyar érintkezés volt (i. m. 16).

KRISTÓ a kronológiai és topográfiai ellentmondások ellenére a honfoglalás kori Kárpát-medence lakosságát döntő többségében szlávnak határozta meg, amely nagyjából egyenletesen kitöltötte az egész későbbi magyar településterületet. „Úgy vélem: az egész medencére átlagban számított 0,7-es népsűrűség egyszerre elégséges és szükséges mérték, amely lehetővé teszi a toponímia átörökítését. Összefoglalva megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalás küszöbén számos államalakulatba szervezve (de bizonyítatlanul azon kívül is) különféle szlávok, avarok, onogurok, bolgárok, németek és gepidák éltek. A számbeli többséget mindenütt — kisebb-nagyobb avar, onogur és német szigetekről eltekintve — a szlávok alkották. Noha bizonyára még számosan beszéltek az itt lakók közül török és német nyelven, de a hosszú együttélés eredményeképpen főleg az avarok esetében számolhatunk nyelvi elszlávosodással. Nyelvi értelemben tehát még inkább nyomasztó volt a szlávok hegemoniája.” (KRISTÓ 2003b: 35).

6. A régészeti adatok a 7–11. századi szláv népesség földrajzi elhelyezkedéséről

Tekintetbe véve szláv nyelvtörténeti és a helynévi adataink bizonyítatlan, mintegy két évszázadnyi időt átfogó (9–11. század) kronológiai helyzetét, pontosításukhoz elengedhetetlenül szükséges a régészeti információk felhasználása. Régészeti adataink azért adnak erre lehetőséget, mert egy viszonylag kis területen, egymástól merőben különböző régészeti kultúrák érintkezése zajlott le, méghozzá egy igen gyors változásokat hozó időszakban. A steppei eredetű avar kori török és vele hosszú ideig együtt, ám mégis elkülönülve élt szláv kultúra egyszerre került a karoling feudális-keresztény kultúra peremzónájába, majd a honfoglaló magyarsággal egy újabb steppei eredetű kultúra rétegződött rá. Ennek következtében jól elkülöníthető mind a 7–9. századi avar és szláv, mind a 10. századi magyar és szláv településterület. A különböző régészeti kultúrák és a KRISTÓ által bemutatott korai szláv helynévanyag összevetése a két jelenségesoport szoros összefüggésére mutat rá. A 9–11. századi szláv helynévanyag döntő többsége Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa alföldi részein, a Szilágyságban a Kraszna mentén, Zalában előkerült 7–9. századi hamvasztásos szláv vagy avar–szláv birituális temetők közvetlen és tágabb környezetében jelentkezik, így joggal minősíthető 10. század előttinek. A Tisza mentén, Csongrád körül és másutt feltűnő korai szláv név-

anyag szintén lehet 10. század előtti, de a névanyag szórványos jellege és a hamvasztásos temetők hiánya megengedi annak valószínűsítését is, hogy az írott forrásokban fennmaradt 9. századi délszláv bevándorlás legészakabbra jutott csoportjainak nyomait lássuk benne (BÓNA 1968–1969, 1993, 1999, RÉVÉSZ–WOLF 1993, TAKÁCS M. 1997, WOLF 1994). A kronológiai helyzet bizonytalansága mellett a korai szláv helynevek földrajzi helyzete sem közömbös tehát, a betelepülés régészeti bizonyítékai kisebb részüknek 9. századi vagy azt megelőző, nagyobb részüknek 10. századi, esetleg 11. század eleji létrejöttét valószínűsítik, amint ezt az ismert 7–9. és 10–11. századi régészeti lelőhelyek és a KRISTÓ által felsorolt helynevek földrajzi elhelyezkedése világosan jelzi (ADAM. térképek, KISS A. 1985: térképek).

7. Néhány helynévtípus a kora Árpád-kori népesség etnikai összetételéről

7.1. Az *ér* és a *patak* köznevek földrajzi elterjedése

A 10–11. századi szláv nyelvű csoportok pontosabb földrajzi elhelyezkedésének megállapítására két helynévadási jelenség is alkalmasnak látszik. KÁLMÁN BÉLA a magyar vízrajzi közneveket vizsgálva a nagy gyakoriságuk következtében szóföldrajzi szempontból legtöbb tanulsággal szolgáló *patak* és *ér* köznevekre hívta fel a figyelmet. A *patak* igen gyakori az északi megyékben, ugyanakkor bár egyéb adatok bőven vannak, nem fordul elő víznevekben a Kisalföldön és a Nagyalföldön. Ezzel szemben az *ér* elsősorban az alföldi megyékre jellemző. KÁLMÁN szerint mindez arra utal, hogy a lassú folyású, alsószakasz jellegű kisebb folyóvizeket inkább az *ér*, a felső és középszakasz jellegűeket inkább a *patak* lexémával nevezték meg őseink, bár ebben erősen közrejátszhatott a nyelvjárási megoszlás is (1967: 345–347). KÁLMÁN az *ér* és a *patak* lexémát tartalmazó helynevek használata háttérében egyrészt a megnevezett vízfolyások eltérő földrajzi helyzetéből adódó jellegbeli különbségeket, másrészt nyelvjárási eltéréseket vélelmezett. HOFFMANN ISTVÁN valószínűsítette a *patak* szó átvételének a korai szláv népesség jelenlétével való összefüggését, de hangsúlyozta egyúttal a lexéma magyarok körében való gyors elterjedését is. A *patak* átvétele a 11. század közepe előtt mindenképpen megtörtént, talán már a 10. században, a magyarba közszóként került be, a 13. századra pedig legáltalánosabban használt vízrajzi köznévvé vált, több, korábban elterjedt magyar közszót kiszorítva (*jó, ügy*). HOFFMANN elemzésének értékét azonban korlátozza, hogy az csupán 39 Árpád-kori megyére terjedt ki (2003: 670–671).

Saját vizsgálatomat ezért a magyar nyelvterület lehető legnagyobb részére és a vízrajzi köznévanyag többi elemére is igyekeztem kiterjeszteni. A HOFFMANN által végzett gyűjtést több hiányzó megye anyagával egészítettem ki, és vetettem össze KÁLMÁN korábbi eredményeivel. Elemzésünk alapján jól felismerhető egy településtörténeti jelenség (lásd ehhez az 1. ábrát).

	megye	<i>patak</i>	többi köznév együtt	<i>ér</i>	<i>fok</i>	<i>sár</i>	<i>víz</i>
ÉSZAKI FELVIDÉK	Abaúj-Torna	54	4	1	1		2
	Sáros	39	1				1
	Hont	36	0				
	Nógrád	29	2				2
	Gömör-Kishont	28	9	3		5	1
	Borsod	26	13	8	2	1	2
	Szepes	20	3	1			2
	Zemplén	17	10	9	1		
	Ung	14	0				
	Liptó	13	2	1		1	
	Zólyom	8	1			1	
	Trencsén	5	0				
	Bars	3	0				
	Túróc	1	0				
	Árva	1	0				
	87% – 13%	294	45				
KISALFÖLD	Pozsony	3	26	15		10	1
	Nyitra	5	7	6		1	
	Komárom	0	20	10		3	7
	Sopron	7	4	1		2	1
	Moson	1	2	1		1	
	Győr	0	5	5			
	Esztergom	1	1	1			
	21% – 79%	17	65				
ALPOKALJA- SZLAVÓNIA	Vas	5	1			1	
	Zala	1	0				
	Verőce	4	2	1	1		
	77% – 23%	10	3				

DUNÁNTÚL	Veszprém	1	4	1	1	1	1
	Fejér	0	5	2		3	
	Somogy	1	9	2	1	6	
	Baranya	1	17	3	8		6
	Tolna	0	4	1	2	1	
	7% – 93%	3	39				
NAGYALFÖLD	Heves	3	7	2	2	1	2
	Szabolcs	1	16	12	1	2	1
	Hajdú	0	4	3		1	
	Bihar	3	24	17	3	2	2
	Békés	0	8	4	4		
	Jász-Nk-Szolnok	0	6	4			2
	Pest	0	3			3	
	Solt						
	Bács-Bodrog	0	19	2	14	3	
	Csongrád	0	6	6			
	Arad	0	6	1	5		
	Csanád	0	9	5	4		
	Temes	0	1		1		
	Torontál	0	1		1		
	6% – 94%	7	110				
PARTIUM ÉS ERDÉLY	Bereg	5	1		1		
	Szatmár	7	9	3	1	2	3
	Szilágy	6	1	1			
	Kolozs	4	1		1		
	Ugocsa	1	1		1		
	Torda	1	0				
	Alsó-Fehér	1	0				
	Fogarás	1	0				
	Hunyad	1	0				
	67,5% – 32,5%	27	13				

1. ábra. A magyar vízrajzi köznevek elterjedése

(Forrás: DRÓTOS 2009, FNESz., HOFFMANN 2003, HOLUB 1963, KÁLMÁN 1967, MAKSAY 1940, MIKESY 1940, MILLEKER 1915, PAIS 1941–1942.)

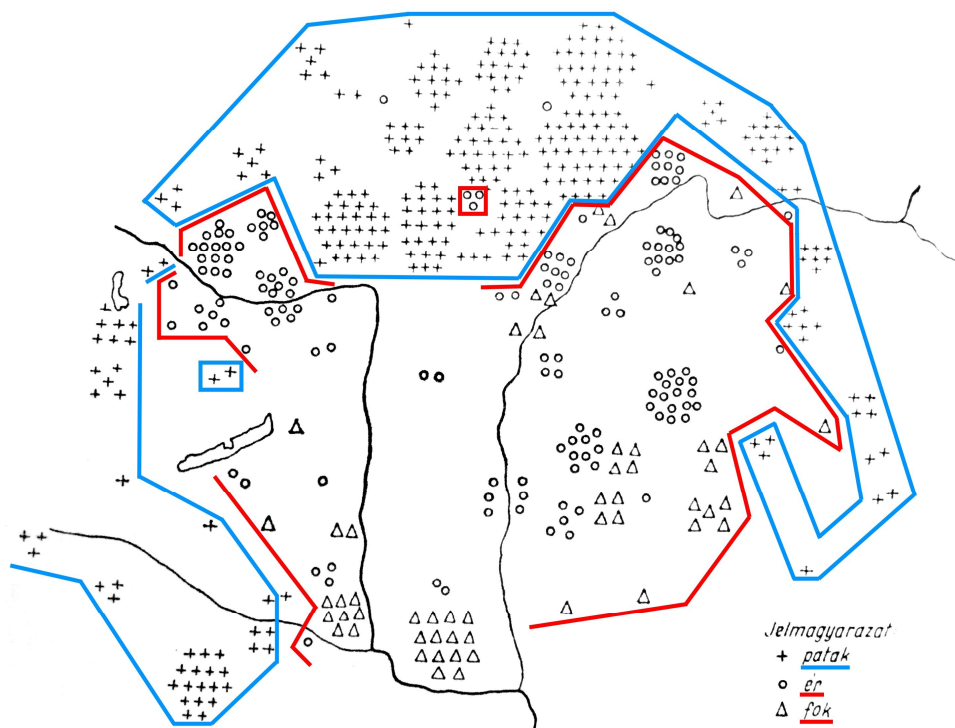
A *patak* köznév használata a középkori adatok alapján három földrajzi régió területén mutatható ki: a Felvidék középső és keleti részén, Erdély hegyvidéki területein, valamint az Alpokalján. Szembetűnő, hogy mindhárom régióban ismert 7–9. századi szláv régészeti anyag, a felvidéki erdőzónában, a Felső-Tisza vidékén, a Kraszna mentén, Dél-Erdélyben, Kelet-Zalában, valamint az Alpok legkeletibb völgyeiben egyaránt, amint azt feljebb bemutatam. Ezért, bár korántsem azonos területi elhelyezkedést megállapítva, de egyet kell értenünk ŠMILAUER-rel abban, hogy *patak* köznevünk a helyben talált szlávoktól kerülhetett elsődlegesen a magyarba. Adott volt ugyanis az átvétel elsődleges formája, a közvetlen együttélés két különböző nyelvű népesség között. HOFFMANN szerint ugyan e szlávok megtelepülésének időpontját igen nehéz meghatározni, ám a 7–9. századi szláv régészeti leletanyag e tekintetben jó támpontokat nyújt. Aligha kereshető tehát a 10. század előtt itt élt szláv lakosság lakóhelye az alföldeken, ahol a *patak* köznév teljességgel ismeretlen volt. Az átvétel vázolt módját erősíti az a jelenség is, hogy a több száz névből álló vizsgálati anyag ugyan az Árpád-kor egész időszakából származik, az egyes víznév típusok mégis földrajzilag elkülönülve, ugyanazokon a területeken jelentkeznek, ami használatuk állandósulására utal. Az újkorban az alföldeken továbbra sem volt jellemző a *patak* lexéma használata a helynevekben, azonban a belső hegyvidéki jellegű körzetekben kimutatható jelentős mértékű térnyerése. Az idegen eredetű *patak* szó a magyarság ismert nyelvhasználati egysége ellenére sem terjedt el a köznyelvi használatban konkrét vízfolyások nevéként az egész nyelvterületen.²³ Részben magyarázhatja ezt a jelenséget a megnevezett vízfolyások eltérő jellege, azonban ez a minőségi különbség sok esetben nem jelentkezik: kifejezetten gyors vízfolyások is szerepelnek *ér*-ként, és megfordítva, síkvidékeken is feltűnik a *patak* köznév.²⁴

Fenti megállapításainkat jól kiegészíti PÓCZOS RITA elemzésének eredménye a Garam és az Ipoly víznévrendszerének magyar eredetű rétegét illetően. A teljes hosszában hegy- és dombvidéki környezetben elhelyezkedő Ipoly vízvidékén kizárólag a *patak* köznév használatos a víznevekben, míg az alsó szakaszán síkvidéken haladó Garam mellékvizet a *sár*, illetve *ér* lexemával állnak, és csak a szláv eredetű víznevek kiegészítő névrészeként szerepel a *patak* (2004: 109–110). Sokatmondóan egészíti ki e megállapítást az a megfigyelés, hogy a Garam vidékén a szláv eredetű neveket a magyar használók általában alaki változás nélkül

²³ GYÖRFFY ERZSÉBET a hegy- és dombvidékre szintén a *patak*-ot, a síkvidékekre pedig az *ér*-et találja jellemzőnek (2011: 85–89).

²⁴ BÁBA BARBARA kutatásai alapján a *patak* földrajzi köznév használata általánossá válik, jelentésmezéjén belül szinte egyeduralkodó lesz. Ennek ellenére a magyar nyelvterület középső részén még a 14. század első felében sem adatolható, itt az *ér* köznév lett a kisebb vízfolyások általános elnevezése, illetve előfordul még ebben a szerepben a *víz* lexéma (2016: 64).

vették át, az Ipoly környékén viszont a szláv eredetű nevek szerkezetileg idomultak a magyar névrendszerhez (i. m. 125). Településtörténeti szempontból arra gondolhatunk, hogy míg az Ipoly dombvidékén az (ismeretlen) kezdetektől szlávok és magyarok együtt éltek, kétnyelvűség állt fenn, addig a Garam síkján nagyon kevés szlávot találtak eleink. Az alföldi nagy folyók árterületén rendkívül sűrű volt a vízhálózat, KÁLMÁN BÉLA az Árpád-korból 250 *ér*, *fok*, *sár* és *víz* lexémát tartalmazó, kétségtelenül magyar névadást jelző víznevet tudott kimutatni (1967: 345–347). A magyar vízrajzi köznevek kizárólagos használata az alföldeken arra utalhat, hogy a magyarokkal nem vagy csak igen kis számban élhettek együtt szlávok a kérdéses területeken. KRISTÓ elemzése a szláv névadású víznevek kis számát kimutatva félreérthetetlenül jelzi tehát a szláv nyelvi szubsztrátum hiányát a magyar nyelvterület legnagyobb részén. KÁLMÁN BÉLA térképvázlata szemléletesen mutatja az *ér* és a *fok* köznevek elterjedésének szoros összefüggését a korai magyar nyelvterülettel, ugyanakkor a *patak* köznév jelentkezését elsősorban a szlávoktól is lakott vidékeken az Árpád-korban (lásd ehhez a 2. ábrát).

2. ábra. A magyar vízrajzi köznevek elterjedése az Árpád-korban
 (Forrás: KÁLMÁN 1967.)

A *patak* köznév tanúságához igen hasonlóan vall egy másik szláv eredetű földrajzi köznevünk is. A szláv eredetű *döbör* köznév a középkorban és az újkorban is térszíninformát jelölt ’mélyedés, völgy, vízmosás’ jelentésben. Elterjedése a Kárpát-medencei magyar nyelvterület hegyvidéki részein arra utal, hogy a honfoglalás idején a helyi, késői ősszlávot beszélő népesség lehetett a forrása, ám később a szlovénből is átkerült délnyugaton (HOFFMANN 2014: 132). E köznév szóföldrajzi helyzete, használata az alföldeket övező hegyvidékeken szintén arra utal, hogy a helyi szláv lakosság lakóhelyei elsősorban nem az alföldeken kereshetők.

7.2. A tájnevek tanúsága

Komoly súllyal esnek latba a nagyobb tájegységek nevei a névadók etnikai hovatartozása szempontjából. A kora Árpád-korban forrásainkban feltűnő tájnevek nem mutatnak túl nagy változatosságot. Legjellemzőbb a füves síkságok megnevezésére általánosan használt *Mező* földrajzi köznév volt, amelyek csak azt követően váltak igazán egy-egy tájegység tulajdonnévé, amikor kialakultak a ma is ismert kétrészes vagy képzővel ellátott nevek: pl. a Győr-Sopron megyei *Mező*, Komárom északi felén *Mező?*, *Mező(föld)*, a borsodi *Mező(ség)*, a bihari *Mező(ség)*, a békési, csanádi, aradi *Mező*, *Makszond-mező*, a krassói *Mező*, az erdélyi *Mező(ség)* (adataikat lásd Gy. 1: 735, 569, 493, 835, 163, Gy. 2: 564, Gy. 3: 306, 395, 469, 544). A homokos talajú tájakat *Homok* néven emlegették, a Duna-Tisza között Pesttől Csongrádig és Bodrogon is (pl. *Mező-homok*) (az adatokat lásd Gy. 1: 881, 696, Gy. 2: 322–323, KRISTÓ 2003a: 38–39, HA. 1: 87, HA. 2: 47, 50, 51, 53, 55). A nedvesebb, vízjárta réteket a *Sár* névvel illették, ilyenek Biharban és Békésben a *Nagy-sár* vagy *Szerep* (szláv!) és *Torda sara*, a bácsi Duna mentén a *Sár*, a *Bulcsú sara*, *Büke sara*, *Elő-Sár*, *Gönyű sara*, *Körtvély-sár*, *Közép-Sár*, *Mög-Sár*, *Nagy-sár*, *Sár[víz]*, *Sár töve* Fejérben, a *Sár*, *Sár vize*, *Sorok-sár* Soltban és Pestben (vö. Gy. 1: 569, 493, 201, Gy. 2: 322, JUHÁSZ D. 1988: 25, HA. 1: 66, 76, HA. 2: 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, HA. 4: 72). Ezek később több esetben az árterekre vonatkozó *rét* utótaggal bővültek (Gy. 1: 835, Gy. 2: 322). Igen jellegzetes tájnévadási mód volt még a folyók közötti területeknek a *-köz* utótaggal alkotott elnevezése, amelyek előtagjaként legtöbbször a kisebb folyók neve áll: pl. *Körösköz* (Békés, Bihar megye, HA. 1: 65, 78), *Kétjó köze* (Abaúj megye, HA. 1: 27), *Bőköz*, *Ormánköz* (Baranya megye, HA. 1: 44, 52), *Rábaköz*, *Tóköz* (Győr megye, HA. 2: 80, 81), *Cserőköz* (Heves megye, HA. 3: 24), *Füzegköz* (Krassó megye, HA. 3: 71), *Vágköz* (Komárom megye, HA. 3: 67), *Tormásköz*, *Vágköz* (Nyitra megye, HA. 4: 65, 66) (lásd ehhez még JUHÁSZ D. 1988: 15, KRISTÓ 2003a: 18–20). A hegyvidékeket is általában csak az *erdő* köznév jelölte, amelyek szintén csak később nyerték el egyedi elnevezésüket: *Zselicerdő*, *Bakonyerdő*, *Bükk-erdő*, *Vértéserdő*, *Piliserdő*, *Mátraerdő*, *Nagyerdő*, *Fekete-erdő*, *Igyfon [erdő]*, *Erdőhát*, *Fenyő-erdő*, *Süket-fenyőerdő*

(KRISTÓ 2003a: 36, Gy. 1: 40, 248, 570, Gy. 2: 207, 322, Gy. 4: 97, 325, 457, 460, HA. 1: 25, 26, 76, 78, HA. 2: 62, 63, 77, HA. 4: 57, 64). Csak néhány esetben ismerünk nagyobb területre értett egyedi tájneveket a korai időből: ilyenek a *Kemej*, *Nyír*, *Szilágy*, *Beszterce*, *Szörény*, *Somogy*, *Ormán* tájnevek (Gy. 1: 248, 569, KRISTÓ 2003a: 24, 39, 40–41, 49–50). Ezek háttérében vélhetően az adott táj olyan sajátossága áll, amely a nagy területű alföldekre általánosan jellemző felszíni formáktól, illetőleg növényzettől eltérő képet mutatott, amelyet a lakosság érzékelt.

Az egyező tájnevek használata a korai időben a lakosság kis mobilitásával magyarázható, nagyobb távolságú helyváltoztatást csupán a népesség csekély hányadának életmódja igényelt, így széles körben használt névalakok nemigen alakultak ki.²⁵ A népesség zömének földhöz kötött állapota, amely a tájnevek csekély változatossága mögött kereshető, jól egyeztethető a népesség döntő hányadának szolgarendűségével, illetőleg kötött szabadságával, mely utóbbi egy adott földbirtokhoz vagy közigazgatási egységhez elszakíthatatlanul kapcsolta az érintetteket. E jogi állapot manifesztálódhatott abban a jelenségben, hogy a későbbiekben többnyire éppen a megyenevek formálódtak nagytáj-nevekké (Szalaság, Bácska, Bihar) (JUHÁSZ D. 1988: 10, 24, 27). Ugyanakkor az éppen nagy mobilitást feltételező nomád életformának erősen ellentmond e névadási jelenség. Az elsőként latin nyelven 1075-ben, majd Anonymusnál már magyarul is feltűnő *Erdőelü* ~ *Erdély*, egységes nagytáj neveként csak a magyarban létezett, idegen megfelelőjéről nem tudunk, a magyarokhoz hasonlóan egész területén megtelepült románok a magyar eredetű *Ardeal* alakot használták a középkorban (Gy. 3: 99, 10. lj.) Ezzel szemben jól adatolt a román lakosságú, magyarul *Havaselve* ~ *Havasalföld* néven ismert Kárpátokon túli nagytáj román *Munténia* neve (KRISTÓ 2003a: 25–28, FNESz.).

Feltűnő, hogy idegen eredetű név alig jelentkezik a tájnevek sorában, ami azért meglepő, mert amennyiben létezett volna ilyen, kitűnően alkalmas lehetett volna a megkülönböztetésre a magyar névhasználók számára (vö. JUHÁSZ D. 1988: 14). Számos esetben, különösen a víznevek körében igazolható, hogy a magyarok átvették a már létező idegen neveket éppúgy, mint bárhol másutt az újonnan érkezők, bizonyosan tükörfordításra utaló neveket nem ismerünk. A különböző szláv népek esetében is jól adatolt a füves síkságok *polje* megjelölése (pl. *Turopolje*), de jellegzetesek az erdőt jelentő *suma* szóból alkotott tájnevek is a szláv nyelvekben (pl. *Sumava*, *Šumadija*) (FNESz. *Šumadija*). A Kárpát-medén-

²⁵ Az alföldek egészétől eltérő helyi természetföldrajzi jellemzők névadási szerepe némileg ellentmond KRISTÓ a nagy tájnevek hiányát a közrendűek szűk mozgásterével magyarázó felfogásának, hiszen a megkülönböztetés a természeti környezet eltérő mivoltának érzékelésével magyarázható csak. Talán az itt élőknek más tájegységekhez képest eltérő, mozgékonyabb életmódja kereshető a jelenség háttérében (KRISTÓ 2003a: 49).

ce belső területein azonban nincsen nyoma ilyen elnevezéseknek, az alföldek, domb- és hegyvidékek nevei döntő többségükben magyarok, a tájnevek között alig akad esetleg idegen névadásúnak tekinthető (pl. a talán török nyelvi *Ormán*) (FNESz.). Kis számban előfordulnak idegen eredetű köznevekből valószínűleg magyarok által adott nevek (pl. *Pilis*) (FNESz.). Jellegzetes a szláv nyelvekben is a folyók által közbezárt területek elnevezése az egyik érintett vízfolyásról (pl. *Međimūrje*) (FNESz. *Muraköz*), ám a magyar nyelvterületen belül nincsen nyoma víznevekből szláv képzéssel alkotott tájneveknek, ellenben tömegesen szerepelnek okleveleinkben a magyar névadású folyóköznevek nagyobb és kisebb területek megjelölésére egyaránt.

8. Összegzés

Véleményem szerint mindezekből arra következtethetünk, hogy a korai magyar nyelvterületen belül nagyobb, összefüggő területen élő szláv lakossággal aligha találkozhattak elődeink, csak kisebb szórványos szláv csoportok élhettek a zömében valószínűleg török nyelvű steppei eredetű őslakosság között. A szélső területeken azonban jelentős szláv népesség nyomai mutathatók ki már az avar kortól kezdve régészeti úton, majd az írott forrásokban megőrzött helynévanyag segítségével.

Irodalom

- ADAM. = SZENTPÉTERI JÓZSEF szerk. 2000. *Archeologische Denkmäl von Awarenzeit in Mitteldonaubecken*. Budapest, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae.
- ÁKÍF. = KRISTÓ GYULA szerk. 1999. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRÁNY ATTILA 2004. Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica Tomus IX. Fasciculus 3*: 5–39.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 163–176.
- BÓNA ISTVÁN 1968–1969. Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeologiai Értesítő* 95–96: 115–120.
- BÓNA ISTVÁN 1993. Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 61–98.

- BÓNA ISTVÁN 1996. Régészetünk és a honfoglalás. *Magyar Tudomány* 1996/8: 927–936.
- BÓNA ISTVÁN 1999. Gottfried Schramm: Egy gát átszakad = Ein Damm Bricht. *Századok* 133/1: 184–186.
- CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, Balassi Kiadó. 1994.
- DRÓTOS ESZTER 2009. *A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek az ómagyar kor helyneveiben*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. *Szent Adalbert*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28–29.
- ÉRY KINGA 1982. Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5: 35–85.
- ÉRY KINGA 1993. Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 45–47.
- ÉRY KINGA 1994. A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 217–224.
- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Kaposvár az Árpád-korban. KANYAR JÓZSEF szerk. *Város-történeti Tanulmányok*. Kaposvár, Városi Tanács. 63–73.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1984. Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. Államszervezés. Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. A magyar állam megszilárdulása. In: *Magyarország története I*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 575–1006.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Kézirat. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi Zemony nevéről. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*.

- Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 153–159.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 119–138.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017a. Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5: 47–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017b. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk. „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- HOLUB JÓZSEF 1963. *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács VB.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ PÉTER 2016a. Morávia és a honfoglaló magyarok. In: HAFFNER TAMÁS–KIS KELEMEN BENCE–DR. KOVÁCS ÁRON szerk. *II. Fiatalok Európában Konferencia. Pécs, 2015. november 13–14. Tanulmánykötet*. Pécs, Sopianae Kulturális Egyesület. 250–263.
- JUHÁSZ PÉTER 2016b. Levedia és Atelkuzu: időrend és földrajzi hely. In: DR. KERESZTES GÁBOR szerk. *Tavaszi Szél 2016 konferencia. Bp. 2016. április 15–17. Tanulmánykötet*. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége. 390–400.
- JUHÁSZ PÉTER 2017a. A 9–10. századi magyarság életmódjáról. Írott forrásaink tanúsága. In: *A IX. Medievizsztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 237–261.
- JUHÁSZ PÉTER 2017b. Egy legenda nyomában. Priwina és Kocel. In: DR. KERESZTES GÁBOR szerk. *Tavaszi Szél 2017 konferencia. Miskolc 2017. március 31. Tanulmánykötet III*. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége. 444–454.
- JUHÁSZ PÉTER 2017c. Kortársak a honfoglalók eredetéről. In: In: HAFFNER TAMÁS–KIS KELEMEN BENCE–DR. KOVÁCS ÁRON szerk. *III. Fiatalok Európában Konferencia. Pécs, 2015. november 4–5. Tanulmánykötet*. Pécs, Sopianae Kulturális Egyesület. 114–131.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóföldrajz. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *A magyar nyelv története és rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 344–350.
- KISS, ATTILA 1977. Avar Cemeteries in County Baranya. In: I. KOVRIG szerk. *Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Térképmelléklet.

- KISS ATILLA 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. In: DIENES ISTVÁN szerk. *Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. Térképmelléklet.
- KISS, ATTILA 1985. Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: WOLFRAM, HERWIG–SCHWARCZ, ANDREAS–FRIESINGER, HERWIG–DAIM, FALKO szerk. *Die Bayern und ihre Nachbarn.* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften. 217–380.
- KISS GÁBOR–KUSTÁR ÁGNES–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 1999. A sorokpolányi kora-Árpád-kori temető és település etnikuma. In: S. PERÉMI ÁGOTA szerk. *A Népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozájának előadásai. Veszprém. 1997 nov. 28–30.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. 179–204.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994. *Visegrád.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 731.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938/2000. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472. Reprint kiadás: Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus kiadó, 2000.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313. Reprint kiadás: Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2017. A helynevek történeti forrásértékének kérdéséhez. A történeti helynevek mint az etnikai rekonstrukció forrásai. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 201–209.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponctok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1982. A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnografia* 93: 463–474.
- KRISTÓ GYULA 1983. Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 450–455.
- KRISTÓ GYULA 1984. A korai feudalizmus (1116–1241). In: SZÉKELY GYÖRGY–BARTHA ANTAL szerk. *Magyarország története II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1007–1416.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1994. *Az Árpádok.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–66.
- KRISTÓ GYULA 1995a. *A magyar állam megszületése.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.

- KRISTÓ GYULA 1995b. Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: KOVACSICS JÓZSEF szerk. *Magyarország Történeti Demográfiája I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 42–95.
- KRISTÓ GYULA 1996. *Magyar honfoglalás — Honfoglaló magyarok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 1997. A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93: 129–135.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003a. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA 2003b. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KRISTÓ GYULA–WEHLI TÜNDE 1994. *cseh-magyar kapcsolatok*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 149–150.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1986. Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.
- MAKSAI FERENC 1940. *A középkori Szatmár megye*. Budapest, Stephaneum Nyomda.
- MÉSZÁROS ANDOR 2006. *A közép-európai népek kultúrája IV. Bevezetés a régi cseh irodalomba és kultúrába*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK.
- MIKESY SÁNDOR 1940. *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MILLEKER BÓDOG 1915. *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat.
- MOÓR ELEMÉR 1970. A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések* 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–50.
- NÓTÁRI TAMÁS 2000. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas* 15: 93–111.
- OLAJOS TERÉZ 1969. Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16: 87–90.
- OLAJOS TERÉZ 2001. *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- PAIS LÁSZLÓ 1941–1942. A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. *A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941–1942*: 68–114.
- PÓCZOS RITA 2003. A Sajó víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Magyar Nyelvjárások* 41: 487–496.

- PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 105–127.
- PÓCZOS RITA 2006. Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 87–105.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 77–92.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1996. Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez. In: WOLF MÁRIA–RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk. *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 255–273.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyatékok és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 45–54.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA 1993. Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 101–109.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 49–60.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, 1937–1938.
- B. SZABÓ JÁNOS 2004. Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: BALOGH LÁSZLÓ–KELLER LÁSZLÓ szerk. *Fegyveres nomádok. nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged. 2002. szeptember 9–10*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Budapest, Balassi Kiadó. 124–138.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1993. Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 227–235.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1998. *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, Balassi Kiadó.
- SZENTPÉTERI JÓZSEF 1997. Az avar népesség továbbélése a 9–10. században. *Életünk* 35: 76–83.
- SZÖKE BÉLA MIKLÓS 1979. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előestéjén. *Valóság* 27: 1–12.

- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1980. Zur Awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 181–191.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1993. A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 33–43.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1994. A Kárpát-medence a 9. században. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 77–84.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1996a. A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: FÜLÖP ÉVA MÁRIA–KISNÉ CSEH JULIANNA szerk. *Magyarok Térben és Időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya–Esztergom, 1996.05.28–31*. Tudományos Füzetek 11. Tata, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. 73–103.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1996b. Plaga Orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 11–43.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- TAKÁCS MIKLÓS 1997. A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről. *Századok* 131: 168–215.
- TEKE ZSUZSA 1994. olaszok. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 505.
- TOMKA PÉTER 1975. Avar kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól. *Keletkutatás* 1974: 179–184.
- TOMKA PÉTER 1983. Avarok a Kisalföldön. In: SZOMBATHY VIKTOR szerk. *Régészeti barangolások Magyarországon*. Budapest, Panoráma Kiadó. 124–169.
- TOMKA PÉTER 1994. 9. századi népesség a Kisalföldön. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 99–107.
- TOMKA PÉTER 1997a. A IX. század régészete és a magyar ethnogenezis. In: Cey-Bert Gyula, R. [et al.] szerk. *Honfoglalásunk és előzményei. A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozó és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Tapolca, 1996*. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Kiadványa. Budapest–Zürich. 104–107.
- TOMKA PÉTER 1997b. Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35: 68–75.
- TÓTH ENDRE 1991. A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 36: 101–107.
- H. TÓTH IMRE 1994. *tótok*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 681–682.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VAJAY SZABOLCS 1967. Géza nagyfejedelem és családja. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk. *Székesfehérvár évszázadai I*. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 63–100.

- VÉKONY GÁBOR 1986. A Frank Birodalom délkeleti határvédelmének kérdéséhez. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 2: 43–75.
- WOLF MÁRIA 1994. A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 124–128.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat. 33–45.

On Hungarian–Slavic Cohabitation in the Early Arpad Era

In Hungarian scholarly publications the Hungarian Conquest has traditionally been perceived as a process concluding major changes in the population of the Carpathian Basin. Most recent research has made use of various archaeological, historical and anthropological data that prove that the descendants of the Avar population in the Carpathian Basin continued to live here during the 10th to 13th centuries as well. The lack of written sources from 10th-century Hungary and their relatively low number from the 11th and 12th centuries illustrate the difficulty Hungarian historians had to face when using place names as sources. In the field of history, Gyula Kristó reacted to this and formulated important statements on the relationship between the newly-arriving Hungarians and the earlier population. He attempted to estimate the ratio of the Hungarians and the indigenous population, who used—in his opinion—Slavic and Turkish languages. Kristó, contrary to the opinions held earlier, concluded that the Slavic and Hungarian population represented almost the same proportion, with a Slavic majority in the 11th-century Carpathian Basin.

In this paper I investigated the possible interpretation of place names from the point of view of their ethnic relevance, underlined by archaeological data. The investigation of the archaeological sites of the Carpathian Basin from the 6th–12th centuries provides an opportunity for the establishment of the chronology of the formation of the Avar-Turkish, Slavic and Hungarian settlements. This method provides a tool for discussing Kristó's statements.

The famous Hungarian historian with outstanding achievements in research on Hungarian place names used different methods to define the ethnic relevance of place names. The names of the largest group of the early (11–12th century) Hungarian settlements originate from personal names without formants. The majority of these personal names (ignoring Latin names) have Slavic and Turkish origins, and the rest are Hungarian, German, etc. Although the earlier literature took into consideration naming with nomadic origins only in Turkish and Hungarian practice, according to Kristó we must consider name giving of the indigenous people, in this layer, in the next two centuries as well after the Hungarian Conquest. Kristó interpreted all early (11–12th century) settlement names using this method. A major argument against this method involves the unknown beginnings of using personal names of Slavic and Turkish origin by Hungarians that may have begun one and a half century before the first recorded place names. Besides this, we are aware of only a few enclosed areas from the 11th and 12th centuries where we know about the settlement name system. All other settlement names are located scattered in the Carpathian Basin.

It is conspicuous that the Slavic settlement names we are aware of from the 11th to the 13th centuries are located mainly in those regions where Slavic

archaeological sites from 6–9th centuries have also been found. In the central area of the Carpathian Basin, the lowlands, where almost exclusively Hungarian, maybe Turkish-origin settlement names are found, there are the archaeological sites of non-Slavic populations of the Avar Age.

Besides these, a large Slavic colonization may be documented in the 11th–13th century charters, which is reflected in the settlement names, too. In this period some settlement name systems are also well recognizable, which originate from Czech and Polish personal names in the inner parts of Medieval Hungary. The close relationship between Czech, Polish and Hungarian dynasties is well documented from this age, which resulted in significant Slavic colonization in the areas donated to Slavic princes and noblemen.

I concluded that in the central plains of the Carpathian Basin the earlier Avar-Age Turkish population assimilated into the newly-arriving Hungarian population. At the time of the Hungarian Conquest, the Slavic population remained mainly in its earlier areas, on the outer hill region of the Carpathian Basin. The smaller part of the Slavic population, in the inner parts, assimilated with the Hungarians. All the other known Slavic groups arrived in the inner parts of Medieval Hungary in the 12–13th centuries. The population of the Carpathian Basin at the time of the Hungarian Conquest did not have a Slavic majority. The population mainly used some Turkish idioms and besides these there were some small Slavic groups and we can also consider Turkish–Slavic bilingual groups.

A Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveiről*

1. Magyar–szláv kapcsolatok

A magyar névrendszert érintő szláv nyelvi hatás komoly befolyását az Árpád-korban nem lehet megkérdőjelezni. A szláv etnikummal való szoros kapcsolat több szintéren, különböző intenzitással érvényesült. A két nép érintkezése már a honfoglalás előtti időszakban kimutatható volt, de igazán intenzívvé a Kárpát-medencében való letelepedést követően vált. Az itt talált lakosság nagy részét ugyanis a szláv nyelvű népréteg képviselhette, hiszen az ország majd minden részén találhatók elszórtan olyan nyomok, amelyek e népcsoport honfoglalás kori jelenlétét bizonyítják. A terület magyar megszállását követően így szoros együttélés alakulhatott ki a két etnikum között. A meghódított vidék határvonalának állandó kiterjesztésével a magyarság újabb szláv népcsoportokkal is kölcsönviszonyba került. A királyi államformára való áttérés és a központi hatalom megszilárdítása után, tehát már a 10. századot követően megkezdődött a különböző szláv etnikumok betelepítése és betelepülése az országba, hiszen a stabil állam, a szabad életforma és a békés viszonyok kedvező feltételeket teremtettek a szomszédos népek számára. Ők kezdetben különböző mentességeket kapó hospesek voltak, majd a későbbi telepítések néptömegei már a paraszti, jobbágyi rétegből kerültek ki. A honfoglalás utáni évszázadokban az Árpád-házi királyok külpolitikájának következtében mind a királyi családok szláv dinasztiákkal való kapcsolatai, mind pedig a szláv területeken véghezvitt hódításai révén (halicsi hadjáratok, balkáni terjeszkedés) egyre inkább erősödő szláv hatással számolhatunk az Árpád-korban. (A fentiekhez lásd KNIEZSA 1942: 168–187, BENKŐ 1949: 3–4, BÁRCZI 1958a: 83–84, 1963: 76–78, KRISTÓ 2003: 81–117, ROKAY 1994: 269–270.)

A régi szláv jövevényszavaink nagy száma azt mutatja, hogy a Kárpát-medence szlávul beszélő népessége a magyarok letelepedése után is jelentős lehetett. A két nép az ország bizonyos területeit együtt használta, együtt éltek, hasonló életmódot folytattak, mely minden bizonnyal néhol kétnyelvű állapotot is eredményezett, ami a honfoglalást követő évszázadokban is tartott, és változó mértékben

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

fennállt és fennáll ma is (vö. ZOLTÁN 2016: 33). Arról, hogy a 9–11. században a Kárpát-medencében élő szláv népesség milyen nyelvet beszélhetett, megoszlanak a vélemények. A hagyományos magyar szlavisztikai felfogás szerint a korai ómagyar korból származó jövevényszavaink között különböző szláv nyelvekből (szerb-horvát, szlovén, szlovák, bolgár, cseh, lengyel, ukrán stb.) való átvételi rétegek vannak, mégis a régi szláv jövevényszavak jelentős részéről nem lehet eldönteni, hogy melyik szláv nyelvből származhatnak (MELICH 1903–1905. 1/2: 1, KNEZSA 1942: 178, vö. ZOLTÁN 2014: 205, 2015: 36, 2016: 33–34). Korábban a szlavisták jórészt azt vallották, hogy körülbelül az 5. századig beszélhetünk egységes összsláv nyelvről, vagyis mire a honfoglaló magyarság letelepedett, már egy differenciált, különböző nyelvekre tagolódott szláv lakossággal került érintkezésbe. Ezt a felfogást először az 1980-as években kezdték megkérdőjelezni mondván, hogy a 9–11. században még semmiképpen sem beszélhetünk különböző szláv nyelvekről, csak egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes szláv nyelvről. Az e nézetet vallók állásfoglalása azonban nem nevezhető minden tekintetben egységesnek. CHELIMSKIJ szerint régi szláv jövevényszavaink egy pannóniai szlávnak nevezett késői összsláv dialektusból származnak, míg ZOLTÁN ANDRÁS szerint legalább két szóba jöhető szláv nyelvjárást lehet megkülönböztetni ebben a térségben: egy déli és nyugati szláv jellegzetességeket egyaránt felmutató, pannóniai szláv dialektust és egy bolgárszláv dilektust (ZOLTÁN 2014: 206, 2015: 37, 2016: 35–36).

2. Szláv jövevényelemek a magyar nyelvben

A kölcsönös érintkezés nemcsak életmódbeli összeccsiszolódást eredményezett, hanem mindkét nép nyelvében változásokat idézett elő: jövevényelemek áramoltak egyik nyelvből a másikba. A két nyelv közötti szerteágazó interferencia a magyar szókészletben is jelentős nyomot hagyott. Legkorábbi szláv jövevényszavaink csekély száma jól tükrözi az érintkezés kisebb intenzitását a honfoglalást megelőző évtizedekben. A szláv jövevényszók közül valószínűleg ebből az időszakból került a magyar nyelvkincsbe a *halom*, a *kereszt* és a *szombat* szavak mellett a *lengyel*, a *jász* és a *görög* népnév is, valamint a vadászat és halászat tárgyköréből a *kerecset* 'egyfajta sólyom', a *varsa* és a *zátony* szavunk (ZSILINSZKY 2005: 203). A letelepedést követően, az érintkezés erősségi fokának növekedésével az átkerült szavak száma is jelentős mértékben gyarapodott nyelvünkben. Ebben az időszakban az érintkezés sokrétűségét bizonyítja az is, hogy a megsokszorozódott szláv jövevényszavak változatos fogalmi körökből kerültek ki. Az új életforma értelemszerűen magával hozta azt a körülményt, hogy a Kárpát-medencében már korábban jelenlévő szlávságtól átvett szavak legnagyobb része a földműveléssel és a növénytermesztéssel (pl. *ugar*, *mezsgye*, *abrak*, *barázda*, *kapál*, *zab*, *rozs*, *gabona*, *kasza*, *széna*, *villa*, *barack*, *cseresznye*, *berkenye*, *jegenye*, *juhar*, *bodza* stb.), az állattenyésztéssel és a halászattal (pl. *bá-*

rány, birka, kakas, kacsa, pajta, iga, jászol, patkó, medve, patkány, csuka, kárász, ikra, csónak, vitorla, lapát, mocsár, patak, iszap stb.), a kereszténységgel, az új államformával és a mesterségekkel (pl. bérnád, karácsony, pap, szent, keresztel, malaszt, pünkösöd, péntek, szerda, király, megye, paraszt, pecsét, pénz, udvarnok, kalapács, bodnár, kovács, takács, vödör, bődön stb.), a letelepedett életmóddal kapcsolatos szavakkal (pl. udvar, konyha, pitvar, pince, ablak, asztal, pad, párna, kulcs, pólya, kémény, ebéd, vacsora, uzsonna, tészta, zsír, szalonna, kolbász, kovász, nadrág, ruha, szoknya, család, cseléd, dajka, unoka, mostoha stb.), továbbá népnévvel (pl. német, lengyel, horvát, szerb stb.), valamint más igékkel és melléknevekkel (pl. drága, bolond, görbe, sánta, gonosz, göndör, parancsol, panaszol, sétál, perel, varázsol stb.) bővült elsősorban. A nyelvjárási és a ma már kihalt szavakat is számba véve megállapítható, hogy a szláv eredetű szavak száma nyelvünkben néhány ezres nagyságrendű, azaz az idegen eredetű szókészlet elemek közül az egyik legjelentősebb csoportot képviselik (BENKŐ 1967a: 285–289, ZSILINSZKY 2005: 381–384, GERSTNER 2006: 444–447).

A közszók mellett tulajdonnévi elemeket is átvettünk a szlávoktól. A Kárpát-medence helyneveinek egy része még a honfoglalás előtt keletkezett, így a magyarság a letelepedés során ezeket az idegen nevű névelemeket az itt élő népektől tanulta meg, és illesztette be a saját névrendszerébe. Ennek megfelelően idegen eredetű helyneveink jelentős része szláv eredetű, pl. *Balaton, Baranya, Visegrád* stb. (BENKŐ 1967b: 384–388). A magyar személynévadást már a legkorábbi időktől kezdve érte idegen nyelvi hatás, így számos idegen eredetű személynév található az ómagyar kori névkincsünkben. A magyar nyelvvel érintkező különböző idegen nyelvek közül a korai ómagyar korban a szláv névadói befolyás játszotta az egyik legjelentősebb szerepet, melynek eredményeképpen a korai okleveleinkben szláv személynévi formákat nagy számban találunk (BENKŐ 1967b: 378–379, TÓTH V. 2016: 162–165). Az alábbiakban az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírás ilyen típusú személynéveiről kívánok szólni.

3. A szláv eredetű személynévek típusai

A vizsgálat során az összeírás mintegy 2000 személynéve közül 169 személy által viselt 130 különböző névfőmóról állapítottam meg esetleges szláv származást. Közöttük vannak olyan nevek, amelyeknél egyértelmű a szláv eredet, másoknál csak ennek a gyanúja merül fel bizonyos formai érvek alapján, a legtöbb esetben pedig a többféle származtatási lehetőség egyikeként gondolhatunk esetleg szláv eredetre is. Az alábbiakban csak az ide tartozó személynévek egy nagyobb csoportját, az összetett szláv személynévekből alakult magyar névalakokat mutatom be. E nevek egy részénél az összetett szláv személynév teljes formában átkerült a magyar nyelvbe, egyes esetekben némi hangalakai, szerkezeti módosulással. Máskor az összetett szláv személynévek előtagjukra redukálódva, emellett

gyakran magyar képző felvételével is adaptálódtak a nyelvünkbe. A nevek etimológiai hátterének felfejtéséhez a következő alapvető hazai és nemzetközi szakirodalmat használtam fel elsősorban: OKISZ., MELICH 1903–1905, TESZ., EWUNG., MIKLOSICH 1927, FNESZ., SCHLIMPERT 1978, KÁLMÁN 1989, HAJDÚ 2003, ÁSZ., SLÍZ 2011b, BENEŠ 1962, GEBAUER 1970, GRKOVIĆ 1977, ILČEV 1969, RMCsSZ., MARETIĆ 1886–1887, PROFOUS 1947–1960, SISNO., ŠMILAUER 1970, SPLITTER-DILBEROVIĆ 1966, SVOBODA 1964, melyeket számos további tanulmánnyal egészítettem ki.

Az alábbiakban a bemutatott szócikkek címszavaként a vélhetően összetartozó neveknek az oklevél két példányában előforduló összes névalakja szerepel. A címszó után szögletes zárójelben jelzem a név feltételezett korabeli magyar ejtészváltozatait. A szócikkek elején ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–517) idézem az 1211. évi birtokösszeírásban megjelenő személynéveket szövegkörnyezetükkel együtt. A szócikkek további részeiben a személynévekre vonatkozó etimológiai magyarázatokkal, a személynévek Árpád-kori továbbélésével és azokkal a névadaptációs eljárásokkal foglalkozom, amelyek a jövevénynévek magyar nyelvbe való adaptálódását jellemezték.

3.1. Összetett szláv személynév teljes átvétele szerkezeti és/vagy hangalaki módosulásokkal

Bodomer ~ Bodmer [*bodomer ~ bodamer ~ bodmer ~ bodomér ~ bodmér*]

„sunt vdornici in villa eadem Gomas [...] **Bodomer** (filii **Bodmer**) Keres cum filiis suis Forcasio, Thec (Farcasio, Tek)” (PRT. 10: 513).

A személynév minden bizonnyal szláv eredetű, vö. blg. *Bydumŭp* (ILČEV 1969: 91), szb.-hv. *Bùdimŭr*, *Budimira* (MARETIĆ 1886–1887: I, 115, MIKLOSICH 1927: 38), cseh *Budimír* (SVOBODA 1964: 72, MIKLOSICH 1927: 38; lásd még FNESZ. *Kisbudmér*, *Budamér*, SLÍZ 2011b. *Budmer*, FEHÉRTÓI 1981). Az összetett szláv személynév az összsl. **buditi* 'felkelt, ébreszt' (SCHLIMPERT 1978: 25) > szláv *bud-*, *budi-* 'figyel' (MIKLOSICH 1927: 37), 'éber, izgatott' (MARETIĆ 1886–1887: I, 115) és a *mir*, *měr* 'béke' jelentésű (MIKLOSICH 1927: 75, SVOBODA 1964: 79) szavakból alakult. Az Árpád-kori magyar nyelvemlékekben viszonylag gyakran előforduló személynév, az első hiteles oklevélben előforduló adata: 1138/1329: *Budmer* (ÁSZ.). A személynév előtagja az okleveleinkben többnyire *u*-val van lejegyezve, a nyíltabb *o*-val rögzített változatokban ritkábban fordul elő, ez talán magyar fejlemény lehet, melyet a név mai *Bodomér* formában való továbbélése is bizonyít (LADÓ-BÍRÓ 1998). A második szótag magánhangzója az első szótagi *o* hatására alakulhatott át, a *Bodmér* névalak a kétnyíltszótagos tendencia eredményeképpen jött létre.

A névvel kapcsolatban felmerült a német eredeztethetőség gondolata. HALÁSZ szerint adataink a germán *Bodomar* személynévből származnak, amely a *bod ~ bôd* (vö. gót *biudan* 'kínál, ad', illetve az ófn. *boto* 'küldönc, futár, hírnök') és a

māru (vö. gót *mērs*, ófn. *māri* 'fényes', ahd. *-mār* 'nagy, híres') tövek összetételéből alakult (1956: 91; vö. FÖRSTEMANN 1900: 319–323, 1099–1107, Duden-Tasch. IV, 48). A régi német személynevek között megtalálható forma azt bizonyíthatja, hogy a név magyar nyelvbe való bekerülése esetleg több irányból is megtörténhetett.

Bodoy ~ Buduoy [*bodoy ~ bodaj ~ bodŋoy ~ budŋoy ~ bodŋaj ~ budŋaj*]

„vdornici in villa [...] Gomas [...] filius **Bodoy (Buduoy)**, Moyna cum filiis suis Figuth, Pet (Figud, Petur), Eceh” (PRT. 10: 513).

A személynév minden bizonnyal szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Budivoj* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 115); cseh *Budivoj* (SVOBODA 1964: 72, MIKLOSICH 1927: 38), le. 1198: *Budziwoj*, 1202: *Budiuoy*, 1239: *Budiuoy* stb. (SISNO. 1: 276–277, MIKLOSICH 1927: 38), mely az összsl. **buditi* 'felkelt, ébreszt' és a **vojъ* 'harcos, katona, férfi' jelentésű szavakból származik (SCHLIMPERT 1978: 25, SVOBODA 1964: 92; lásd még FNESz. *Bodvaj*, SCHLIMPERT 1978: 25, MIKLOSICH 1927: 38, PAIS 1930: 308). A szláv *Budivoj* > magyar *Budvoj* változás a kétnyíltszótagos tendencia eredménye. A hitelesített példány készítője *Bodoy* formában írta át a nevet, és talán a *Bod* vagy az Árpád-korban igen gyakori *Bodó* személynév -j kicsinyítő képzős származékára gondolt.

Noha a szláv eredet valószínűbbnek látszik, a személynévhez hasonló közsztót a török nyelvekben is találunk, így esetleg a török eredet is felmerülhet, vö. az északnyugati török nyelvekben található *boday*, *buday*, *bōday*, *būday* 'búza' (NAGY G. 1891: 115, WOT. 1: 187), de ezt az elképzelést nem támogatja az a körülmény, hogy hasonló személynévi adatra a törökségi nyelvekből nincs példa.

Szórványosan előforduló név, az Árpád-korban az 1211-es birtokösszeíráson kívül mindössze egyetlen adatot találtam rá: 1276: *Bodoy* (ÁSz.).

Kazmerio ~ Cazmer [*kázmér*]

„In villa Thurkh [...] vinitores ecclesie: filii Vros, Quinus (Quiunjs) et frater eius Quina cum filio suo **Kazmerio (Cazmer)**” (PRT. 10: 515).

A személynév szláv eredetű, vö. le. 1122: *Kazimyr*, 1215: *Kazimir*, 1233: *Kazmerus* szn. (SISNO. 2: 557–559), cseh *Kazimír* szn. (GEBAUER 1970: II, 27), or. *Kazimir* szn. (SCHLIMPERT 1978: 60), szb.-hv. *Kazimír* szn. (GRKOVIĆ 1977: 110, vö. még FNESz. *Kázmér*, SLÍZ 2011b, MIKLOSICH 1927: 65, LADÓ–BÍRÓ 1998). A szláv **Kazimer* < **Kazimir* személynév az összsláv **kaziti* 'elront, elpusztít' előtagból és a *mirъ* 'béke' jelentésű utótagból származik (SCHLIMPERT 1978: 60, MIKLOSICH 1927: 75, SVOBODA 1964: 79). A személynévből a kétnyíltszótagos tendencia eredményeképpen a második szótagbeli magánhangzó kiesett, így a magyar oklevelekben — néhány kivételtől eltekintve — már ebben a formában (-i- nélkül) jelenik meg a név. A hitelesített példányban a név latinosított változata szerepel.

Gyakori személynév volt az Árpád-korban (ÁSz.), napjainkban is megtalálható keresztnévként és családnévként egyaránt.

Ladizlaus

„In predio Colon [...] servi [...] filius Lucus, Wendeg, **Ladizlaus**” (PRT. 10: 508).

Szláv eredetű személynév, vö. cseh *Vladislav* (SVOBODA 1964: 86), le. 1193: *Wladizlaus* stb. (SĪSNO. 6: 143–148), szb.-hv. *Vladislav* (MARETIĆ 1886–1887: I, 132, GRKOVIĆ 1977: 55), bolg. *Vladislav* szn. (ILČEV 1969: 113, lásd még SCHLIMPERT 1978: 156, MELICH 1903–1905. 1/2: 117, FNESz. *Láda*, SLÍZ 2011b, LADÓ–BÍRÓ 1998). Az összetett szláv személynév az összláv **vold(i)*- > *vlad(i)*- ’hatalom, uralom’ és a **slava* ’dicsőség’ jelentésű szavakból származik (vö. SVOBODA 1964: 85, 91, SCHLIMPERT 1978: 170, 176, MIKLOSICH 1927: 41–42, 96–97). A *Vladislav* >> *László* szabályos magyar hangváltozási folyamat eredménye: a magyar nyelv a szláv név elején lévő mássalhangzó-torlódást a *v* hang elhagyásával feloldotta, a név végi *-av* pedig hosszú *-ó*-ra egyszerűsödött (*-av* > *-au* > *-ó* folyamat során). A fenti latinizált forma mögött egy magyar *lādizslāu* ~ *lādizslou* forma húzódhat. A második szótag magánhangzója (*-i-*) a kétnyíltszótagos tendencia következtében esett ki, az ennek eredményeképpen létrejövő név belseji *-dszl-* mássalhangzó-torlódást a *-d* elhagyásával küszöbölte ki a nyelvünk. Az első szótag magánhangzója pedig a hangsúly hatására nyúlt meg (HAJDÚ 2010: 217).

Igen gyakori személynév volt már az Árpád-korban is (ÁSz.), később pedig a Szent László-kultusz következtében még elterjedtebbé vált (erről bővebben lásd SLÍZ 2011a: 139–162).

Lodomir [*lodomir*]

„In alter vero villa, nomine Belen [...] ioubagiones [...] Bekey filius **Lodomir** cum filiis suis” (PRT. 10: 507).

Szláv eredetű személynév, vö. blg. *Владѣмер* ~ *Владимѣр* szn. (ILČEV 1969: 113), szb.-hv. *Vladimir* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 132), *Lodomir* szn. (GRKOVIĆ 1977: 117), cseh *Vladimir* szn., *Ladimir* szn. (SVOBODA 1964: 81), le. 1265: *Wladimirus*, 1382: *Vlodzimír* (SĪSNO. 6: 142–143, vö. még FNESz. *Győrladamér*, LADÓ–BÍRÓ 1998). Az összetett szláv személynév az összláv **vold(i)*- > *vlad(i)*- ’hatalom, uralom’ és a **mirъ* ’béke’ jelentésű szavakból származik (SCHLIMPERT 1978: 87, 170, SVOBODA 1964: 79–80, 91, MIKLOSICH 1927: 41–42, 75–76). A szláv *Vladimir* > magyar *Lodomir* fejlődés során a szó eleji *vl* > *l* változás a szlávban és a magyarban egyaránt végbemehetett. A személynév második szótagjában a magyarba kerülve hangrendi kiegyenlítődés történt.

A személynév esetleg a német nyelv közvetítésével is átkerülhetett a magyarba a szókezdő hang eltűnésével, vö. *Chlodomir* [*χlodomir* ~ *klodomir*] (FÖRSTEMANN

1900: 848–854, lásd még SLÍZ 2011b), de a magyar–szláv kapcsolatok intenzitása alapján ezt legfeljebb a szláv átvételt erősítő hatásnak gondolhatjuk.

Gyakori személynév volt az Árpád-korban (ÁSz.), később családnévként is megtalálható (RMCsSz. *Ladamér*).

Prid [prid]

„In villa Zamthou [...] ioubagiones ecclesie; filii Bene, Borid cum filiis suis Michele (Michaelē), **Prid**, Georgio, fratres sui Johannes, Joanca (Johanca)” (PRT. 10: 514).

Szláv eredetű személynév lehet, vö. szb.-hv. *Preda* szn. (GRKOVIĆ 1977: 160), cseh *Předa*, *Přida* szn. (SVOBODA 1964: 126), le. 13–14. sz.: *Prede* szn. (SÍSNO. 4: 359, vö. FNESz. *Pördefölde*, SCHLIMPERT 1978: 109, MIKLOSICH 1927: 87). A szláv személynévek egy összsláv **pri* ’amíg, -nál/-nél’ prefixum és a **dati* ’adni’ tagok összetételéből alakultak (SCHLIMPERT 1978: 109). A magyar személynév a szlávból átvett *Prida* névalak rövidített formája lehet.

A Tihanyi összeírás *Prid* névformája az Árpád-kor egyetlen ismert névadata (ÁSz.).

Veytheyh ~ Veyteh ~ Vetī ~ Vehti [vejtex ~ ? ve(j)ti]

„In villa Fuzegy [...] ioubagiones [...] filius **Vetī (Vehti)** sacerdotis, Forcos cum filio suo Vagiad” (PRT. 10: 512), „In predio Colon [...] est **Veytheyh (Veyteh)**, qui est de udornicis Bigachiensibus, cum filio suo Vot” (PRT. 10: 508).

Valószínűleg szláv eredetű személynévből alakulhatott, vö. blg. R. *Boūmex* szn. (ILČEV 1969: 115), cseh *Vojtěch* szn. (SVOBODA 1964: 88, 92), le. 11. sz.: *Wojtech* szn. stb. (SÍSNO. 6: 162–166, amely a szl. *vojъ* ’harcos’ + *těcha* ’vigasz’ összetételéből alakult, vö. SVOBODA 1964: 88, 92, FNESz. *Vejtī*, SLÍZ 2011b. *Wetyh*, *Veytheh*, MELICH 1903–1905. 1/2: 132). A hitelesített példánybeli adat szó belseji *th* jele a [t] hang jelölésére szolgál. Ez a helyesírási sajátosság a Tihanyi összeírás tulajdonneveiben gyakorta jelentkezik (vö. KOVÁCS É. 2015: 58, 111, 188). Talán ide tartozik az oklevél *Vetī ~ Vehti* névalakja is (vö. ÁSz., SLÍZ 2011b. *Wetyh*, *Veytheh*). Az első szótagbeli palatális magánhangzó hangrendi kiegyenlítődéssel alakult.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben gyakran előforduló személynév volt (ÁSz.).

Vingislou [vingyiszlou]

„In villa Udori [...] sunt ioubagiones: filius **Vingislou**, Nuhu, cum filio suo Ontus” (PRT. 10: 504).

Szláv eredetű személynév, melynek alapja a szláv *Venceslav* személynév, vö. le. 1175: *Vencezslaws*, 1398/1399: *Wenczesslaw* (SÍSNO. 6: 81–84), cseh *Wenceslaus* szn. (SVOBODA 1964: 34, vö. SLÍZ 2011b. *Wynzlow*, FEHÉRTÓI 1997: 74, MELICH 1903–1905. 1/2: 130). A szláv összetett személynév a szláv

věnъкъ ~ *věnъць* 'koszorú, korona' és a **slava* 'dicsőség' jelentésű szavakból származik (SVOBODA 1964: 85, ŠMILAUER 1970: 189, MELICH 1903–1905. 1/2: 130). A szláv *Venceslav* személynéből a magyarban *Vingyiszló* névalak jött létre (MELICH 1903–1905. 1/2: 130) szabálytalan hangváltozással.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben csupán néhányszor fordul elő (ÁSz.).

***Yroslau* ~ *Yroslou* [iroszlou]**

„In altera [...] villa [...] Belen [...] ioubagiones: ***Yroslau***; Chekeu cum filiis Toma, Mana (Matica), ***Yroslou (Yroslau)*** et Micoudeo [...] nepos predicti ***Yroslau***, Vnoca” (PRT. 10: 507).

A személynév a szláv *Jaroslav* személynéből származik, vö. le. 13–14. sz. *Iarozlau*, 1202: *Jarozlaus* stb. (SĪSNO. 2: 443–446), cseh *Jaroslav* (SVOBODA 1964: 77, GEBAUER 1970: I, 602), szb.-hv. *Jaroslav* (MARETIĆ 1886–1887: I, 120, GRKOVIĆ 1977: 103), bolg. *Jaroslav* (ILČEV 1969: 572, vö. SCHLIMPERT 1978: 55, FEHÉRTÓI 1997: 73). A szláv személynév az összl. **jarъ* 'erős' és a **slava* 'dicsőség' jelentésű szavakból származik (SCHLIMPERT 1978: 54–55, SVOBODA 1964: 77, 85, ŠMILAUER 1970: 189). A korai ómagyar korban a szókezdő *ja-/jo-/ju-* olykor *i-*-re változik. A folyamat tetten érhető a következő szavakban: *juhász* > *ihász*, *juhar* > *ihar*, *jonkább* > *inkább*, szl. *jaręba* > m. *iromba* (E. ABAFFY 2003: 305, BÁRCZI 1958b: 132). Az említett szavak mintájára szl. *Jaroslav* > m. *Iroslav* hangváltozással és szóvégi vokalizációval számolhatunk.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben nagyjából egyenlő arányban találjuk meg az *i*-vel és *j*-vel kezdődő névváltozatokat (ÁSz.).

3.2. Összetett szláv személynéből alakult, előtagra rövidült magyar személynév

A rövidülés feltehetőleg magyar fejlemény, mely gyakran képzéssel párosul.

***Baga* [baga]**

„In villa Aarach [...] pulsatores [...] filii Mourus, Gregor, Inos, ***Baga***; In villa Belen [...] ioubagiones: Gombos filius Vrzac, cum filiis suis Bata, ***Baga***, Bolt; In villa Fuzegy [...] exequiales: filius Albeus, Egid cum filiis suis Thaba, ***Baga***” (PRT. 10: 506, 507, 512).

A személynév töve valószínűleg szláv eredetű, amely egyfelől a szláv *Bog* személynéből alakulhatott magyar *-a* személynévképzővel, vö. le. *Bog* szn. (SĪSNO. 1: 185), szb.-hv. *Bogo* szn. (MARETIĆ 1886–1887: II, 135). A szláv személynév alapja az összláv **bogъ* 'Isten'. E szláv közszóából, illetve személynéből számos összetett név alakult a szláv nyelvekben: pl. *Bogumir*, *Bogomil*, *Bogomer*, *Bogoslav*, vö. le. 1146: *Bogomil*, 1168: *Bogozlauus*, *Bogozlauo* szn. (SĪSNO. 1: 190–191), cseh *Bohomil*, *Bohuslav* szn. (SVOBODA 1964: 70), szb.-

hv. *Bogoslav* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 114) stb. (vö. SCHLIMPERT 1978: 17–18), így ezekből rövidüléssel és képzéssel is alakulhatott a magyar név (vö. SLÍZ 2011b. *Bogomer*).

A *Baga* névalak többször előfordul az Árpád-kori magyar oklevelekben (ÁSz.).

Bech ~ Becu [*bécs ~ ? βěcsü*]

„In villa Thurkh [...] isti sunt vinitores ecclesie [...] filius Vonta, **Bech** (**Becu**), filius Nuch (Nuchu), Cris cum filio suo Mareus” (PRT. 10: 515).

A Tihanyi összeírásban szereplő *Bech* névforma feltehetően a *Vécs* személy-név alakváltozata (vö. BENKŐ 2009: 97, SLÍZ 2011b), amely több összetett szláv személynév előtagjára is visszavezethető, vö. le. *Więcesław* szn. (SISNO. 6: 81–84), cseh *Vác(e)slav* szn. (SVOBODA 1964: 90), szb.-hv. *Većemir* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 130). Ezek előtagja az összláv **vętię*, vö. le. *więcej*, cseh *vice* ’több’ szóból alakult (SCHLIMPERT 1978: 153). BENKŐ szerint a *Vécs* névformát időnként helyettesítő *Bech* névalak a név kezdő mássalhangzójának bilabiális jellegével hozható kapcsolatba, amely a magyarban *b* és *v* formájában is realizálódhatott (2009: 69, lásd még E. ABAFFY 2003: 303).

A személynév származásával kapcsolatban a török eredet is felmerült, KISS LAJOS a török *bič-* ’vág’ igével hozza kapcsolatba (FNESz. *Szamosbecs*, vö. még WOT. *bicsak*).

A *Becu* névforma csak egyszer, a *Bech* névalak többször előfordul az Árpád-kori magyar oklevelekben (ÁSz.).

Bod ~ Both [*bod ~ bot*]

„[In Tychon] sunt sutores [...] filii **Bod**, Adamas; In villa Ozofeu hii sunt agricole [...] filii Tichon, Hythe cum filio suo **Bod**; In villa Fuzegy [...] hii sunt vdornicij [...] filius **Bod**, Sopa cum filio suo Bessu; In villa Gamas [...] Juba nomine, cum filiis suis Paulo [utána: et alio filio; filii **Bod**, Beneduc], **Both** et Benedicto sunt vdornicij” (PRT. 10: 503, 505, 512, 513).

A személynév minden bizonnyal szláv eredetű. Az összl. **buditi* ’felkelt, ébreszt’ (SCHLIMPERT 1978: 25) > *bud-*, *budi-* ’figyel’ (MIKLOSICH 1927: 37), ’éber, izgatott’ (MARETIĆ 1886–1887: I, 115) töből a szlávban egyszerű, vö. le. *Buda* (SISNO. 1: 272), cseh *Bud* (SVOBODA 1964: 108), és összetett szláv személynév is alakult, vö. le. 1202: *Budiuoy*, 1224: *Budislaou*, 1249: *Budizlai* stb. szn. (SISNO. 1: 275–277), blg. *Bydumúp* szn. (ILČEV 1969: 91), szb.-hv. *Bùdimīr*, *Budivoj* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 115, MIKLOSICH 1927: 38), cseh *Budimír*, *Budislav*, *Budivoj* szn. (SVOBODA 1964: 72, MIKLOSICH 1927: 38; lásd még FNESz. *Kisbudmér*, *Budamér*, SLÍZ 2011b. *Budmer*). Az Árpád-korban az összetett névalakok nagy számban fordulnak elő a magyarországi oklevelekben (ÁSz.), ez arra enged következtetni, hogy a rövidített forma a szláv névátvétel mellett magyar fejlemény is lehetett (FNESz. *Budapest*, *Kisbudmér*, LADÓ-BÍRÓ 1998: 40, SLÍZ 2011b).

HALÁSZ ELŐD megítélése szerint felmerülhet a német származás lehetősége is, véleménye alapján a germán *bod ~ bud* 'hírnök, követ' többől alakult valamely régi német összetett személynév lehetett az oklevélbeli személynév alapja, melyből a magyar név rövidüléssel alakulhatott, vö. *Bodomar* szn., vagy a szintén ebből a többől alakult német *Bodo ~ Budo* személynév véghangzójának lekopásával adaptálódhatott a magyar nyelvbe (1956: 91, 93; vö. FÖRSTEMANN 1900: 320–323, Duden-Tasch. IV, 48, BAHLOW 1980: 71).

NAGY GÉZA a név török eredete mellett foglalt állást: úgy vélte, hogy a török *bod, buda, but* 'zömök, tömzsi, alacsony' jelentésű többől alakulhatott a személynév (1891: 115), ehhez lásd esetleg a következő korabeli összetett török személynéveket: ujjg. 12–14. sz. *But-qaya*, ujjg. 12–14. sz. *But-qara* (RÁSONYI-BASKI 2007: 181).

A *Bod ~ Both* névalak többször előfordul az Árpád-kori magyarországi oklevelekben (ÁSz.).

***Boda ~ Boza* [boda ~ ? boza]**

„[In Tychon] artifices [...] filius **Boda**, Mihal cum fratre suo Martino et filio suo Widu; Isti sunt agricolae [...] filius Nuhu, Adrian, cum filio suo **Boda**; In villa Fuzegy [...] isti sunt vinitores [...] filii **Boda**, Semd, Georgius; In villa Theluky [...] vinitores ecclesie: filii Jed, Elhcum filio suo Fileh, frater eius Niuizou (Nuhzou) cum filiis suis Pet, **Boda**; In villa Gamas [...] sunt agricolae [...] filius Chenkes (filii Cenkes), Pentuc et fratres sui Theke (Ceke), **Boda**, Chet (Cet); In villa Zamthou [...] vndornicij! sunt isti [...] filius Culessed, **Boda** (**Boza**)” (PRT. 10: 503, 504, 512, 514, 515).

A személynév talán az oklevélben is előfordul, fentebb tárgyalt *Bod* névforma -a képzős származéka lehet. Ennek megfelelően a személynév alapjaként az ott említett források ugyancsak szóba jöhetnek, így elsősorban szláv, esetleg német vagy kevésbé valószínűen török eredetű személynévek. A korabeli magyar nyelvhasználó a *Bod ~ Boda* névpár utóbbi elemére valószínűleg magyar fejleményként tekinthetett a névképzés transzparens volta miatt.

Többször előfordul az Árpád-kori magyarországi oklevelekben (ÁSz.).

***Bodes* [bodes]**

„In villa Cuest [...] sunt iobagiones [...] filii **Bodes**, Johannes cum filiis suis Petur, Tenke, Teke, frater eius Ibrahun (Ibrahin) cum filiis suis, Stephano (Stefano) et Egidio” (PRT. 10: 505).

A személynév talán ugyancsak a *Bod* névforma -s képzős származéka lehet. Ennek megfelelően a személynév alapjaként az ott említett források is szóba jöhetnek, így elsősorban szláv, esetleg német vagy kevésbé valószínűen török eredetű személynévek.

A Tihanyi összeírás *Bodes* névformája az Árpád-kor egyetlen ismert névadata (ÁSz.).

Bodus [bodus]

„In altera vero villa nomine Belen [...] sunt ioubagiones [...] Chenkes filius **Bodus** cum filiis Bot et Bortoleo; In villa Fotud [...] ioubagiones ecclesie [...] filii Hyzy, Mordal et frater eius **Bodus**; In villa Fotud isti sunt piscatores [...] filius Mocchi, Choma cum filio suo (**Bodus**), Zorida” (PRT. 10: 507, 510, 511).

A nevet ugyancsak a *Bod* személynév -s képzős származékának tarthatjuk.

A Tihanyi összeírás névemlítésén kívül még négy Árpád-kori oklevélben fordul elő a névalak (ÁSz.).

Bodou [bodó]

„In villa Fotud hii sunt ioubagiones ecclesie [...] filius Thomas, Zegen cum filiis suis **Bodou**, Bela, Vus, Zennes cum filio suo Vasaard (Vasard)” (PRT. 10: 510).

A személynév a fentebb tárgyalt *Bod* névforma -ó képzős származéka lehet.

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben gyakran előforduló személynév volt (ÁSz.).

Borid [borid]

„[In Tychon] hii sunt pistores [...] filii **Borid**, Zot, Bota, Forcos (Forcas), cum filio suo Micu, cum fratre suo Cusit; In predio Mortua piscatores [...] filius Herney, **Borid**; In villa Zamthou [...] sunt ioubagiones ecclesie: filii Bene, **Borid** cum filiis suis Michele (Michaele), Prid, Georgio, fratres sui Johannes, Joanca (Johanca)” (PRT. 10: 504, 509, 514).

Talán szláv eredetű összetett személynévből keletkezett, vö. le. 12. sz. *Borizlau* stb. szn. (SĚSNO. 1: 231–232), cseh *Bořislav*, *Bořivoj* szn. (SVOBODA 1964: 71), szb.-hv. *Borislav*, *Borivoj* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 114, vö. SCHLIMPERT 1978: 20, MIKLOSICH 1927: 35–36). Az összetett szláv személynévek előtagja egy ősszláv **borъ* ’harc’ jelentésű szóból származik. A magyar személynév a szláv személynévek előtagra rövidült alakjából keletkezhetett -d képzővel.

Más felvetés szerint a török *bar* ’menni’ töből képzett -di végű igenévből alakult, és a személynév jelentése ’aki járt, járatos’ (NAGY G. 1891: 116, a török közszóhoz lásd még WOT. *barom*), hasonló török személynévet azonban nem tudok kimutatni.

Az összes ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban jelentkezik (ÁSz.).

Cedhe ~ Chedeh [csede]

„[In Tychon] [...] sunt coci: filii Muchou, Huldus cum filiis **Cedhe**, Ouson, frater eius Numud cum filiis suis Warou, Peti; In villa Igol [...] sunt servi [...] filii Hogut (Hogiud) Poud, **Chedeh**, Chendur; In villa Fuzegy [...] ioubagiones: filii Opus, Chepes, **Chedeh**, Paul, Adrian” (PRT. 10: 503, 512).

A név összetett szláv személynévre vezethető vissza, vö. blg. *Чедомѣръ* szn. (ILČEV 1969: 537), szb.-hv. *Čedomir* ~ *Čedomir* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 116, lásd még FNESz. *Csömödér*, SLÍZ 2011b. *Ched*). A magyar név az összetett szláv személynévből alakulhatott rövidüléssel és a magyar *-e* személynévképzővel. A szóvégi *h* a *Chedeh* névalakokban írássajátosság (KOVÁCS É. 2015: 128, 144–145, 188).

A név a Tihanyi összeíráson kívül csak szórványosan fordul elő a 13. században (ÁSz.).

***Dersi* [dër(z)si]**

„In villa Fuzegy [...] sunt jobagiones [...] filius Thome, Thopus cum filiis suis ***Dersi***, Djrej” (PRT. 10: 512).

Valószínűleg szláv eredetű személynév lehet, vö. alsó-szorb *Derš* szn. (SCHLIMPERT 1978: 39), cseh *Drž(i)slav*, *Držimir* szn. (SVOBODA 1964: 75, MARETIĆ 1886–1887: I, 119), szb.-hv. *Držislav* szn., or. *Deržislav* szn. (SCHLIMPERT 1978: 39; lásd még FNESz. *Nyínderzs*, SLÍZ 2011b. *Ders*, MELICH 1903–1905. 1/2: 110). Az összetett szláv személynévek előtagja egy összsláv **dbržati* ’megtart’ jelentésű szóból származik (SCHLIMPERT 1978: 39, SVOBODA 1964: 75, MARETIĆ 1886–1887: I, 119).

Az EtSz. ezt az elképzelést éppúgy elveti, mint a névnek a latin *Desiderius*-szal való összetartozását.

A személynév az Árpád-korban a szóvégi *-i* nélküli formában igen gyakori volt, *-i*-vel ritkábban fordul elő. A személynév *Derzs* formában családnévként is továbbélt (RMCsSz. *Derzs*).

***Guz* [gu(s)z ~ guzs]**

„Vdornici de Mortus [...] filii Karachun (Carachon), Pota cum filiis suis, Thomus et filii eius ***Guz***, Beke” (PRT. 10: 511).

A személynév etimológiája bizonytalan. Talán kapcsolatba hozható a szláv *Gosmer*, *Gosmir*, *Goslav*, *Gostimer* stb. személynévekkel, vö. le. 1239: *Gozlav*, 13. sz.: *Gozlau* szn. (SISNO. 2: 172), cseh *Hoslav* szn. (SVOBODA 1964: 65), melyből a magyar névforma rövidüléssel keletkezhetett. A szláv személynévek előtagja az összsláv **gostb* ’vendég’.

A szláv neveknek a német forrásokban *Guzmarus*, *Guzlaus*, *Guztimarus* alakjai vannak (SCHLIMPERT 1978: 48–49), így a németből való átvétel is elképzelhető.

Nem lehet kizárni azt sem, hogy a személynév a szláv eredetű magyar *gúzs* közszóból származik (vö. TESz., OklSz.).

Az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi névadat az 1211-es birtokösszeírásban jelentkezik (ÁSz.).

***Guze* ~ *Guzey* ~ *Kuze* [gu(s)ze ~ gu(s)zej, guzse ~ guzsej]**

„In villa Sagh [...] filii Ysyph (Isip), Petus cum filiis suis Hotcud, ***Guze***; in villa Gamas [...] ioubagiones [...] filius Micola, Bugus cum filio suo ***Guze***; In

villa Theluky [...] Georgius cum filiis suis Nemellj, **Guze**, Mihal; In Zamthou [...] filii **Guzey**, Mod” (PRT. 10: 512, 513, 514, 515); „In villa Thurkh [...] vinitores ecclesie [...] filius Vzd, Cheke (Ceque) cum filiis suis Thoma, **Kuze (Guze)**” (PRT. 10: 515).

A személynév talán a *Guz* névforma *-e/-ej* képzős származéka. Ennek megfelelően a személynév alapjaként az ott említett források is szóba jöhetnek, így a szláv eredetű — esetleg német közvetítéssel átkerült — *Gos-* előtagú személynévek és a magyar *gúzs* közszo is.

Többször is előfordulnak az Árpád-kori magyarországi oklevelekben (ÁSz.).

Rada [*rada*]

„In villa Pechel [...] vdornici: filius Pond, Vid cum filiis suis **Rada** (Wgod, Chemeh; filius Rada) Keregus” (PRT. 10: 504).

Valamely szláv *Rad-* kezdetű összetett személynévnek a rövidített és *-a* személynévképzővel ellátott alakja. A *Rada* névalak a szláv nyelvekben is megvan, így a magyar adaptáció mellett közvetlen szláv átvétellel is számolhatunk. A szláv nevekhez lásd cseh *Radoslav*, *Radovan*, *Radmir*, *Radbor*, *Radhost* stb. (SVOBODA 1964: 83), le. *Radomir*, *Radmir*, *Radoslaw*, *Radslaw*, *Radowan*, *Radwan* stb. (SISNO. 4: 421–428), blg. *Paðomup*, *Paðocław* stb. (ILČEV 1969: 417), szb.-hv. *Radobrat*, *Radomil*, *Rădomîr*, *Radoslav*, *Radovoj* stb. (MARETIĆ 1886–1887: I, 126–127), ill. blg. *Pað*, *Páða* (ILČEV 1969: 415–416), szb.-hv. *Rad*, *Rada* szn. (GRKOVIĆ 1977: 164), cseh *Rada* szn. (BENEŠ 1962: 59, vö. még FNESz. *Rád*, *Réde*, *Nagyrada*, SLÍZ 2011b, SCHLIMPERT 1978: 111–114, MIKLOSICH 1927: 90, MELICH 1903–1905. 1/2: 125). A szláv *Rad-* kezdetű összetett nevek előtagja az összláv **radъ* ’boldog’ jelentésű szóból származik (SCHLIMPERT 1978: 112).

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben mind a *Rad*, mind pedig a *Rada* névforma előfordul szórványosan, a *Rad-* előtagú összetett szláv személynévek viszont többször is jelentkeznek, vö. *Radoan*, *Radislaus* (ÁSz.).

Venciuh [*βencsu ~ βencsü*]

„Vdornici de Mortus [...] filius **Venciuh**, Lampu filius Suda, Zacharias” (PRT. 10: 512).

A személynév talán a szláv *Venceslav* személynévből alakult (vö. SLÍZ 2011b. *Wynzlow*, MELICH 1903–1905. 1/2: 130) rövidüléssel. A szláv név adatait és történetét lásd a 3.1. pontban *Vingislou* alatt. A név végén megjelenő *h*-nak nem tulajdonítható hangérték. Az oklevél a *cs* hangot velárisok előtt néha *ci* betűkapcsolattal jelöli, vö. *Ciot* szn. (GÁCSER 1941: 12–13).

Venciuh formájú névadat az Árpád-kori magyarországi oklevelekben kizárólag az 1211-es birtokösszeírásban található, az összetett szláv névvel azonos névforma viszont igen gyakori volt (ÁSz.).

3.3. Előtagra rövidült összetett szláv személynévből alakult magyar személynév

A rövidülés magyar és szláv fejlemény egyaránt lehet, mely a magyarban gyakran képzéssel párosul.

Chot ~ Cot ~ Ciot [*csot*]

„In villa Zeuleus ultra Bocon joubagiones sunt [...] de alio genere nepotes Wlos: filius **Ciot**, Mauogi, cum filiis Tecu, Pouca, Resu; In villa Gamas [...] sunt vdornici [...] filius Vzoz, **Chot (Cot)**” (PRT. 10: 507, 514).

Az Árpád-kori személynévtár azonos névnek tartja a különböző névformákat. A korszak okleveleiben mindössze egyszer előforduló *Ciot* névalak is idetartozik, mivel a Tihanyi összeírás a *cs* hangot velárisok előtt néha *ci* betűkapcsolattal jelöli (GÁCSER 1941: 12–13). A név eredetével kapcsolatos eddigi álláspontok több eltérő lehetőséget vázolnak fel.

Elképzelhető, hogy a név a szlávból került a magyarba, vö. le. 1437: *Chot* szn. (SISNO. 1: 335), cseh *Chot* szn. < *Chotěbor* szn. stb. (BENEŠ 1962: 56), or. *Chot* szn., északi szorb *Chót*, *Chóto* szn. < *Chotěbor* szn. stb. (SCHLIMPERT 1978: 34).

KISS LAJOS szerint a *Csót* helynév előzményében a *Chot* személynévet találjuk, mely esetleg a *Solt* személynévvvel hozható kapcsolatba. A *Solt* személynév a magyar *Zsolt* és *Zoltán* személynévekkel, valamint a *szultán* közszóval tartozhat össze (FNESZ. *Csót*, *Solt*, LADÓ–BÍRÓ 1998).

HALÁSZ ELŐD germán személynév származékának gondolja a nevet, ugyanis a *Cot*-, *Chot*- forma régi összetett német személynévek előtagjaként gyakran előfordult, lásd például *Chotperht*, *Cotbert*, *Cotfrid*, *Cotman* stb. szn. (1957: 35–36, vö. FÖRSTEMANN 1900: 676–690). Ez az elképzelés elvethető, amennyiben a magyar alakot *cs*-vel olvassuk, mivel a német nevek elején megjelenő *c*, *ch* betűknek nem lehet *cs* hangértéket tulajdonítani.

Néhány nyelvtörténeti szótár kérdőjelesen a magyar *csat* ’kapocs’ jelentésű község első tulajdonnévi előfordulását látja a *Chot* névben (OklSz., TESz., EWUng.).

Az Árpád-kori magyarországi oklevelekben a Tihanyi összeíráson kívül még háromszor fordul elő a személynév (ÁSz.).

Doba ~ Dobba ~ Duba [*doba*]

„In villa Poposca [...] est manumissus pro remedio anime Zaca servire anuatim: filius Monos, Fiacha cum filiis suis Huitol (Hiuotol), Chenke, Buhtus, **Doba (Dobba)**, Coda tunella vini, uno bove; In predio Colon [...] sunt servi: filius Eld, Syquiteu (Siqiteu) cum filiis suis Fiod, **Duba**” (PRT. 10: 505, 508).

A személynév származásával kapcsolatban több lehetőség is felmerült.

Elképzelhető, hogy szláv személynévi átvételről van szó, vö. le. 15. sz.: *Doba*, *Duba* szn. (SISNO. 1: 477, 533), cseh *Doba* szn. < szláv *Dobemer*, *Dobislav*, *Dobeslaus* szn. (SVOBODA 1964: 126, vö. még FNESz. *Tiszadob*, SCHLIMPERT 1978: 40).

A *Duba* névformával kapcsolatban HALÁSZ ELŐD felvetette a német eredeztethetőség gondolatát, szerinte ugyanis a személynév kapcsolatba hozható a germán *dub* 'üt, ver' többől alakult valamely személynévvel, vö. pl. *Dubi*, *Dubanus* stb. szn. (FÖRSTEMANN 1900: 431, HALÁSZ 1957: 54), melyből a *Duba* alak magyar fejlemény lehet.

Más, kevésbé valószínű vélemény szerint a személynévben a magyar *dob* 'ütőhangszer' jelentésű közszo rejlik (ECSEDY 1960: 88, HAJDÚ 2010: 140–141).

A személynév a Tihanyi összeíráson kívül még kilenc hazai oklevélben lelhető fel az Árpád-korban (ÁSz.).

Mana [*mana* ~ *mánya*]

„In altera vero villa nomine Belen [...] ioubagiones [...] Chekeu cum filiis Toma, **Mana** (**Matica**), Yroslou (Yroslau) et Micoudeo frater eius Micus cum filiis Nicolao et Kemus” (PRT. 10: 507).

A fogalmazványban szereplő *Matica* nevet a hitelesített példány lejegyzője *Mana* formájúra javította. A javítás hátterében nem tudjuk, hogy mi áll. Mindkét névalak előzménye elsősorban szláv nyelvekben lelhető fel, a *Matica* esetében azonban nem merült fel összetett személynévi eredet.

A *Mana* névforma minden bizonnyal szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Mana*, *Manja* férfi szn. < *Manislav* szn. (GRKOVIĆ 1977: 126–127, MARETIĆ 1886–1887: I, 121), cseh *Máňa* férfi és női szn. (SVOBODA 1964: 181, GEBAUER 1970: II, 311), viszont a le. *Mania* ~ *Mana* személynévi formák csak 15–16. századi családnévi adatokban tűnnek fel (SISNO. 3: 390, lásd még FNESz. *Mánya*, MIKLOSICH 1927: 73, MELICH 1903–1905. 1/2: 118). A szláv nevek talán egy **man* 'hűbéres, vazallus' jelentésű szóból származnak, mely a német (*Lehns*)*mann* szóból ered. Esetleg kapcsolatba hozható az összláv **maniti* 'csal, becsap' jelentésű szóval is (SCHLIMPERT 1978: 81). Más meglátás szerint a szláv formák valamely *Ma*- kezdetű név (például *Maria*, *Matěj*, *Matúš* stb.) rövidített és becézett formái lehetnek (SVOBODA 1964: 181).

Az Árpád-korban csak néhány magyarországi *Mana* alakú szórványról van ismeretünk (ÁSz.).

Priba [*priba*]

„In villa Cheuz [...] sunt qui parantscutellas, scilicet **Priba** cum filiis Cosma, Mico” (PRT. 10: 507).

A *Priba* személynév szláv eredetű, összetett szláv nevekből alakult már a szláv nyelvekben is rövidüléssel, vö. le. *Przybygniew*, *Przybysław* (SISNO. 4: 381, 382–384), cseh *Přibyčest*, *Přibyslav* (SVOBODA 1964: 72), ill. le. 1176:

Priba (SĪSNO. 4: 378), cseh *Příba, Příb* szn. (SVOBODA 1964: 125, 129), szb.-hv. *Priba* szn. (GRKOVIĆ 1977: 161, vö. még FNESz. *Pribóc*, SCHLIMPERT 1978: 106, MIKLOSICH 1927: 87, MELICH 1903–1905. 1/2: 124). A szláv személynév előtagja az összláv **priby-* ’növekedni, szaporodni’ (SVOBODA 1964: 72, SCHLIMPERT 1978: 107). A magyar névrendszerbe feltehetően már a szlávban megrövidült személynév kerülhetett át.

Az Árpád-kori oklevelekben ritkán előforduló névforma (ÁSz.).

***Reche ~ Rece* [*rec(s)e ~ réc(s)e*]**

„Vdornici de Mortus [...] filius Vgrun (filii Vgron), Inod cum filiis suis ***Reche (Rece)***, Forcos frater eius Meteu (Meceu) cum filiis suis” (PRT. 10: 512).

A személynév etimológiája bizonytalan. Egyes vélemények szerint a magyar *Récse* személynév hangrendi átcsapással alakult az elsődleges *Rácsa* személynévből, mely esetleg a szlávból származik (vö. FNESz. *Récse*, SLÍZ 2011b), vö. szb.-hv. *Rača* szn. < *Radomir, Radoslav* szn. (GRKOVIĆ 1977: 172), cseh *Ratšě* szn. (SVOBODA 1964: 150), le. 1265: *Rach*, 1337: *Recz*, 1396: *Rech*, 1389: *Recha* szn., valamint a lengyel *Radslaw* személynévnek *Retslaw, Rec(s)law* változata is van, vö. 1228: *Reczlauo*, 1375: *Reclao* stb. szn. (SĪSNO. 4: 409, 414, 424–425, lásd még SCHLIMPERT 1978: 116).

Az Árpád-kori személynévtár a *Reke* névvel hozza kapcsolatba, mely esetleg a magyar *rekeg* ’brekeg; dadog; rekedtes hangon beszél’ igével hozható összefüggésbe (vö. ÁSz., SLÍZ 2011b. *Reke*, TESz. *rekeg, rege*).

Más elképzelés szerint a magyar *réce* szavunk tekinthető a személynév alapjának (TESz. *réce*).

A Tihanyi összeírás névemlítésén kívül még hét Árpád-kori oklevélben fordul elő a névalak (ÁSz.).

***Wis* [*βis*]**

„In villa Thurkh [...] vinitores ecclesie [...] filius Ompud cum filio suo ***Wis*** [...] filius Endus, ***Wis***” (PRT. 10: 515).

Az egy szótagból álló személynév szláv és német személynévként is megtalálható, így bármelyik nyelvből történhetett az átvétel, vö. szb.-hv. *Viš* szn. < *Visoslav, Višeslav* (GRKOVIĆ 1977: 54), cseh *Vyš* szn. (SVOBODA 1964: 129), le. 1324: *Wis*, 1396: *Vysch* < *Wislaw* (SĪSNO. 6: 124, lásd még FNESz. *Viss*).

Másrészt a személynév származhat a német nyelvből is, vö. ném. *Wis* szn. (FÖRSTEMANN 1900: 1622).

A magyarországi oklevelekben a Tihanyi összeíráson kívül még egy oklevélbeli említését találjuk a névnek az Árpád-korban (ÁSz.).

***Vitcus* [*βitküš ~ βitkus*]**

„In villa Eurmenes [...] sunt aurifabri: Summorav (Summorau), cum filiis suis, ***Vitcus*** et Zob” (PRT. 10: 504).

A személynév kapcsolatba hozható szláv nevekkal, vö. északi szorb *Witk*, *Witko*, *Witka* szn. (SCHLIMPERT 1978: 156, MIKLOSICH 1927: 41), le. 1177: *Vit-co*, 1260: *Witco* stb. szn. (ŠISNO. 6: 130–131), szb. *Vitko* szn. (GRKOVIĆ 1977: 54). A szláv nevek valamely *Vit-* előtagú névnek a rövidült alakjából alakulhattak, vö. például szláv *Vitomer* (SCHLIMPERT 1978: 156). A szláv személynévi előzményből a magyar név *-s* képzővel is alakulhatott, de latinizált forma is lehet.

Elképzelhető az is, hogy mind a szláv, mind pedig a magyar név a latin *Vitus* személynévből származhat.

Vitcus formájú névadat az Árpád-kori magyarországi oklevelekben kizárólag az 1211-es birtokösszeírásban található (ÁSz.).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BAHLOW, HANS 1967/1980². *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. München, Keyzersche Verlagsbuchhandlung. Reprint.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*. Praha, Československé akademie věd.
- BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévadás*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A magyar szókészlet eredete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 259–350.
- BENKŐ LORÁND 1967b. A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 374–388.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Duden-Tasch. = DROSDOWSKI, GÜNTHER szerk. 1968. *Duden-Taschenbücher 4. Lexikon der Vornamen. Herkunft, Bedeutung und Gebrauch von mehr als 3000 Vornamen mit 75 Abbildungen*. Mannheim–Wien–Zürich, Dudenverlag.
- ECSEDY ILDIKÓ 1960. A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személynéveinkben. *Magyar Nyelv* 56: 85–91.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1981. Boda — Bodos — Bodamer. *Névtani Értesítő* 6: 3–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori közsói eredetű személynveinkről. *Magyar Nyelvőr* 121: 71–75.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966². *Altdeutsches Namenbuch. I. Personennamen.* München, Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung. Reprint.
- GÁCSEI IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtana.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.
- GEBAUER, JAN 1970. *Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání 1–2.* Praha, Academia.
- GERSTNER KÁROLY 2006. A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER FERENC főszerk. *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 437–480.
- GRKOVIĆ 1977. • Грковић, Милица, *Речник личних имена у Срба.* Београд.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HALÁSZ ELŐD 1956. Germán eredetű magyar személynévek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig. *Nyelv és Irodalom* 2: 65–101.
- HALÁSZ ELŐD 1957. Germán eredetű magyar személynévek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig II. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 33–71.
- ILČEV 1969. • Илчев, Стефан, *Речник на личните и фамилни имена у българите.* София, Българска Академия На Науките.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFÜ GYULA szerk. *A magyarság és a szlávok.* Budapest, Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarástudományi Intézete–Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. 168–187.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- LADÓ-BÍRÓ = LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv.* Budapest, Vince Kiadó.
- MARETIĆ 1886–1887. *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba I–II.* Rad Jugoslavenko akademije znanosti i umjetnosti 81–82. Zagreb.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink I/1–2.* Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomda.

- MIKLOSICH, FRANZ 1927. *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- NAGY GÉZA 1891. Árpádkori személynéveink. *Turul* 9: 112–130.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAIS DEZSŐ 1930. -goj és -voj utótagú szláv személynévek magyar fejleményei. *Magyar Nyelv* 26: 307–310.
- PROFOUS, ANTONÍN 1947–1960. *Místní jména v Čechách*. Jejich vznik, původní význam a změny I–IV. Praha.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum — Turkic Personal Names 1–2*. Bloomington, Indiana, Indiana University.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ROKAY PÉTER 1994. horvát–magyar kapcsolatok. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 269–270.
- SCHLIMPERT, GERHARD 1978. *Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*. Berlin, Akademie-Verlag.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- SISNO. = TASZYCKI, WITOLD szerk. 1965–1987. *Słownik staropolskich nazw osobowych 1–7*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der Slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SPLITTER-DILBEROVIĆ VERA, 1966. *Beiträge zur Bildung der serbkroatischen Personennamen*. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain.
- SVOBODA, JAN 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha, Československé akademie věd.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar Őstörténet — Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÖT Kiadványok 1. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet. 205–209.

- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynév-történeti Tanulmányok 11*: 35–44.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Piliscsaba, Szent István Társulat. 33–45.
- ZSILINSZKY ÉVA 2005. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 173–203, 372–392.

On the Slavic Personal Names of the Tihany Census (1211)

In the first part of my paper, I provide an overview of the historical background of ethnic-linguistic contact with the Slavic ethnic group and discuss those Slavic loan words that have become part of the Hungarian toponym system as a result of mutual contact. While studying the anthroponyms of the Tihany Census created in 1211, I could establish the possible Slavic origin of 130 different name forms. In my paper I introduce a larger group of these personal names (Hungarian name forms created from compound Slavic personal names) in an entry form.

The headwords of the entries include all the name forms of the possible associated names present in the two copies of the charter. After the headwords, I indicate the supposed contemporary Hungarian pronunciation versions of the name in brackets. At the beginning of the entries, I quote the personal names recorded in the 1211 census together with their context based on the edition of László Erdélyi (PRT. 10: 502–517). In the other parts of the entries, I deal mostly with the etymological explanations relevant for the personal names, the existence of the personal names during the Árpád Era and those name adaptation processes that characterized the adaptation of the loan toponyms into the Hungarian language.

The names introduced in 30 entries altogether were divided into three groups. The first one includes those in which the complex Slavic personal name appears in its full form, even though with structural and/or phonological changes: for example, *Bodomer*, *Kazmerio*, *Lodomir*, *Vingislou*, etc.

In the second group, I include those that were formed from a compound Slavic personal name by means of shortening to its first constituent. This reduction was also often associated with suffixation and could possibly be a Hungarian development, for example: *Baga*, *Bod*, *Borid*, *Dersi*, *Venciuuh*, etc.

The last group includes those that were formed from a compound Slavic personal name shortened to its first constituent but the reduction probably took place already in the Slavic language, for example: *Chot*, *Doba*, *Priba*, *Wis*, etc.

Szemponatok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához*

1. A nyelvészeti szempontból kétes hitelű oklevelek — mint amilyenek az átiratban fennmaradtak, a hamis oklevelek, illetve a bizonyos részeit tekintve hamis, azaz interpolált oklevelek — egyik fontos sajátossága az, hogy a bennük szereplő helynevek nem egy, hanem több kronológiai síkhoz tartoznak. Ezek a bizonytalan kronológiájú oklevelek akkor válhatnak a nyelvészeti vizsgálatok forrásaivá, ha az egyes kronológiai rétegekhez tartozó magyar nyelvi elemek körét meg tudjuk határozni. Az átiratok esetében a kronológiai rétegzettség a nyelvtörténet egyes részterületei szempontjából értendő, azaz az eredeti oklevél nevei és az átirat névformái helyesírásukban, illetve hangállapotbeli sajátosságaikban mutathatnak eltéréseket, ezeket a jelenségeket azonban sok esetben nem tudjuk egyértelműen az eredeti oklevél vagy az átirat korához kötni. Maguknak a szörványként megjelenő nyelvi elemeknek a létezését azonban joggal feltételezhetjük mind az eredeti, fenn nem maradt oklevél, mind pedig a másolati példány keletkezésének korára vonatkozóan. A teljes egészében vagy részleteiben hamis oklevelekben ugyanakkor olyan helynevek is feltűnhetnek, amelyek a meghamisított eredeti oklevélben nem szerepeltek. A nyelvészeti vizsgálatok előzményeként elsőként az egyes helynevek kapcsán azt kell megállapítanunk, hogy azok szerepelhettek-e az eredeti oklevélben, illetve léteztek-e abban a korban, amikor az oklevelet visszahamisították, vagy csak a hamisítás hozadékeként kerültek bele a szövegbe. Csupán e kérdés tisztázása után kísérrelhetjük meg azt, hogy a helyneveket a nyelvtörténeti szempontból meghatározott kronológiai rétegekbe is besoroljuk.

2. Az 1037-re, Szent István korára datált Bakonybéli alapítólevél a kétes nyelvtörténeti hitelű okleveleken belül a hamis oklevelek csoportjába tartozik. A ma ismert oklevelet a 13. század első felében, gyaníthatóan 1230 és 1240 között jegyezték le, az oklevél szövegét azonban nem ebből a 13. századi iratból, hanem a 14. századi átiratából, 1330-ból ismerjük, de nagy valószínűséggel Szent István korában is készült egy eredeti hiteles alapítólevél (DHA. 1: 117–118).

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A Bakonybéli alapítólevélben 34 helynév található. Ezek a nevek 32 denotációra vonatkoznak: *Magyarország* neve *Vngaria*, *Bakony-é Bocon* alakban kétszer fordul ugyanis elő a szövegben (DHA. 1: 118–119). A helynevek közül 23 név a hamis oklevélnek nyelvészeti szempontból legfontosabb forrásában, a Bakonybéli összeírásban szintén feltűnik. Ezek a nevek az összeírás 11. század végén (1086-ban) keletkezett főszövegében, illetve a 12. század elején lejegyzett első toldalékában találhatók, ezért e nevek vélhetően az egykor létező hiteles Bakonybéli alapítólevélben ugyancsak szerepeltek (vö. SZŐKE 2017: 141–143). A Bakonybéli összeírás említett részeinek hitelessége ugyanis megengedi azt a következtetést, hogy a javakat összegző oklevélbe az eredeti hiteles 11. századi oklevél alapján jegyezték le az alapító István király adományait. Az alapítás (1018) és az összeírás említett részeinek (11. század vége és 12. század eleje) a keletkezése közötti időben az apátság további adományokat is kapott. Ez alapján sem igen vonhatjuk azonban kétségbe a hamis alapítólevélben előforduló, az összeírás alapján István király korára visszadatált adományok 11. század eleji hitelességét, az összeírás említett részeiben ugyanis jóval több adomány fordul elő, mint a hamis alapítólevélben. Az alapítólevél 8 megnevezett birtokával szemben az összeírás 11. század végi főszövege 30 birtokot említ meg: 11-nek részletesen, 4-nek röviden le is írja a határait, 15 falut pedig egyszerűen csak megnevez (DHA. 1: 250–253). Az alapítólevélbeliek mellett az összeírásban tehát 22 olyan birtok neve is megjelenik, amely az alapítólevélben nem szerepel. A két oklevélnek (az alapítólevélnek és az összeírásnak) a megemlített birtokok számában megmutatókozó eltérései talán megengedik azt, hogy a mindkét oklevélben szereplő birtokokra úgy tekintsünk, mint amelyek István király adományából kerültek az apátság tulajdonába, a csak az összeírásban meglévő 22 birtokról pedig azt tarthatjuk, hogy azokat az alapítást követően, leginkább az István királyt követő uralkodók adták a bakonybéli apátságnak.

Az oklevél legkorábbi nyelvi rétege a fentiekből következően az apátság alapításának, illetve az eredeti oklevél keletkezésének az idejéből, a 11. század első feléből származhat. Az alapítás lehetséges idejeként az 1018. év, valamint az 1020 körüli időpont mellett az 1030-as évek is feltűnnek az apátsággal, illetve az okleveleivel foglalkozó munkákban (SÖRÖS 1903: 13, KOSZTA 1988: 197, BÁNHÉGYI 2000: 122, HERVAY 2001: 479). A hamisítványban az oklevél kiállításának időpontjaként szereplő 1037. év a 997 és 1203 közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket tartalmazó, egyetlen ránk maradt magyarországi évkönyvből, a Pozsonyi Évkönyvből származik (vö. KRISTÓ 1994: 556), bár a hagyomány az évkönyv erre az évre vonatkozó feljegyzését (1037: Felszentelték Szent Benedek monostorát) a pécsváradi monostor alapítására vonatkoztatja (DHA. 1: 117, KRISTÓ 1999: 355). Nyelvtörténeti szempontból e korszakra vonatkozóan néhány évtizednyi eltérés nem tekinthető lényeges időbeli különbségnek. Praktikus okok-

ból tehát elfogadhatjuk a ránk maradt formában feltüntetett 1037. évet a hiteles oklevél kiállításának időpontjaként. A második kronológiai réteg a hamis oklevél megírásának az idejére, azaz a 13. század első felére, az 1230-as és 1240-es évekre tehető. A harmadik kronológiai réteg elemei a hamis oklevél átírásának korából, a 14. század 30-as éveiből származnak.

A Bakonybéli alapítólevél elemzésével annak kívánunk utánajárni, hogy az oklevélben előforduló helynevek lejegyzése a 13. századi hamisítás ténye mellett milyen mértékben tartalmaz 11. századi jellegzetességeket, azaz mennyiben vonható be ez az oklevél a 11. század magyar nyelvének feltárására felhasználható források körébe. Ezért úgy gondolom, hogy célravezetőbb, ha a 11. század mellett a második és harmadik időbeli síkot együttesen kezelve 13–14. századi kronológiai rétegeként vesszük számításba. A hamis oklevél fenn nem maradt első átíratának a korát (1246) ugyanilyen okból nem tekintjük külön kronológiai síknak, az oklevélnek ez az átírata ráadásul időben közel is esett a hamis oklevél 1230 és 1240 körüli lejegyzéséhez.

3. A történettudományi és diplomatikai munkák több olyan szempontot is elénk tárnak, amelyek segítségével a kétes hitelű források kronológiai rétegei sikeresen elkülöníthetők egymástól. Az apátságok peres ügyei jól megmutatják például, hogy a hamis oklevelek mely nevei tartoznak a hamisítás korának szórványaihoz. Ha ugyanis egy, a hamis alapítólevélben szereplő adomány ügyében perbe keveredett az apátság, akkor ez az adomány vélhetően nem szerepelt az eredeti hiteles oklevélben. A hamis alapítóleveleknek az apátságok később keletkezett birtok- és adomány-összeíró okleveleivel való összevetése ugyancsak eredményes lehet, ahogyan ezt a Bakonybéli alapítólevél kapcsán már említettem is. A kronológiai rétegek meghatározásakor az oklevél formulái is fontos fogódzóként használhatók fel, mivel a formulák a 11. és a 13. század között nagy változásokon mehetek keresztül. Az oklevél stiláris jegyei, például a szóhasználat is felkeltheti a gyanúkat egy-egy oklevélrész későbbi keletkezésére vonatkozólag. Számos esetben az adományok jellege ugyancsak az adott oklevélrészek hitelessége ellen szól: a Bakonybéli alapítólevélben például feltűnően sok a vásár-, illetve révvám adományozása (vö. SZÖKE 2015: 39–41, 2016: 49–50).

A felsorolt támpontok a nevek névtörténeti forrásértékének a meghatározásában alkalmazhatók a legeredményesebben. Segítségükkel nagy valószínűséggel ki tudjuk jelölni azoknak a helyneveknek a körét, amelyek az eredeti oklevélben is szerepelhettek. Ezek a szempontok a helynévi szórványok teljes körű nyelvtörténeti forrásértékének a meghatározására azonban kevésbé alkalmasak. Nyelvi oldalról logikusan adódik a lehetőség, hogy a hamis iratok nyelvi-kronológiai rétegeinek feltárásában a nevek hang- és helyesírás-történeti elemzésére támaszkodhatunk sikerrel. Azt azonban, hogy ezek a fogódzók is csak korlátozottan vehetők számításba, ezúttal a Bakonybéli oklevél négy helynévnek elemzésével illusztrálom (de lásd még ehhez SZÖKE 2017 is).

4. Az alapítólevél 34 helyneve közül 11 vélhetően nem szerepelt az eredeti 11. századi oklevélben, ezek a nevek ugyanis nem fordulnak elő a Bakonybéli összeírás szövegében. E nevek között van az a négy hegynév is, amelyet jelenlegi vizsgálatomhoz kiválasztottam: „Sunt preterea quatuor lapides viciniores ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidam partem illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earundem” (DHA. 1: 119). Magyarul: „Ezen kívül a monostorhoz közelebb van négy hegy, amelyeket közönséges megnevezéssel így neveznek: *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*. Az ezekben bárki által ejtett vadak fele részét és azok bőrét az apát szolgálai kapják” (a fordítás első része tőlem származik: Sz. M., a második mondathoz vö. DÉNESI 2013: 127). Az apátság adományai (például piac-, illetve révvámok) többnyire az alapítólevél első felében, a birtokadományok előtt szerepelnek, az említett négy hegynévvel kapcsolatos adományok azonban követik a birtokadományok felsorolását. A neveknek a Bakonybéli összeírásból való hiányzása, illetve az adomány alapítólevélbeli elhelyezkedése is azt sugallhatja esetleg, hogy ez az adomány és az ezzel összefüggésben említett négy hegynév nem szerepelt az eredeti hiteles 11. századi oklevélben.

KARÁCSONYI JÁNOS az oklevél hamis voltát részben ennek az adománynak az oklevélbeli megjelenésével magyarázza: véleménye szerint ugyanis István korában a Bakonyban még nem volt értéke a vadnak, ezért meglehetősen szokatlan, hogy első királyunk ilyen adománnyal ajándékozta volna meg az apátságot (1891: 142). SÖRÖS PONGRÁCZ is azt vallja, hogy ezt az adományt az alapítólevélben lévő formában nem kaphatta meg Szent Istvántól az apátság (1903: 28). Az István király korából származó hiteles oklevélben tehát vélhetően nem szerepeltek a ma Veszprém megye területén lévő hegyek nevei, bár KISS LAJOS éppen az itt elemzett nevek kapcsán szól arról, hogy az oklevél a hamissága ellenére is az alapítás korának tényeit tartalmazza (1997: 157). A bakonybéli apátság vadakhoz való jogáról az első hiteles adat csak a 14. századból származik célzás formájában (ERDÉLYI 1903: 416), illetve a 15. századból az első ilyen természetű követelés (i. m. 508–509).

A *Hegyes-kő, Fehér-kő, Odvas-kő* és *Kertes-kő* névvel jelölt sziklák és neveik a mai napig megvannak. A Hegyes-kő Bakonybél belterületétől dél-délkeletre áll (VeMFN. 4: 104), ugyanabban az irányban kicsit távolabb található a Fehér-kő (VeMFN. 4: 104), az Odvas-kő a Bakonybélről északra található Bakonyszücs település déli részén magasodik (VeMFN. 2: 172), a *Kertes-kő* név pedig eredetileg a ma *Oltár-kő*-nek nevezett sziklacsoporthoz vonatkozott (KISS L. 1997: 157, VeMFN. 4: 103, 129). Az eredeti, alapítólevélbeli nevet ma Pénzesgyőr településtől nyugatra lévő külterület megnevezésére használják: vö. például *Kerteskö, Kerteskü-tető, Kertesköi híd* stb. (VeMFN. 4: 127–129), a név tehát szintén tovább él, csak a denotatív jelentése változott meg.

A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek veszik körül. A környék legmagasabb pontja a 709 méteres Kőris-hegy, az alapítólevélben említett sziklás ormokkal rendelkező kiemelkedések pedig körülbelül négyszáz méter magasságúak (TÖLGYESI 1988: 6–7). A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó hiteles tartalmú főszövege a birtokadományok között határleírásával együtt említi meg a Veszprém megyei Koppányt is, a településen szolgáló népet pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). A mai Bakonykoppány település a Bakonybéli alapítólevélben is feltűnik, igaz ott határleírás nélkül (DHA. 1: 118). A terület 11. századból származó leírása, illetve az szolgálónépek megnevezése kétségtelenül bizonyítja a magyarok 11. századi jelenlétét a környéken, és minthogy Bakonykoppány az alapítólevélben említett hegyek közelségében (Bakonyszücs mellett) található, az alapítólevél elemzett hegynéveiről adatok híján is feltételezhető esetleg az, hogy a 13. századtól (az oklevél hamisításának idejétől) napjainkig adathozható nevek már a 11. században is léteztek. A környék további településeinek névadatai között is szép számmal találunk egyébként *kő* utótagú helyneveket: Ugod (*Forrasztó-kő*, VeMFN. 2: 192), Bakonyszentlászló (*Likas-kő*, VeMFN. 4: 41–42), Dudar (*Szoros-kű*, *Kalapos-kű*, *Magos-kű*, VeMFN. 4: 71), Bakonynána (*Nagy-kű*, VeMFN. 4: 89), Tés (*Izma-kű*, VeMFN. 4: 123).

5. A jelenlegi elemzésünk célja a négy hegynév nyelvtörténeti arculatának feltárása. Ennek a vizsgálatnak az eredményei azután szembesíthetők a nem nyelvi oldalról végzett vizsgálatok eredményeivel. Ha ugyanis a nyelvtörténeti analízis is azt mutatja, hogy a nevek nagy valószínűséggel 13. századi formájukban szerepelnek az oklevélben, akkor ez megerősítheti más szakmák kutatóinak az oklevél ezen része kapcsán (más érvek alapján) megfogalmazott feltételezéseit, azt tudniillik, hogy ezek a nevek vélhetően nem szerepelhettek az eredeti 11. századi oklevélben. Mindebből természetesen nem következik az, hogy minden olyan név, amely 13. századi alakjában szerepel az oklevélben, kizárható az eredeti oklevél neveinek köréből, tudjuk ugyanis, hogy az átírás során a nevek névalakjait az átíró oklevél korához igazíthatták. A továbbiakban tehát annak kívánunk utánajárni, hogy nyelvtörténeti sajátosságaik alapján az alapítólevél 11. századi vagy 13–14. századi rétegéhez tartoznak-e a nevek, attól függetlenül, hogy azok 11. századi létezését — a fentiekben mondottaknak megfelelően — is elképzelhetőnek tartjuk.

Mind a négy elemzett név utótagja a *kő* hegyrajzi köznév. A hegyrészt jelölő földrajzi közneveket (pl. *tető*, *lejtő*, *verő*, *tő*, *orr* stb.) tartalmazó helynevek között a *kő* utótagúak a Kárpát-medence középső vonalától északra fordultak elő legnagyobb számban (vö. RESZEGI 2011: 100, 119).

A *kő* szavunk ősi örökség a finnugor korból, alapnyelvi alakját **kiþe* formában rekonstruálhatjuk, melyhez a 'szilárd, éghetetlen ásvány' jelentés társulhatott

(TESz., EWUng., UEW., vö. RESZEGI 2011: 98). A *kő* helynévalkotó és helyjelölő szerepével kapcsolatban a *kő* földrajzi köznévi jelentését mind az ómagyar korra, mind napjainkra vonatkozóan a *szikla* ('a hegyet alkotó kőzetnek nagyobb tömege vagy magánosan álló nagyobb darabja', FKNT. 300; 'valamely hegy részét alkotó, rendszerint magasba nyúló, csupasz, alaktalan kőzettömeg, illetve ennek vmely magánosan álló, nagyobb darabja, ÉrtSz.) szóval írják le, azzal azonosítják (vö. RESZEGI 2011: 99). Ezek alapján úgy tűnik, hogy a földrajzi köznévi egyik fontos jelentésbeli jegye a kopárság. Azt, hogy a lexéma speciális '(kopár, köves) hegyrész, hegy' jelentése már az ómagyar korban is létezhetett, jól jelzi, hogy a *kő* lexémát utótagként tartalmazó nevek leggyakrabban a latin *lapis* ('kő, minden nagyságra vagy alakra való tekintet nélkül', FINÁLY 1884: 1108) értelmező után szerepelnek az oklevelekben (vö. RESZEGI 2011: 99).

A Bakonybéli alapítólevélben is a *lapis* latin fajtajelölő áll a nevek előtt pluralis nominativusi alakjában (*lapides*), a négy név ugyanis ugyanabban a megnevezőszós szerkezetben szerepel, ennek megfelelően a latin értelmező mindegyik név elé odaértendő („sunt pretea quatuor lapides viciniores ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*”). DÉNESI TAMÁS az alapítólevél latin szövegét magyarra átültetve a „monostor határköve”-ként fordítja az oklevél „lapides viciniores ad monasterium” részletét (2013: 127). Noha a nyelvterület bizonyos részein (pl. a Hegyközben) a *kő* földrajzi köznévi 'kőből készült határjel' jelentésben is használatos a gyakoribb 'kiemelkedő szikla' jelentés mellett (FKNT. 209), az alapítólevélben véleményem szerint mégsem ezzel a jelentéssel számolhatunk: a *lapis* latin fajtajelölő ugyanis nem a monostor határkijelölését szolgálja, hanem a *kő* utótagú hegyneveket tartalmazó megnevezőszós szerkezet főtagjaként szerepel a szövegben. A „sunt pretea quatuor lapides viciniores ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidam partem illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earundem” szövegrészlet a Hegyes-kő, Kertes-kő, Fehér-kő és Odvas-kő környékén elejtett vadak fele részének, illetve bőrének az apát szolgálai számára történő adományozásáról szól. Az idézett oklevélrészlet első mondata véleményem szerint csupán kijelöli azt a helyet, amelyre a második mondat, vagyis a vadak adományozása vonatkozik. A „sunt [...] quatuor lapides viciniores ad monasterium” részlet a „monostor négy határköve” (vö. DÉNESI 2013: 127) helyett ezért sokkal inkább azt jelentheti, hogy a monostorhoz közelebb („viciniores ad monasterium”) van négy szikla („sunt [...] quatuor lapides”), amelyek nevei *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw* és *Oduoskw*. Bárki által ezen a környéken elejtett vadak fele része és azok bőre az apát szolgálait illeti.

A *kő* utótagú nevek amellet, hogy a kiemelkedés egy részére vonatkoztak, az egész kiemelkedést is jelölhették, és a hegyek egészére vonatkozó nevek analógiás

hatására a szót később (kopárabb) hegyek megnevezésére kezdték használni (RESZEGI 2011: 99). Bakonybél környékét bemutatva TÖLGYESI JÓZSEF az alapítólevél hegyneveiről mint sziklás ormokkal rendelkező magaslatokról tesz említést (1988: 7), ezek alapján talán azt sejtethetjük, hogy az oklevél nevei már az idő tájt is (csakúgy, mint ma) a kiemelkedés egészére vonatkoztak.

6. A nevek előtagjait szemügyre véve számos hang- és helyesírás-történeti kérdés kerül ugyan elő, ezek a jelenségek azonban a névalakok kronológiai meghatározását nem segítik, minthogy időhöz kötésük meglehetősen sok problémát vet fel. Elég csupán arra utalnunk, hogy a *fehér* lexéma esetében a hiátusos *feér* és a hiátustöltő mássalhangzót tartalmazó *fehér ~ fejer* formák nyilvánvalóan nem köthetők egyértelműen az oklevél első (11. századi) vagy második (13–14. századi) nyelvi-kronológiai síkjához, hanem a jelenséggel az egész korai ómagyar korban bőséggel találkozunk. A *hegyes* előtag kapcsán pedig már a név olvasatának a meghatározásakor nehézségekbe ütközünk. A *Hygeskw* névforma mögött ugyanis a *hegy* lexéma zártabb *higy* formája ugyanúgy meghúzódhat, mint a nyíltabb *hëgy* alak, az *y* betűnek ugyanis az *i* mellett hosszú ideig *ë* hangértéke is volt (vö. BENKŐ 1980: 90, 93).

7. Az alapítólevélbeli négy hegynév *kő ~ kü* utótagja azonban talán kínál némi esélyt arra, hogy a névalakok kronológiai síkhoz kötését elvégezhessük. Erre akkor van lehetőség, ha a *kw* utótagban az *ő/ű* hang jeleként szereplő *w* jól körülhatárolható kronológiai kerettel rendelkezik. Ahhoz, hogy e kettős, részben helyesírási (milyen hangértéket tulajdoníthatunk például a *w* jelölés mellett előforduló *eu*, *ew* betűkapcsolatoknak), részben pedig hangtörténeti kérdésben (mikor következett be a *kő* lexémában szereplő *ëü* diftongus monoftongizációja) állást foglalkunk, nagyobb névkorpuszon célszerű megvizsgálnunk az *ő* hanggal kapcsolatos jelölési sajátosságokat: előbb a *kő* lexémára, majd tágabb körre fókuszálva.

GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájának négy kötetéből (Gy.), a Korai magyar helynévszótár 1. kötetéből (KMHsz. 1.), a Magyar oklevélszótár (OkLSz.) megfelelő szócikkéből, RESZEGI KATALIN monográfiájából (2011), valamint KOVÁCS HELGA tanulmányából (2015) nagy mennyiségű olyan helynév gyűjthető össze, amely a *kő* lexémát tartalmazza.¹ Elsőként ezeket érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Mivel a 13. század első felében keletkezett hamis alapítólevél ma ismert változata a 14. század első feléből (1330) származik, ezért az oklevél második kronológiai rétege a 13–14. századra vonatkozik, ennek megfelelően a 14. század közepéig gyűjtöttem össze a *kő* lexémát tartalmazó helyneveket. Úgy vélem ugyanakkor, hogy elemzésünk akkor végezhető el megnyugtató módon, ha a fellelhető adatok közül csupán

¹ A nevek forrásaként azt a négy munkát tüntettem fel, ahonnan az adatokat gyűjtöttem: a források eredeti lelőhelyeit lásd az általam használt kötetekben.

azokat vesszük figyelembe, amelyek eredeti hiteles oklevelekből származnak, illetve olyan átiratokból adatolhatók, amelyek néhány évvel az eredeti oklevél keletkezése után készültek, hiszen ezeknél az adatok adott időhöz kötése minden kétségen felül áll. Ezeknek a kritériumoknak a következő *kő* lexémát tartalmazó helynevek felelnek meg (időrendi sorrendben megadva őket):

1193: *Seyrkev* (Gy. 2: 236), *Hygiskeu* (Gy. 2: 208, 236), 1212: *Cemarku* (Gy. 4: 679), 1216 [c: 1217]/1230: *Cvcopu* (Gy. 3: 113), 1219: *Lagku* (Gy. 3: 150), 1222: *Lagkv* (Gy. 3: 250), 1226: *Keltkev* (Gy. 3: 464), 1240: *Boglku*, *Cuzepku* (Gy. 2: 499), 1243: *Kukesu* (Gy. 3: 208), 1249: *Nyvrkv* (Gy. 2: 208, 303), 1250: *Kuhyg*, *Kuhig* (Gy. 4: 258), 1252: *Weruskv* (Oklsz. 527), 1253: *Soulumku* (Gy. 1: 426), 1256: *Keuzyg* (Oklsz. 527), 1258: *Zirku* (RESZEGI 2011: 99), 1260: *Keldekeu* (Gy. 3: 465), 1262: *Ykurku* (Gy. 3: 150, 200), 1267/1272: *balwankew* (Gy. 1: 78), 1267: *Keltukeu* (Gy. 3: 465), 1270: *Vruzku* (Oklsz. 527), *Kukezu* (Gy. 3: 208), *Fenkw* (Gy. 3: 241), 1270/1272: *Mylychkw* (Gy. 1: 40, 82), 1272: *Solumkou* (Oklsz. 572), 1276: *Chewku* (Gy. 1: 437), 1278: *Galusku* (Gy. 4: 104), 1281: *Egku* (Oklsz. 527), 1282: *Solumku* (Oklsz. 527), *Thorku* (KOVÁCS H. 2015: 90), *Kechkekvr*s (Gy. 4: 688), 1287: *eghetkew*, *fekethekew*, *Hegku* (Oklsz. 527), *Bocorku* (KOVÁCS H. 2015: 87), 1289: *Vruslanku* (Gy. 2: 398), 1289/1291: *Keu* (Gy. 1: 330), 1290: *Keykkw* (Gy. 4: 256), 1291: *Jegyku* (Gy. 2: 501), 1292: *Chokasku* (Gy. 2: 275), *Chokasku* (Oklsz. 527), 1293: *Kerew* (KMHsz. 1: 164), 1296: *Vöröskeő* (KOVÁCS H. 2015: 90), 1299: *Solumku* (Oklsz. 527), *Choukaku* (Gy. 2: 356), 1300: *Bolduaku* (Gy. 1: 70), 1301: *Bulduakev* (Gy. 1: 70), 1304: *Vruskw* (Oklsz. 527), 1306: *Thorku* (KOVÁCS H. 2015: 90), *Solumkeu* (Gy. 1: 661), *Kuhatar* (Gy. 2: 84), 1309: *Vruzkv* (Oklsz. 527), 1310: *Heulgku* (KOVÁCS H. 2015: 88), 1310/1338: *Kuegetew* (Gy. 1: 662), 1311: *Eluskw*, *Solymkw* (Oklsz. 527), 1313: *Holloukw* (Gy. 4: 251), 1315: *Thorku* (Oklsz. 527), 1315/1323: *Sebusku*, *Machkakw* (Oklsz. 527), 1315/1339: *Chokasku* (Gy. 1: 736, 767), 1316: *Joku* (Gy. 4: 401), 1316 [c:1317]: *Kwzagh* (Gy. 1: 332), 1316/1318: *Kuzagh* (Gy. 1: 332), 1318: *Bezedkeu* (Oklsz. 527), *Homlolokw* (Gy. 3: 242), 1318/1320: *Cecekeu* (Oklsz. 528), 1320: *Joku* (Gy. 4: 401), *Solumkuu* (Gy. 2: 87), 1321: *Keykku* (Gy. 4: 256), *Zaadkeu* (Gy. 2: 185), *Keykku* (Gy. 4: 256), 1322: *Solyumku* (Gy. 1: 661), 1323: *Solumkw* (Gy. 1: 662), *Kev* (Gy. 1: 180), *Hullokw* (Gy. 4: 251), *Sumusku* (Gy. 4: 293), *Jowkw* (Gy. 4: 401), 1324: *Heulgku* (Oklsz. 528), *Holouku* (Gy. 4: 251), 1324/1343: *Korlathkeu* (Gy. 4: 412), 1325: *Solyumku* (Gy. 1: 662), *Solumkow* (Gy. 1: 662), 1325/1329: *Zaaskw* (Gy. 1: 473), 1326: *Nyrku* (Gy. 4: 208, 303), *Homlokku* (Gy. 3: 42, 105), *Holloukeu* (Gy. 4: 251), *Zederiesku* (Gy. 3: 42, 105), 1327: *Keuzug* (Oklsz. 528), *Saasku* (Gy. 1: 473), *Chokaku* (Gy. 2: 356), *Holloku*, *Huloukw*, *Hulloukw*, *Hullouku* (Gy. 4: 251), *Hollouku* (Gy. 4: 252), *Bogloskv*, *Bogloskw* (Gy. 4: 227), *Werusku*

(Gy. 4: 209), *Weresku* (Gy. 4: 289), *Kumal* (Gy. 4: 289), *Lykosku* (Gy. 4: 302), 1328: *likasku*, *Kwzeg* (Oklsz. 528), *Chokaku* (Gy. 2: 356), *Jouku* (Gy. 4: 401), 1329: *Vruzku* (Oklsz. 528), *Kwrew* (Gy. 2: 77, 82), *Kuhidkerus* (Gy. 1: 304), 1330: *Choukakw* (Gy. 2: 357), *Chovkakov* (Gy. 2: 357), *Chokakw* (Gy. 2: 356), *Ku* (Gy. 4: 253), 1331: *Hymuskew* (Oklsz. 528), *Hasathkeu* (Gy. 1: 40, 100), *Bolduaku* (Gy. 1: 70), *Chokakw*, *Choukakw*, *Chokakeu* (Gy. 2: 357), 1332: *Choukakw*, *Chokakeu*, *Chokaku* (Gy. 2: 357), *Kwalia* (Gy. 4: 414), 1332/1333: *Choukakw* (Gy. 2: 357), 1332–5/PR.: *Solumku* (Gy. 2: 87), 1332/1333/1338: *Choukakw* (Gy. 2: 357), 1332–7/PR.: *Chocacu* (Gy. 2: 357), *Kukussu*, *Kukefu* (Gy. 3: 208, 209), 1333: *Lyukaskew* (Gy. 1: 805), 1334–5/PR.: *Ku* (Gy. 1: 180), *Kw* (Gy. 1: 180), 1334/1355: *Keykkw* (Gy. 4: 256), 1335: *Helgkw*, *mescescu* (Oklsz. 528), *Buldwakw* (Gy. 1: 70), *Saaskw* (Gy. 1: 473), 1336: *Mesesku* (Oklsz. 528), 1337: *Choukakw* (Oklsz. 528), 1338: *Cetekw*, *Bezedkw*, *Homlokkw*, *Zederyeskw* (Oklsz. 528), 1339: *Likasku* (Oklsz. 528), 1340: *Saasku* (KMHsz. 1: 239), *Kwpesth* (Gy. 2: 302), *Kwgath* (Gy. 2: 302), *Sasku* (Gy. 1: 473), 1341: *mereukw* (Oklsz. 528), 1341/1347: *Sumuskw* (Gy. 4: 293), *Aynasku*, *Anyaskew*, *Aynaskew*, *Aynaskw* (Gy. 2: 480), 1342: *Kerew* (KMHsz. 1: 164), *Sasku* (KMHsz. 1: 239), 1342–1343: *Zadkew* (Gy. 2: 185), *Mezkew* (Gy. 2: 185), 1343: *Saskuu* (KMHsz. 1: 239), 1343/1347: *Zorwk* (KOVÁCS H. 2015: 90), 1344: *kyngeskew* (Oklsz. 528), *Saaskw* (Gy. 1: 473), *Sasku*, *Saskew*, *Saaskuu* (KMHsz. 1: 239), 1346: *Kuhyrych* (Gy. 1: 318), *Terkeu* (Gy. 3: 497), *Harumturku* (Gy. 3: 497), 1347: *Tharkw* (Oklsz. 528), *Kwherych*, *Kewherych*, *Kwhyrech*, *Kyhyrech*, *Kwhyrych*, *Keherich* (KMHsz. 1: 162), *Saskw* (KMHsz. 1: 239), 1347/1364: *Zorwk* (Oklsz. 528), 1348: *Kuuari* (Oklsz. 528), *Orozlankw* (KOVÁCS H. 2015: 89), 1349: *Helgku* (Oklsz. 528), *Saaskw* (KMHsz. 1: 239).

A kikövetkeztetett alapnyelvi **kiβe* alakból szabályos hangváltozással alakult ki a *kő ~ kű* forma. A tövégi magánhangzó eltűnése után a szó végi pozícióba kerülő bilabiális zöngés spiráns vokalizálódott, és az előtte lévő magánhangzóval labiális utótagú diftongust alkotott, amely később nyíltabbá válás és labializáció után monoftongizálódott: **kiβe > kiβ > kiü > kēü > kōü > kő ~ kű* (BÁRCZI 1958: 91–92, E. ABAFFY 2003: 301). A szóalakban a korai ómagyar korra már lezajlott a vokalizáció (GERSTNER 2018: 112–113), az alapítólevél vizsgált neveiben lévő *w* betű tehát biztosan nem a bilabiális zöngés spiránt jelöli.

Az összeállított adatállományban a lexéma magánhangzójának jelölésére 14 különböző jelölési módot használtak az adatok lejegyzői: *eu*, *ev*, *ew*, *u*, *v*, *w*, *e*, *ue*, *ou*, *eö*, *uu*, *ow*, *ov*, *y*. E jelek közül a továbbiakban az első hattal foglalkozom behatóbban, a fennmaradó nyolc megoldás ugyanis csupán alkalmilag, egy-egy esetben fordul elő.

A *kő* lexémát tartalmazó helynevek alapján jól látszik, hogy az elsődlegesen a diftongus jeleként használt *eu* (*ev*) betűkapcsolat a 12. század végétől a 14. szá-

zadig rendszeresen előfordul a forrásokban. Ebből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy ez a jelölésmód nemcsak a diftongusok, de később a monoftongusok jeleként is szerepel (vö. TÓTH V. 2001: 99, KOROMPAY 2018: 87). A jelenség hátterében a helyesírás konzervativizmusa is meghúzódhat, az tudniillik, hogy az írás a beszédben bekövetkezett változásokat csak némi késéssel követi. BÁRCZI GÉZA szerint a vizsgált szóban szereplő diftongus monoftongizálódása legnagyobbbrészt a 13. században következett be (1958: 92), annak az eldöntéséhez azonban, hogy az *eu* betűkapcsolat mikor jelöl diftongust és mikor monoftongust, az említettek miatt nincsenek határozott támpontjaink. Nem is szólva arról, hogy a monoftongizáció folyamata az egyes nyelvjárásokban bizonyára nem is azonos időben zajlott le. A helyesírás konzervatív jelölésmódja mellett ebből adódóan az is indokolhatja a betűkapcsolatok használatát, hogy a nyelvterület egyes részein még diftongust ejtettek, amikor máshol már a monoftongusos ejtés volt elterjedve (vö. BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 339–340, GERSTNER 2018: 123).

Az *eu* (*ev*) betűkapcsolat mellett egy másik, az *ew* is feltűnik az oklevelekben. Ez a jelölés azonban később jelentkezik: az első adata csak a 13. század második feléből származik (1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78). Ha a fent jelzett teljes állományt nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az *eu* (*ev*) jelölés (23 adat) gyakoribbnak mutatkozik az *ew*-nél (12 adat). Ugyanez mondható el a diftongusok egyszerűsödése után kialakult hosszú magánhangzókat jelölő *u* (*v*) és *w* betűk viszonyáról is: amíg az *u* (*v*) jelölésre 83 adatot említhetünk, addig a *w* jelölés 52 adattal van jelen a fenti korpuszban.

Az elemzett négy névben szereplő *w* (*kw*) betű az *ew*-hez hasonlóan a 13. század második felében tűnik fel először (1270: *Fenkw*, Gy. 3: 241). A jelölés gyakorisága a 14. század 30-as éveiben (a hamis oklevél átírásának a korában) éri el a tetőfokát. 1330 és 1350 között 72 nevet tartalmaz az adatbázisunk, és ezeknek majdnem felében (33 adat) a *w* jelöli a lexéma magánhangzóját, a teljes névkorpuszban szereplő 52 *w*-s jelölés 63%-a. Az ebből a két évtizedből származó adatokban az *u* (*v*) jelölés visszaszorulni látszik, ugyanis a teljes adatállományt alapul véve azt állapítottuk meg, hogy az *u* (*v*) jelölés gyakoribb, mint a *w*, a 14. század két évtizedében azonban az *u* (*v*) jelölés jócskán a *w*-s jelölések alatt maradt, összesen 20 adatban fordul elő.

Az itteni vizsgálataink alapján úgy tűnik, hogy az alapítólevélben szereplő *w* az *ew*-vel együtt csak a 13. század második felében jelentkezik az oklevelekben. A *kő* lexéma Bakonybéli alapítólevélben feltűnő írásmódja (*kw*) azt sugallja tehát, hogy ezek az adatok nyelvtörténeti sajátosságait tekintve valószínűleg nem az első (11. század), hanem a 13. és 14. századot felölelő kronológiai réteghez tartoznak. Az is felvethető talán, hogy a második kronológiai rétegben belül ezek az adatok nem a hamis oklevél korából származnak, hanem vélhetően a hamis

oklevelet a 14. században átíró írnok módosította az *ő* hang jelölésmódját, a 13. század első felében ugyanis még nem volt szokás az *ő* hangot *w*-vel jelölni.

8. Vélekedésünk megerősítéséhez adatainkat érdemes tovább, *ő* hangot tartalmazó nyelvi adatokkal is kiegészíteni. A DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéken épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis kiváló forrásanyagnak bizonyul ebből a szempontból. Ez az adatbázis a korai időszaktól kezdődően 1350-ig tartalmaz adatokat. Az előző analízishez hasonlóan ezúttal is csak azokat a magyar nyelvi adatokat vettem figyelembe, amelyek kronológiai tekintetben megbízható forrásokból adathatók.

Ebben a vizsgálatban a *kő* lexémát tartalmazó helynevek alapján megállapított tendenciák igazolódnak. Az *u* (*v*) jelölés *w*-vel, illetve az *eu* (*ev*) betűkapcsolatok *ew*-vel szembeni gyakorisága például éppúgy szembetűnő, ahogyan azt a *kő* lexémát tartalmazó helynevek esetében láthattuk. Az *eu* (*ev*) jelölés a 12. század közepi (1156: *Kesceu*, Gy. 2: 295) megjelenésétől kezdődően a leggazdagabban adatható jelölésmód az egész vizsgált korszakban. Az *ew* betűkapcsolat egy 13. század eleji (1224: *Gunew*, Gy. 2: 587) korai adata után a *kő* lexémát tartalmazó helynevek adatbázisához hasonlóan a század második felétől szaporodik fel. A *w* jelölés kapcsán is ugyanazokat a kronológiai jellemzőket állapíthatjuk meg e bővebb állományra támaszkodva is: első adata a 13. század második feléből származik (1265: *Zelw*, Gy. 4: 321). A hang- és helyesírás-történeti adatbázis állománya ugyanakkor a jelölésmódok arányainak fentebb látott megfordulását nem mutatja. A 14. század 30-as éveitől a korszakunk végéig, azaz 1350-ig az *eu* (*ev*) és az *u* (*v*) betűk, illetve betűkapcsolatok az elterjedtebbek csakúgy, mint ahogyan ez az egész korszakban tapasztalható. Ha azonban az *ew* és *w* jeleket a többi jelöléstől elkülönítve vizsgáljuk, akkor egyértelműen szembetűnik a jelölésmódok használatának 14. századi növekedése: az összes *ew* jelölés 49%-a, a *w*-nek pedig 47%-a származik ugyanis az 1330 és 1350 közötti időből.

A két adatállománynak az *ő* hang jelölésére irányuló vizsgálati eredményei noha nem egyeznek meg teljes mértékben egymással, a mostani vizsgálatunk szempontjából mégis egymást megerősítő tényeket hoztak a felszínre. A szűkebb és a tágabb körű vizsgálat is azt mutatja ugyanis, hogy az alapítólevélben feltűnő jelölésmód, az *ő/ű* hangnak a *w*-vel való jelölése nem lehet korábbi a 13. századnál, vagyis ezek a névadatok az itt látott formájukban bizonyosan nem származhatnak helyesírás-történeti szempontból az oklevél eredeti, 11. századi rétegéből.

Kérdés persze, hogy a ránk maradt hamis alapítólevél mennyiben igyekezhetett megőrizni az eredeti írásformákat az általa valószínűleg ismert 11. századi iratokból, vagy mennyire modernizálta azok írásképét. Megfigyelhető, hogy a közül a 23 név közül, amely az alapítólevél mellett az összeírásban is szerepel, 8 helynév (*predium Arpas*, *Quiar*, *Ocol*, *Mogos*, portus *Arpas*, *Modosa*, *Nandur*, *tana*; DHA. 1: 118, 251–254) ugyanabban az alakban fordul elő a két okmány-

ban. Az összeírás érintett részeinek 11. század végi, illetve 12. század eleji keletkezését elfogadva ez azt is jelenti egyúttal, hogy az egykori hiteles alapítólevélben valószínűleg szereplő neveknek a jelentős része 11. századi, 12. század eleji formában tűnik fel a 13. században hamisított, de csak 14. századi átiratban fennmaradt oklevélben. Ezeket a névalakokat azonban helyesírás-történeti szempontból nem datálhatjuk vissza az eredeti oklevél korára, azaz Szent István idejére, ugyanis az összeírást az eredeti oklevél alapján összeállító írnok is változtatott a nevek írásmódján. Mindebből pedig az is következik, hogy ha a fent elemzett négy hegynév szerepelt volna az eredeti, 11. századi alapítólevélben is, akkor ezek alakján is várhatnánk a korai időszak helyesírási jellegzetességeinek megjelenését.

A Bakonybéli alapítólevél négy hegynevének nyelvtörténeti elemzése — ha a maga korlátozott módján is — megerősíti tehát azt, amit más szakmák kutatói az oklevél ezen része kapcsán (más érvek alapján) feltételeztek, azt tudniillik, hogy ezek a nevek valószínűleg nem szerepeltek az eredeti 11. századi oklevélben. Ha a négy név nyelvtörténeti elemzése során arra az eredményre jutottunk volna, hogy lejegyzésük a 11. század terméke, akkor ez esetleg részben megcáfolhatná az adomány hitelessége ellen szóló véleményeket, másrészt arra is gondolhatnánk, hogy a hamisítás elfedése érdekében lejegyzett archaikus nyelvi adatokkal állunk szemben. Mivel azonban a nevek nyelvi alkatára irányuló elemzés ugyanahhoz az eredményhez vezetett, mint a történettudósok az oklevél hitelességét meghatározni szándékozó kutatásai, nyelvi oldalról is megerősítést nyerhet talán az, hogy e hegyekben elejtett vadak, illetve bőrük adományozása, és ennek megfelelően a hegyek nevei vélhetően nem szerepeltek az eredeti 11. századi oklevélben. Mindebből természetesen nem következik az, hogy minden olyan nyelvi elemet, amelyek nyelvi alkatukat tekintve az oklevél második kronológiai rétegébe tartoznak, eleve kizárhatnánk a Bakonybéli oklevél 11. századi neveinek köréből, a nevek lejegyzésében megmutatkozó 13–14. századi jellegzetességek ugyanis az oklevelek hamisítása és átírása során is ráakódhattak egy, az eredeti oklevélben már lejegyzett 11. századi névre. Fontos tehát újfent hangsúlyoznunk, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében a nevek nyelvtörténeti jegyeinek megállapítása nem végezhető el a neveknek mint helynévtörténeti forrásoknak az elemzése nélkül.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- BÁNHÉGYI B. MIKSA 2000. A bencés monostorok szerepe Szent István államában. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk. *Válaszúton: pogányság – kereszténység: Kelet –*

- Nyugat: konferencia a X–XI. század kérdéseiről.* Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága. 121–127.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DÉNESI TAMÁS 2013. A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben.* Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 125–129.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története VIII. A bakonybéli apátság története I. Az önállóság kora (1023–1548).* Budapest, Stephaneum. 219–266.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára.* Budapest, Franklin Társulat.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 32. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HERVAY F. LEVENTE 2001. A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonthalma, Bencés Főapátság. 461–547.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KISS LAJOS 1997. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–98.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1988. A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapító.* Budapest, Zrínyi. 153–207.

- KOVÁCS HELGA 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 85–101.
- KRISTÓ GYULA 1994. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 556.
- KRISTÓ GYULA 1999. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 354–356.
- OKLSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548). In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története* 8. Budapest, Stephaneum. 5–215.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2017. A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55: 137–151.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÖLGYESI JÓZSEF 1988. *Bakonybél és környéke*. Veszprém, Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk. 1986–1988. *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. 1987. *Veszprém megye földrajzi nevei II. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest.
- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk. 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest.

Considerations for the Establishment of the Chronological Layers of the Founding Charter of the Bakonybél Abbey

The paper focuses on the historical-linguistic analysis of four toponyms in the forged Founding Charter of the Bakonybél Abbey dated 1037, which is a charter of an uncertain chronological status in a linguistic sense. The founding charter includes 34 toponyms. The 11 toponyms that do not appear in the Bakonybél Census (1086) used as a source for the forged charter were probably not included in the authentic 11th-century Bakonybél charter either.

The four oronyms analyzed here (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*) also belong to this group. Besides the absence of the names from the census, several other circumstances also indicate that the donations mentioned in connection with the oronyms cannot derive from the beginning of the 11th century. At the same time, the 11th-century boundary description of Bakonykoppány settlement close to the Triassic and Jurassic mountains recorded in the forged founding charter survived, which undoubtedly proves the presence of Hungarians in the area in the 11th century; thus even in the absence of data, it may be supposed about the four oronyms that the names found in records since the 13th century (the time of forging the charter) to this day, had already existed in the 11th century.

In the second part of the paper, I explored the phonological and orthographic characteristics of names with a supposedly 11th-century source value in historical toponomastics. In view of the results, I could also provide a linguistic approach to the issue whether the four oronyms could be included in the authentic founding charter. The *kő* 'stone' orographic common noun as the second constituent of names facilitated the establishment of the chronological features of the name forms, as the letter *w* appearing in the second constituent as the sign of the sound *ő/ű* has a well definable chronological framework. I conducted my studies in this regard first for the *kő* 'stone' lexeme, followed by a wider focus. As a result of investigations, I concluded that the *w* notation appears for the first time in the second half of the 13th century and the frequency of the notation reaches its peak in the 30s of the 14th century. The form of the *kő* lexeme appearing in the Bakonybél founding charter (*kw*) therefore indicates that these data, in terms of their historical-linguistic features, probably belong to the 13th- and 14th-century chronological layers of the forged charter.

Thus the historical-linguistic analysis of the four oronyms in the Founding Charter of Bakonybél confirmed that these names were probably not included in the original 11th-century charter.

A Bakonybéli összeírás két szórványáról: *Tener here* és *Sar**

1. A korai oklevelek számos olyan helynevet tartalmaznak, melyeknek nincsen megnyugtatóan tisztázva az etimológiájuk, illetve téves vagy pontatlan a lokalizációjuk. A Bakonybéli összeírásban is több ilyen nevet találunk, ezek közül az oklevél első hozzátoldásából kettőt — egy víz- és egy birtoknevet (*Tener here, Sar*) — mutatok be, melyeknek a felülvizsgálata, a problematikájuk újragondolása további, a név hatókörét meghaladó tanulságokkal is járhat.

Mindkét szórvány abban az oklevélrészben található, melyet az I. László kori oklevélhez egy-két évtizeddel később — GYÖRFFY GYÖRGY feltételezése szerint valószínűleg Kálmán uralkodása idején — toldottak hozzá, és az első részhez hasonlóan szintén hiteles tartalmúnak tekinthető (DHA. 1: 249). Ez a hozzátoldás tartalmilag két részre tagolható — a továbbiakban ezeket a) és b) megjelöléssel jelzem —, mindkettő ugyanannak a kéznek az írása, ám a tinta színe más. Az a) rész az egyház kincseinek a felsorolását, illetve a halászhelyekről és révekről járó adókat tartalmazza, ez utóbbiban szerepel a *Tener here* halastó neve. A b) rész két magánadományt említ meg: Torvaj fia Nemka *Sar* és *Borsodi* nevű birtokát, továbbá Lőrinc ispán *Ernel* nevű birtokadományát.

2.1. Elsőként a *Tener here* (1086/1100 k.: Et est I piscina, que vulgo dicitur *Tener here*, DHA. 1: 254) szórványt érintő problémát mutatom be. Ennek az oklevélrésznek a helynévi szórványai nagyobb részt víznevek, az itt említett révek és halászhelyek Béltől távolabb helyezkednek el: *Nandur* és a továbbiakban elemzett *Tener here* halastavakat Csongrád megyébe, a Tisza mellé lokalizálják. *Tener here* SÖRÖS PONGRÁCZ (1903: 28) és GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 1: 898) szerint is az oklevél ugyanezen részében az előző mondatban említett Csongrád megyei *Nandur* nevű halastó közelében fekszik. Az oklevél ezen hozzátoldása szerint ez I. István király adománya volt a monostor számára, majd a jövedelmet később I. László megerősítette (DHA. 1: 254, Gy. 1: 898).

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja és a Pannon Egyetem átfogó intézményfejlesztése az intelligens szakosodás elősegítése érdekében című EFOP 3.6.1-16-2016-00015 azonosítószámú pályázat keretében készült.

A nevet az I. Istvánnak tulajdonított Bakonybéli alapítólevél is megemlíti: +1037 [1240 k.]/+1246/1330: „Piscinam autem *Tener ere* dedi totaliter” (DHA. 1: 118). Egy 16. század közepén keletkezett okiratban pedig az apátság elveszett birtokai között sorolják föl a Tisza melletti *Nandur* halastóval együtt: „piscinas autem *Thenerere* dedit totaliter” (PRT. 8: 588). Mindez azonban arra is utalhat egyúttal, hogy az egykor talán létező hiteles István-kori oklevélben is szerepelhetett (vö. SZÖKE 2017: 137–139, 141–142, 2016: 51). A 16. század közepéről való birtoklajstrom pedig az előző két oklevél alapján készülhetett: szó szerint és azonos sorrendben tartalmaz részeket az összeírásból, illetve nyelvi régiségeket is változtatás nélkül átvesz. A név utóbbi említései tehát az összeírásra vagy esetleg a ma már nem ismert hiteles István-kori oklevélre mennek vissza. Az egyetlen különbség az adatok írásmódja között az, hogy a két későbbiben nem szerepel a *h* az *ere* szó elején. A hangérték nélküli *h* az összeírás más szórványának írásmódját is jellemzi: az „ad sepulchrum *Thati*” helymegjelölésben és a *Thatu* személynévben találkozunk vele, igaz, ezekben a *t* betűhöz kapcsolódva, nem pedig magánhangzó előtt, szó eleji helyzetben (DHA. 1: 252, 253).

2.2. Hogyan értelmezhető a helynév alaptagja? A kétrészes név szintaktikai szerkesztéssel alakult jelölt birtokos jelzős szintagma. Az alaptag értelmezése nem okoz különösebb nehézséget. Az *ér* szó a *patak* után a legnagyobb számban használt, a nyelvterület nagy részén elterjedt vízrajzi köznév volt az Árpád-korban (GYÖRFFY 2011: 86). A *Tener here* latin köznévi fajtajelölő szava a Bakonybéli összeírásban a *piscina*, ami halastavat jelöl. Az *ér* szónak az etimológiai és a történeti szótárak csupán a ’patak’ jelentését adják meg (MSzFgrE., TESz., EWUng., OklSz.). A tájnyelvben azonban ’állóvíz’ értelemben is él, például a Tisza vidékén használatos ’árvíz vagy talajvíz által táplált patak mellett elterülő vizenyős, mocsaras terület’-ként (FKnT.), de a történeti helynevek között is sok adatot találunk állóvíz (*piscina* ’halastó’; *palus* ’mocsár’; *stagnum* ’mocsár, állóvíz, tó’, *lacus* ’tó’) denotátummal: pl. 1075/+1124/+1217: *Hosiouer*, pisc. (KMHsz. 1: 133), 1211: *stagnum Feket hereh* (OklSz.); 1295: *Eer*, palus (KMHsz. 1: 92); 1310/1338: *Eer*, lacus; 1325/1332: *piscina Orozdere* (OklSz.); 1335: *stagnum Fizezer* (OklSz.); 1355: *piscina Kathaere* (OklSz.). A vizsgált névben az *ér* szó tehát ’halastó’ jelentésű. A *Tener here* feltételezett helyének környékén, a Nándor-tótól északra, például Csépa és Szelevény települések határában számos *ér* van, ezek a térképek tanúsága szerint szintén állóvizek, mocsaras rétek, árterek (lásd MKFT.). Az *ér* földrajzi köznév egy- és kétrészes helynevek tagjaként a legkorábbi oklevelektől kezdve gyakori (OklSz.), előtagjai változatos szemantikai tartalmúak (GYÖRFFY 2011: 89).

2.3. Hogyan értelmezhetjük az első névrészt? A jelzői szerepű névrésznek az oklevél kiadásaiban *tener* a betűhív formája (PRT. 8: 267–272, DHA. 1: 250–255), melyet a különböző értelmezők a *tenyér* köznévvvel azonosítottak (Gy. 1:

898, TESz. *tenyér*, VERES 2007: 151, KMHsz. 1: 275, GYÖRFFY 2011: 174). A TESz.-ben is ez szerepel a *tenyér* szó első adataként (de például a SzófSz. és az ÚESz. a SchlSj.-beli adatot adja meg). A Bakonybéli összeírásról készült fényképen a szó első betűje valóban *t*-nek látszik, bár a *Tener here* név (mely a mondat utolsó két szava) és az ezt követő mondat eleje — innen kezdődik a hamisnak tartott rész I. István király adományozó szerepéről — tintája halványabb és elmosódott, nehezebben olvasható.

A *tenyér* egyébként vitatott etimológiájú szó, mindkét feltételezhető magyarázatnak komoly nehézségei vannak: 1. származékszó, mely az ősi *tér* 'széles, tág; elterül, elfér' nomenverbum töből a *-n ~ -ny* képzővel alakult; 2. németből való átvétel (vö. ófn. *tēnar*, *tenar* 'tenyér', kfn. *tēner* 'ua.') (TESz.).

Vajon mi lehet a szemantikai funkciója a névben a *tenyér* szónak? GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek előtagjait elemezve a sajátosságot kifejező névrészek között sorolja fel a *Tenyér eré*-t, bár pontosan nem nevezi meg a funkcióját (2011: 174). A jelzői előtag leginkább alakra utalhatna (vö. *Kengyel-ér*, *Kengyeles-patak*, GYÖRFFY 2011: 53), ezt feltételezi egy szakdolgozat szerzője is a név kapcsán (VERES 2007: 151). Testrésznevek nem ritkák helynevek alkotórészeként: közülük jó néhány földrajzi köznévként él (*fej ~ fő*, *fenék*, *gerinc*, *hát*, *mál*, *orr*, *torok*, *száj ~ szád*), sajátosságot kifejező névrészként való használatuk ennél jóval ritkább, és csak kevés lexémára terjed ki (*Derék-szeg*, *Derék-hegy*, *Könyök utca*, *Segg-hegy*; HÁRI 2015: 147–149). A *tenyér* testrésznévre sem földrajzi köznévi alaptagként, sem sajátosságot kifejező bővítményi tagként nem találtam példát sem a régi, sem a mai helynévanyagban.

Vegyük szemügyre a név jelölt voltát! Az ilyen nevek között gyakoriak a személynévi előtagúak. *Tener* nevet azonban nem ismerünk az Árpád-korból. Más példák azt mutatják, hogy ehhez a névhez hasonlóan köznévi előtagot tartalmazó nevek is lehetnek jelöltek: vö. *Berkenye pataka*, *Szarka pataka* stb. (GYÖRFFY 2011: 111); 1211: *Kökény ere*, *Ludas ere* (KMHsz. 1: 92); 1344: *Solymos ere* (KMHsz. 1: 243). Ezekben a birtokos személyjel használata vagy formális szerepű, vagy valamely más helyhez való viszonyt fejez ki: pl. a Tihanyi összeírásbeli *Ludas ere* a *Ludas* halastóval (KOVÁCS É. 2015: 127), a *Solymos ere* a *Solymos* nevű tóval (KMHsz. 1: 242–243) hozható kapcsolatba.

Névtipológiai szempontból tehát — ahogyan azt a fentiekben láttuk — nem zárható ki, hogy a *tenyér* testrésznév keresendő a vizsgált helynévben. Véleményem szerint azonban érdemes alaposabban körüljárni a kérdést, mivel elgondolkodtatónak találom, hogy egyetlen más helynévi példát sem találunk a *tenyér* szó előfordulására.

2.4. A szórvány nagyjából azonosítható helyének későbbi térképeit szemügyre véve feltűnik, hogy a Nándor-tótól nem messze északra, Csépa település délkeleti határában a katonai térképeken található egy *Nagy-fenyér* nevű hely változó írás-

móddal: *Nagy Fenyér* (MKFT.), *Nagy feny ér* (HKFT.), 1941: *Nagyfény ér* (MKF.). Felvethető a kérdés, hogy a vizsgált név esetleg nem lehet-e kapcsolatban ezzel a későbbi elnevezéssel, de legalábbis a benne megjelenő *fenyér* szóval. A szókezdő betű elírását feltételezve tehát azt az elképzelést fogalmazhatjuk meg, hogy a vizsgált víznévben nem a *tenyér* szó, hanem a *fenyér* 'vizes helyeken termő fű; füves terület' jelentésű főnév rejlik. Vizsgáljuk meg, hogy nyelvtörténeti és névtani szempontból vajon indokolt lehet-e ezt a lexémát feltételeznünk a víznév alkotórészeként!

A *fenyér* ismeretlen eredetű, régi szavunk, mely először a 1067 k./1267. évi Százdi alapítólevélben fordult elő (ad *Fonsol Fenerie* predium, DHA. 1: 184, KOVÁCS É. 2018: 45–46), tehát a szó már 11. századi szókincsünknek is része volt. Az Árpád-kortól kezdve folyamatosan több helynévi előfordulása is regisztrálható mind egyrészes nevekként, mind pedig kétrészes nevek elő- vagy utótagjaként: 1192/1374/1425: *Halazfenyr* (KMHsz. 1: 102), [1230]/1231: *Fener*, *Vros fenerij* (KMHsz. 1: 102), 1288: *Kuesfener* (Oklsz. 238), 1291: *Okulfenere* (Oklsz. 238), 1304: *Fenerut* (Oklsz. 238).

A *fenyér* a szemantikai tartalma alapján is beleillik a helynévbe. A szónak számos jelentése van, melyek alapvetően két fő szemantikai csoportba oszthatók. Egyrészt jelöl bizonyos növényeket: 'vizenyős helyen tenyésző, vékony szálú fűfajta', 'lucerna', 'lóhere', 'bükköny', 'mezei moha', 'hínár'. Másrészt olyan területet nevez meg, melyen az adott növény él: 'füves terület', 'vizenyős, füben gazdag legelő', 'különféle növények, például kender termesztésére alkalmas, nedvességben bővelkedő terület', 'kaszálatlan, elszáradt fűvel borított rét', 'iszap; iszapos föld', 'puszta'. Az utóbbi jelentései alapján pedig földrajzi köznévi használata is kialakult. A TESz. öt jelentését különíti el a szónak, a tájszótárak (MTsz., ÚMTsz.) azonban ennél többet is megemlítenek.

A jelentések közötti kapcsolatok és az adatok kronológiája alapján a *fenyér* elsődleges jelentése a 'vékony szálú réti fű; vizes helyeken termő fű' lehetett, majd ebből alakulhatott ki metonimikusan a 'fűvel benőtt (vizenyős) terület' jelentése (TESz.). Feltehetőleg a 'fűvel benőtt terület' jelentéssel találkozunk a szó legkorábbi adataiban is: pl. 1067 k./1267: ad *Fonsol Fenerie* predium (TESz.), 1231: In Kereky habet septuaginta iugera terre et quod uuolgo dicitur *fener* (TESz.), 1192/1374/1425: *Halazfenyr* (KMHsz. 1: 121). Egy névben az előtag még külön is utal a terület sajátosságára: *Vizes-fenyér* (HA. 2: 54). A *fenyér* ezen jelentése alapján magyarázhatók a később nyelvjárásokból adatolt olyan jelentésárnyalatok, mint a 'vizenyős, füben gazdag legelő' (ÚMTsz., Hajdú m.), 'kopáros-gyepes terület' (SzT. 4: 36), 'különféle növények termesztésére alkalmas, nedves terület' (ÚMTsz., Martos, Szlovákia), 'kaszálatlan, elszáradt fűvel borított rét' (ÚMTsz., Székesfehérvár). További jelentései mind jóval későbbiek, ezért a vizsgált helynév szempontjából számunkra nem fontosak. A

'növényféle' jelentései közül bizonyosan nyelvújítás kori a 'hínár' (TESz.) és a különféle fűszerű növényekre vonatkozó jelentéstartalma (TESz.): 'lucerna' (MTsz., ÚMTsz.), 'lóhere' (CzF., MTsz., ÚMTsz.), 'mezei moha' (MTsz., SZENDREY 1929: 298), 'bükköny' (ÚMTsz.). Terület megnevezéseként 'iszapos föld' és 'puszta' jelentései szintén a 18. század végén jelennek meg (TESz.). Mivel *Tenyér ere* ~ *Fenyér ere* a Tisza melletti területen található, így könnyen feltételezhető, hogy a vizsgált név esetében is a 'füvel benőtt (vizenyős) terület' jelentéssel számolhatunk. Szeged környékén a MTsz. szerint 'vékony szálú réti fű, amely leginkább a vízjárta földeken terem' a jelentése.

A *fenyér* szó középkori területi elterjedtségéről a következőket állapíthatjuk meg. A 13. század végéig Bács (1192/1374/1425: *Halazfenyr*, [1230]/1231: *Fener*, [1230]/1231: *Vros fenerij* ~ *Vrosfenery*, KMHsz. 1: 102), Fejér (+?1061/1272/1390: *Edesfener*, HA. 2: 49; +?1061/1272/1390: *Megefener*, HA. 2: 52; 1229/1230/XIV.: *Popufenerii*, HA. 2: 52; [1239]/1239: *Wyzesfener*, HA. 2: 54), Komárom ([1291]/1291: *Okulfener*, HA. 3: 59; 1228/1305/1361: *Borsfeneri*, HA. 3: 60) és Veszprém (1288: *Kuesfener*, 1304: inter viam *Fenerut*, In loco *Feneernak*; 1326: in loco *Touthfenyr*, 1339: ad locum *Tekefeneri*; OklSz. 238) megyei helynévi előfordulásai regisztrálhatók, a 16. század közepétől Bihar (1552: *Belfeny*es [*Belfenyér*], RÁCZ A. 2007: 46) megyei adatai is vannak. Kataszteri és katonai térképek, illetve Pesty Frigyes gyűjtése alapján viszont elmondható, hogy a nyelvterület egészen elterjedt, a fentiekén kívül Tolna, Szabolcs, Baranya megyei helynévként adatolható, továbbá földrajzi köznévként és növénynévként Hajdú, Baranya, Győr, Heves, Csongrád, Szabolcs, Fejér és Komárom megyében.

A *fenyér* szó a 11. századtól kezdve adatolható tehát mikrotoponimákban, illetve metonimikusan településnév is alakult belőle. Egyrészes névként (*Fenyér*, *Fenyéres*) füvel benőtt (általában vizenyős) terület megnevezőjeként földrajzi köznévből vagy képzéssel alakult, és helyfajtajelölő szerepben áll. Leggyakrabban azonban kétrészes nevek fajtajelölő utótagjaként fordult elő változatos előtagokkal, melyek többnyire sajátosságot kifejező funkciójúak, vagy a birtokosra utalnak: *Halász-fenyér*, *Uros fenyére*, *Édes-fenyér*, *Megye fenyére*, *Popu* ~ *Pap fenyére*, *Vizes-fenyér*, *Akol fenyére*, *Bors fenyére*, *Köves-fenyér*, *Tót-fenyér*, *Teke fenyére*. Első névrészként jóval ritkább: egyetlen ilyen ómagyar kori adata a *Fenyér út*, de a 20. századi helynévgyűjteményekben előfordul *Fenyér-hegy* (VeMFN. 4: 437) és *Fenyér-föld* (BMFN. 2: 1033) is. Ezekben a nevekben vagy növényzetre utalhat, vagy valamely területhez való viszonyt fejez ki.

A név szerkezetét tekintve névtipológiaiilag jellemzőbb és gyakoribb a birtokos személyjeles földrajzi köznév a lokális viszonyt kifejező nevekben, ahol az előtag mikronév is lehet (GYÖRFFY 2011: 113), így akár a *fenyér* földrajzi köznév is. Szerkezeti szempontból sincsen tehát akadálya a név *Fenyér ere*-ként való értel-

mezésének (míg a *Tenyér ere* esetében a jelöltség inkább csak formális szerepű lehetne). Végül számba veendő az a lehetőség is, hogy a *fenyér* szó a korai ómagyar korban személynévként is létezett: lásd például 1202–1203/1500 k.: *Fener*, 1211: *Fenerh*, 1222/1550: *Fener*, 1237–1240: *Fener*, 1293/1323: *Fener* (ÁSz. 305–306). Ebben az esetben is jól magyarázható a szerkezet jelöltsége.

2.5. Mindezek után érdemes fontolóra venni, hogy az összeírásban említett név kapcsolatba hozható-e azokkal a fentebb már említett nevekkal, amelyek a második és harmadik katonai felmérés térképein láthatók. A második katonai felmérés térképe Csépa délkeleti határában egy *Nagy-fenyér* nevezetű nagyobb kiterjedésű vizenyős területet mutat a Tisza és a Körös között, melyen több vízfolyás és állóvíz is van (*Csigás-ér*, *Kokas-ér*, *Vadaskerti-ér*, *Dinnyés-tó*). A harmadik katonai felmérés térképén pedig a nevet mintha a többi névhez hasonlóan *ér*-ként értelmezték volna: *Nagy feny ér* írásmóddal szerepel. Elképzelhetőnek tartom tehát, hogy ezen a területen keresendő az egykori *Fenyér ere* is, sőt a *Nagy-fenyér* talán a név továbbéléséről tanúskodik.

3. A másik szórvány szintén az oklevél első hozzátoldásában található, annak a második részében, mely három magánadományt nevez meg: Torvaj fia Nemka Sár és Borsod nevű birtokát, Lőrinc ispán pedig Ernel nevű birtokát bocsátotta az apátság rendelkezésére. Sár birtokot a következőképpen említi az oklevél: „Nemka filius Turuuoi dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibique servientibus in predio, quod vocatur Sar” (DHA. 1: 254), azaz „Turuuoi fia Nemka minden javát Szent Mórícnak és a neki szolgálóknak adta a Sar-nak hívott prédiomon”. A birtokadományozás körül két tényező is gyanúra ad okot: az egyik az adományozás idejét, a másik a birtoknak a helyét érinti.

3.1. Hol található Sár birtok? SÖRÖS PONGRÁCZ Sár birtokot Veszprém megyébe Vilonya és Kiskovácsi közé lokalizálta (1903: 37). A prédiom ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerint azonban bizonyosan azonos a később *Torvaj*-ként említett Vas megyei birtokkal, és nem valószínű a SÖRÖS PONGRÁCZ által feltételezett Veszprém megyei lokalizáció (2014: 462). Milyen érvekkel bizonyítható a terület Vas megyei elhelyezkedése? Abból érdemes kiindulnunk, hogy a Bakonybéli összeírásbeli Sár változó neveken szerepel a későbbi forrásokban: *Torvaj* és *Apáti* néven is. Ezek egyezése az alábbi érvekkel támasztható alá. A Bakonybéli összeírás fentebb idézett helyén az áll, hogy Nemka, Torvaj fia adományozta Sár birtokot a Szent Móríc monostornak (DHA. 1: 254). Egy 1241 előtti oklevélből nyilvánvaló, hogy ekkor már volt birtoka Vas megyében a bakonybéli apátságnak is, és ez a birtok a Sárosd víz mentén Andrásfával volt határos (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 463). 1255-ben *Torvaj*-ként, tehát az egykori birtokosról elnevezve említi egy oklevél a béli apát Vas megyei birtokát: „habet commetaneam villam abbatis de Beel, que *Toruvory* vocatur” (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459). SÖRÖS is megemlítette az apátság történetében Torvajt, ám

azt Somogy megyei birtoknak vélte (1903: 81) — valószínűleg Csánki történeti földrajza alapján (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459) —, mivel még nem ismerhette az imént idézett 1255. évi oklevelet, mely szerint egyértelmű, hogy Torvaj Vas megyében található, és a mai Andrásfa területével azonosítható (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459). ZÁGORHIDI CZIGÁNY szerint a területen más okleveles adatokkal is igazolható az apátság jelenléte (i. m. 463). Továbbá Torvaj a Zala folyó legnagyobb mellékvizének, a *Sár* (később *Sár-víz*) nevű pataknak a medencéjében fekszik. A *Sár* víznév a teljes vízgyűjtő területnek, az ott fekvő birtoknak és annak településeinek is a nevévé vált, így a béli apátság ezen birtokát is illették ezzel a névvel. Az 1241 előtti oklevél is említi Torvaj határleírásában a vízfolyást *Sárosd* néven: „Item terra Turvoy [...] quod a parte occidentali de aqua *Sarusd*” (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459). A bakonybéli összeírás hozzátoldásában említett *Sár* prédiom tehát nagy valószínűséggel azonosítható a *Sár* terra területén fekvő Torvaj birtokkal (i. m. 461–462). Egy 1380-as oklevélben, melyben Pál béli apát keresteti a birtok eladásáról kötött szerződést, vagylagos névként pedig az *Apáti* is szerepel a település megnevezéseként: *Torwey* alias *Apati* (PRT. 8: 406).

Érdemes egy kis kitérőt tenni a *Sár* név magyarázatával kapcsolatosan is. A *Sár* településnév minden bizonnyal metonimikus úton jött létre víznév → birtoknév → településnév jelentésváltozással (vö. KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112, ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 461–462). A víznév alapjául szolgáló *sár* ’sáros folyóvíz’ földrajzi köznév már az Árpád-kori helynévanyagban is igen gyakori volt tulajdonnévi szerepben (vö. OklSz., KMHsz. 1.). A Zala folyó legnagyobb mellékvize, a *Sár* (1236: ad aquam *Saar*, KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006: 135) vízgyűjtő területe mint természetföldrajzi egység eredetileg egyetlen birtokot is képezett, és egységes nevet viselt (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112). A *Sár* mint birtoknév a 13. századtól a medence nyugati és az észak–déli patak völgy felső szakaszának a jelölésre volt használatos (pl. 1233: terra eorum nomine *Sar*, KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006: 135), a medence keleti része a 10. század második felében a Vasvári sánc felépülésével kiszakadt a birtokegységből, és külön nevet is kapott (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112). Ez alapján arra lehet következtetni, hogy a *Sár* patak- és birtoknév a 10. század első felében keletkezhetett (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2011: 112). A birtoknevet azután több településnév is továbbvitte (i. h.), így a béli apátság e Vas megyei birtokát is ezen a néven említik a Bakonybéli összeírás 12. század közepéről származó toldalékában. Mivel a *Sár* név széles körű használatával a megkülönböztető funkcióját kezdte elveszíteni, az egyes települések később önálló nevet kaptak, ahogyan a bakonybéli birtok a birtokosáról a *Torvaj*-t (1255: *Toruvory*, ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 459), ezt követően *Sár* néven már nem is szerepel az oklevelekben.

3.2. Ezután nézzük meg a birtokadományozás idejét érintő kérdéseket! A Bakonybéli összeírásnak ezt a hozzátoldását GYÖRFFY GYÖRGY az oklevél kri-

tikai kiadásában 12. század elejének, Kálmán korabelinek tartja (DHA. 1: 249). Azt írja, hogy a magánadományokról szóló rész ugyan az előző után íródhatott, ám egykorúak. A fő érve az, hogy az itt említett Szerafin, aki az oklevél lejegyzője, Kálmán király korában (1095–1116) volt érsek. Birtoktörténeti és jogi megfontolások mellett archontológiai és paleográfiai szempontból is Kálmán király idejére helyezi GYÖRFFY e rész írását. Tartalmát tekintve hitelesnek véli az érvelése alapján. Korabeli — Kálmán idejéből való — hamisításnak tartja azonban azokat a szavakat, amelyek Szent Istvánra hivatkoznak, az a) rész ugyanis a következőképpen zárul: „Hac ordinatione [...] Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem renovavit rex piissimus Ladizlauus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrissat eodem in loco.” (DHA 1: 254), DRESKA GÁBOR fordításában: „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Móricnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának, Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon helyen.” (ÁrpOkI. 115). Ezen a helyen tehát az oklevél I. István királynak tulajdonította a fent említett jövedelmeket, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy ilyen módon is igyekezzen azok jogosságát bizonyítani, megerősíteni. GYÖRFFY nem zárja ki teljes bizonyossággal azt sem, hogy valamivel később, Kálmán fia, II. István (1116–1131) uralkodása alatt születhetett az oklevélrész, azonban ezt kevésbé tartja valószínűnek (DHA. 1: 249).

A bakonybéli monostor történetének írója, SÖRÖS PONGRÁCZ ugyanakkor eredetileg 12. század közepének, esetleg még későbbinek vélte az oklevélnek ezt a kérdéses részét. Megállapításait a kincsjegyzékre, a szolgálónépek terheire, alapos birtoktörténeti és oklevéltani vizsgálatokra alapozta (PRT. 8: 40–45). Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy a hozzátoldás b) részében említett Sár birtok egy 16. századi oklevélben, mely a monostor elveszett birtokait sorolja fel, II. Géza király (1141–1162) adományaként szerepel (1550 k.: *Saar*, PRT. 8: 589). Ebből tehát az következik, hogy az oklevélrész nem íródhatott a 12. század közepénél korábban (PRT. 8: 243, 589). ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS történész SÖRÖS PONGRÁCZ nyomán szintén ezt a datálást javasolja SÖRÖS érveit kiegészítve és megerősítve Sár birtok pontos azonosításával, ami által annak történetével még inkább alátámasztható a 12. század közepére datálható keletkezési idő (2014). A birtok tehát a Bakonybéli összeírás alapján Nemkának, Torvaj fiának az adománya (DHA. 1: 254), viszont a 16. század közepén keletkezett jegyzék II. Géza adományai között veszi számba (PRT. 8: 589). A magánadomány és királyi adomány közötti ellentmondás jól feloldható azzal, hogy itt a magánadományt foglalták királyi oklevélbe (PRT. 8: 243; vö. ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 463). SÖRÖS PONGRÁCZ szintén azt feltételezte, hogy az akkori szokások szerint Nemka a király jegyzője által megírt és királyi pecséttel ellátott oklevélbe foglaltatta az adományát (1903: 37). A területen, ahol ez a birtok fekszik, II. Gézához Sáron kívül még más birtokadomány is köthető.

Sár birtoklása kapcsán SÖRÖS PONGRÁCZ nyomán ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS is úgy véli, hogy az összeírás ezen része legkorábban II. Géza uralkodása idején, a 12. század közepén íródhatott, tehát felülvizsgálatra szorul a GYÖRFFY GYÖRGY által vélt 1100 körüli keletkezési idő. A birtokot az apátság feltételezhetően 1276 és 1292 között adta el, s magánbirtokká vált (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2014: 466), így érthető, hogy a 16. század közepi jegyzék a monostor elvesztett birtokai között sorolja fel (PRT. 8: 589).

A II. oklevélrész keletkezési idejével kapcsolatosan tehát két feltételezés van: az egyik szerint a 12. század fordulóján, elején, a másik szerint pedig a 12. század közepén keletkezhetett. A tartalmilag elkülönülő a) és b) hozzátoldás kézírásának egyezését, egybetartozását és egyidejűségét a kritikai kiadás ugyan kétségtelennek tartja, ennek ellenére érdemes megfontolni azt a lehetőséget — ami egyébként a két vélemény különbségét is feloldhatná —, hogy az első hozzátoldás a) és b) része esetleg mégsem ugyanazon időben készült.

A hozzátoldás szórványainak nyelvi elemzése sajnos nem visz minket közelebb a kérdés megválaszolásához. A hozzátoldás hang- és helyesírás-történeti jellemzői a történettudományi datálást alátámasztva azt mutatják, hogy az nem keletkezhetett sokkal később az 1086-os résznél, és semmiképpen sem a 12. század közepe után (vö. PELCZÉDER 2018). Az egyetlen számottevőnek mondható eltérés a két oklevélrész között a [v] ~ [β] hang jelölésében mutatkozott (a korábbiiban *uu*, a későbbiben *w* jelölést találunk). De a hozzátoldás a) és b) részének nyelvallapota között sem mutatkozik semmilyen különbség, ami nem is tűnik meglepőnek annak fényében, hogy itt is legfeljebb két-három évtizednyi eltérésről lehet szó, ami jelentősebb nyelvallapotbeli eltéréseket nemigen eredményezhetett.

Irodalom

- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. *Árpád-kori oklevelek. 1001–1196*. Budapest, Balassi Kiadó.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest, Athenaeum.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HÁRI GYULA 2015. Test és tér. A testrésznevek szerepe a helynévadásban. In: GÉCZI JÁNOS–ANDRÁS FERENC szerk. *Térátlépések.* Veszprém, Pannon Egyetem, MFTK Antropológia és Etika Tanszék. 141–153.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés.* 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2006. Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 129–157.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2011. Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példákon. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 111–119.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
- MKF. = *Magyarország katonai felmérése. 1941.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei I–IV.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk. 1893–1901. *Magyar tájszótár I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PELCÉDER KATALIN 2018. A Bakonybéli összeírás első hozzátoldásának nyelvtörténeti forrásértéke. In: *III. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet konferencia kötete.* Megjelenés alatt.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548)*. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története*. 8. kötet. Budapest, Stephaneum. 5–215.
- SZENDREY ÁKOS 1929. Fenyér. *Magyar Nyelv* 25: 298–299.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2017. A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55: 137–151.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. 1967–2005. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*. Bukarest–Budapest, Kriterion–Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (Megtekintés: 2018. május).
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VERES ERZSÉBET EMŐKE 2007. *A Délvidék korai ómagyar kori helynevei*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen.
- VeMFN 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk. 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2014. Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk. *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 459–470.

On Two Remnants of the Bakonybél Census (*Tener here and Sar*)

The estate survey of the Abbey of Bakonybél represents an important remnant of the 11th century. The first part of the charter is dated 1086, it is a copy but with an authentic content. Three parts were added to this later on. There are many toponyms in old charters that have no established etymology or have incorrect localization. In my paper I introduce two toponyms in the first interpolated part of the Bakonybél Census. Due to the conclusions that may be drawn from them, the review and reconsideration of these are crucial.

The first remnant to be analyzed is *Tener here*. This is the name of a fish pond next to the River Tisza in Csongrád County. Its base constituent is the *ér* hydrographic common noun, which in this case means ‘still water’ just as in many medieval toponyms. The interpretation of the attributive name constituent, however, brings up several problems. The critical edition of the charter features the *tener* form, former interpreters associated the word with the *tenyér* ‘palm’ body part name. Actually, this cannot be excluded from the perspective of name typology: 1. Names of body parts occur in toponyms, they may express an attribute of the place, e.g., its shape; 2. The structure is marked, which can also be explained (it expresses a relationship to another place or has a formal role). It should be noted, however, that we cannot find any other toponym examples with the word *tenyér*. At the same time, we can assume the misspelling of the word-initial letter and may propose the option that the hydronym rather includes the *fenyér* word meaning ‘grass growing in wet areas; grassy area’. This idea may also be supported by arguments in lexical history and onomastics: *fenyér* may be dated from the 11th century, it is part of many toponyms, it was widespread in medieval times, it also fits the toponym based on its meaning (the area between the rivers Tisza and the Körös is marshy), it expresses a local relationship, and thus the marked status of the structure is also justified. Moreover, the military maps also designate a place in the area called *Nagy fenyér* ‘big grassy area’. Thus, we may suppose that this name is the continuation of *Tenyér ere*, more precisely that of *Fenyér ere*.

The other analyzed remnant is the *Sár* estate name. Two factors need to be reexamined in connection with the estate donation: the time of donation and the location of the estate. According to György Györffy, this charter section (about private donations) was added to the 1086 charter at the beginning of the 12th century. But Pongrácz Sörös has already called attention to the fact that another charter mentions *Sár* estate as the donation of Géza II, thus the charter section could not be made earlier than the middle of the 12th century. Balázs Zágorhidi Czigány also suggests this date, moreover, he also made the localization of the estate more precise. *Sár* property is the same as the estate in Vas County later named *Torvaj*. This lies in the basin of the *Sár* brook, thus the localization

assumed by Sörös in Veszprém County is not likely. The above may also be supported by the following extract from the Bakonybél Census: “*Nemka filius Toruuoi* dedit omnia sua Sancto M(auricio) sibique servientibus in predio, quod vocatur *Sar*”; i.e., “the person donating the estate was Nemka, the son of Torvaj. The estate is also mentioned as *Torvaj* in a later source, thus named after the former lord”. The *Sár* settlement name mentioned in the census could be formed by means of the hydronym → estate name → settlement name semantic change. Thus it is also the result of the analysis of the name that we need to question the dating of the second charter section in around 1100 (as written by the critical edition of the charter). Of course, this modification also affects the linguistic analysis of the other remnants of the interpolation.

A névvégi *-i* lehetséges szerepkörei a 11. században*

1. A 11. századi szórványemlékek részletes tanulmányozása során szembesülhünk azzal a nehézséggel, hogy a helynevek végén szereplő *-i* elem funkcióját bizonyos esetekben nem egyszerű meghatározni. Minthogy a kérdésnek sokféle tanulsága lehet, jelen tanulmányomban ezzel foglalkozom érintve így módon a magyar nyelv- és névtörténet olyan fontos témaköreit, mint például a tövégi magánhangzók, illetve a helynévképzők problematikáját, a szlávból átvett nevek morfológiai alkatát vagy éppen a latinizálás egyes eseteit. Mondandómban támaszkodom az utóbbi években napvilágot látott részletes, új módszereket is alkalmazó nyelvtörténeti szempontú szórványemlék-feldolgozásokra. Ezek közül azokat az alaposan elemzett nyelvemlékeket vontam be a vizsgálatba, amelyek a 11. századhoz köthetők. A legrégebbi hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél (monografikus feldolgozásához újabban lásd HOFFMANN 2010, SZENTGYÖRGYI 2014) mellett a 11. században keletkezett, de interpolált (utólagos betoldásokat tartalmazó), másolatban ránk maradt két oklevélnek, a Százdi alapítólevélnek (1067/1267, monografikus feldolgozását lásd KOVÁCS É. 2018), valamint a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének (1075/+1124/+1217, monografikus feldolgozása: SZŐKE 2015) helynévi szórványait vizsgáltam meg részletesen a fent említett szempontból. E körkörös tárgyalásakor ugyanakkor tekintettel voltam a pécsi püspökség sokszoros átiratban (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404) fennmaradt alapítólevelének egyes helyneveire is.

2. Az *-i* a helynevek végén többféle (morfológiai, fonológiai) funkcióban szerepelhet a 11. századi forrásokban. A Tihanyi alapítólevél 82 helynévi szórványa között 11 *-i*-re végződő nevet találunk (a többszöri említéseket csak egyszer vettem figyelembe). Az érintett helynévi szórványok a következők: 1055: „locus est alius qui dicitur *huluoodi*” („ab eodem *huluoodi*”), „*eri iturea*”, „ad *holmodi rea*”, „uilla que uocatur *fotudi*”, „ad portum *ecli* usque ad *fidemsi*”, „ad *asauuagi*”, „*opoudi & lopdi* regis sunt”, „ad *cuesti*”, „lacum *segisti*” (SZENTGYÖRGYI 2014: 58–61). Az interpolált Százdi alapítólevél 65 különböző helyet jelölő szórványa között 13 névvégi *-i*-vel álló név szerepel: 1067/1267:

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

„monasterium Sancte Marie [...] quod dicitur *Zazty*” („ad supradictum *Zazty*”), „ad *Nadestyguy*”, „ad *Arukscegui*”, „a villa *Petri ad agrum Petri*”, „cum *Bethydy ~ Bechydy*”, „ad *venam Cheyey*”, „ad terminum cum *Chordy*”, „acervus *Fygudy*”, „acervus *Marci*”, „acervus *Basy ~ Basi*”, „civibus castris de *Zobolchy*” („castro de *Zobolchy*”), „predium *Leweluky*”, „in eadem villa, que dicitur *Dusnuky*” (DHA. 1: 183–185, lásd még KOVÁCS É. 2018: 21–23). Az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevél jelentős (a névrendszertani elemzésbe bevonható 148 nevet tartalmazó) névanyagában pedig 28 érintett nevet figyelhetünk meg: 1075/+1124/+1217: „in rivulo, qui dicitur *Gai*”, „villa *Kouachi*”, „in *Susolgi*”, „in monte *Wydrizki*”, „in *Sari*”, „in *Bilegi*”, „in *Kestelci*”, „villam, que *RikachiArtand* vocatur”, „per ortum *Besenendi*”, „super aquam *Fizegi* [...] ipsa aqua *Fizegi*”, „ad puteum *Hotuandi*”, „ad puteum *Dirsidi*”, „ad sepulturam *Gunreidi*”, „ad *Cocudi*”, „prope *Archisti*”, „piscine, quarum hec sunt nomina: [...] *Keubi*”, „villa *Martini*”, „cum *Gehgi*”, „ad arbores *Tergudi*”, „postea salices *Nandirdi*”, „villam, que dicitur *Sagi*” („et *Sagi*”, „de *Sagi*”), „inter eosdem *Cehiti*”, „terra *Unuri*”, „sepultura *Uetcudi*”, „in valle *Zebeli*”, „iuxta *Bichari*”, „transitus super *Tizam*, qui nuncupatur *Benildi* [ɔ: *Beuildi*]”, „terram *Sapi*” („terris in Hungaria, silicet in [...] *Sapi*”) (SZŐKE 2015: 44–49).

A nevek végén az *-i* előfordulhat a) véghangzóként, b) helynévképzőként, c) melléknévképzőként, d) latinra fordított helynévstruktúrában személynévhez kapcsolódóan latin genitívuszi végződésneként, e) szlávból átvett jövevéynéven eredeti szláv többesszámjelként, a szlávban ugyanis bizonyos embercsoportokat jelölő szavakhoz (foglalkozásnevekhez) járulva gyakran hoznak létre a többessel helynevet, valamint f) az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel változataként. Egyes esetekben viszont helyesírási, hangjelölési kérdéseket is meg kell említenünk, a névvégi *i* (*y*) ugyanis más betűvel/betűkkel összekapcsolódva bizonyos hangok jelölésére is szolgál.

A továbbiakban ezeket a funkciókat veszem sorra, s az egyes ide kapcsolható helynévi szórványoknál igyekszem meghatározni azt, hogy az *-i* elemük milyen valószínűséggel tartozhat egyik vagy másik típusba.

2.1. A 11. századi forrásokban gyakran találhatunk a szavak, a nevek végén tövégi magánhangzót. A Tihanyi alapítólevélben például labiális tövégi magánhangzó szerepel a következő szórványokban: 1055: *feheruuaru*, *hodu utu*, *zilu kut*, *ziget zadu*, *turku* stb., de a *kerek ~ kerék* ’erdő’ (TESz.) jelentésű földrajzi köznévnél szintén a tövéghangzós [*kerekü*] alakját láthatjuk a Tihanyi alapítólevélben (1055: *munorau kereku ~ monarau kereku*) és a Százdi alapítólevélben is (1067/1267: *silvam nomine Nogkerekü*).¹ A nyelvtörténeti szakirodalomban

¹ Mivel az itt vizsgált oklevelek helyneveit minden esetben a már említett szövegkiadások (SZENTGYÖRGYI 2014: 58–61, SZŐKE 2015: 44–49, KOVÁCS É. 2018: 21–23) alapján idézem, ezért a lapszámok feltüntetésétől eltekintek.

általánosan elfogadott vélemény szerint a tövégi magánhangzók eltűnésével a 10. századtól kezdve számolhatunk, s a véghangzók nagyjából a 13. század közepére tűntek el teljesen (vö. E. ABAFFY 2003: 322). Ez a folyamat azonban nem egyszerre ment végbe a szavakon, és számolnunk kell a hangváltozásokkal együtt járó szokásos ingadozással is (vö. 1055: *utu* ~ *ut*), ugyanakkor az is megállapítható, hogy „a véghangzó bizonyos esetekben igen hamar eltűnik, más esetekben pedig feltűnően sokáig megmarad” (E. ABAFFY 2003: 322).² SZENTGYÖRGYI RUDOLF a Tihanyi alapítólevél *turku*, *hurhu*, *harmu*; *ecli*, *fidemsi*; *lopdi*, *cuesti*, *segisti* szórványaiban a véghangzó megőrződését a szóvégi más-salhangzó-kapcsolat konzerváló hatásával magyarázza (2008: 33–34).

Az oklevelek -i végű helynévi szórványairól azonban ritkán jelenthetjük ki ilyen egyértelműen, hogy bennük az -i tövégi magánhangzóként szerepel. Itt említhetjük mégis a Garamszentbenedeki alapítólevél *Kesztölc* nevének *Kestelci* alakját, amelyben valószínűleg tövégi magánhangzót találhatunk (vö. SZŐKE 2015: 178). E szláv jövevénynév a magyarba átkerülve analogikusan felvette a szóvégeket akkor még részben jellemző tövégi vokálist éppúgy, mint például korábban az iráni **var* > 1055: *feheruuaru* és a török **türk* > 1055: *turku* (vö. E. ABAFFY 2003: 321). A Garamszentbenedeki oklevél *Bilegi* szórványáról szintén azt tarthatjuk, hogy benne az -i tövégi magánhangzóként fordul elő. A Bars vármegyei *Belleg* település neve formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (vö. 1138/1329: *Beleg* szn., ÁSz. 106, SZŐKE 2015: 70, 158).

Az -i véghangzót veláris hangrendű szavakhoz kapcsolódóan is fellelhetjük, ilyen esetekben azonban kivétel nélkül a -d képzőhöz kapcsolódó (azzal tulajdonképpen egyfajta morfológiai egységet alkotó) elemként találjuk meg hosszú ideig. BÁRCZI GÉZA a -d(i) képző -i-jének „kitartó megőrzését” meglepőnek tartotta, amit azzal vélt magyarázhatónak, hogy a név végén e magánhangzó szótani szerephez juthatott (1951: 71, 148–149, vö. még D. BARTHA 1958: 103). Mindezek következtében pedig a -d helynévképző utáni magánhangzó tovább megmaradhatott, mint a közszavak végén lévő tövéghangzó.

A -di ~ -ti helynévképzőt láthatjuk például a következő szórványokban: 1055: (*halom* földrajzi köznév + -di >) *holmodi*, (*holló* madárnév + -di >) *huluoodi* (vö. HOFFMANN 2010: 62, 144); 1075/+1124/+1217: (*nándor* ’bolgár’ népnév vagy ebből alakult személynév + -di >) *Nandirdi* (vö. SZŐKE 2015: 185); 1067/1267: (*száz* számnév + -di ~ -ti >) *Zazty* (vö. KOVÁCS É. 2018: 29–33). Az 1055-ös oklevél *cuesti* és *segisti* helyneveiben pedig a helynévképző szerepű -sti ~ -sdi képzőbokr kapcsolódik a *kő*, illetve a ’domb, halom’ jelentésű *seg* (TESz.) főnevekhez (vö. HOFFMANN 2010: 195–198, 210–211). Ez a képzőbokr elsősorban természeti nevek alkotásában játszott fontos szerepet,

² A tövégi magánhangzók eltűnésével legutóbb KATONA CSILLA foglalkozott részletesen (2018).

főként állatokat és növényeket jelölő szavakhoz (*Hodosd, Egresd, Füzesd, Nádasd*, KMHsz. 1.), valamint földrajzi köznevekhez és anyagnevekhez (*Berkesd, Kövesd*, KMHsz. 1.) kapcsolódott. Azt, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* képzős nevek az ómagyar korban már döntően települést jelölnek, HOFFMANN ISTVÁN nemcsak a metonimikus névátvitellel magyarázza, hanem azzal is, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* képzőbokor használata fokozatosan kiterjedt a településnevek alkotására is (2010: 198, vö. még BÉNYEI 2012: 103). SZENTGYÖRGYI RUDOLF véleménye szerint a *cuesti* és *segisti* (valamint a *lopdi*) névalakokban a véghangzó megmaradását nemcsak a szóvégi mássalhangzó-kapcsolat, hanem a grammatikai funkció is erősíthette (2008: 33–34).

A *-di* nemcsak helynévképzőként fordult elő, hanem gyakori személynév-képző is volt a régiségben (vö. SZEGFÜ 1991: 251). A Tihanyi alapítólevélben szereplő *Fadd* birtok *fofudi* neve hasonló alakú személynévből jött létre (vö. *Fot* ~ *Foth* szn. + *-di* > *Fotudi* szn.), az *opoudi* halastó neve szintén személynévre vezethető vissza (vö. *apa* főnév + *-di*). Ide sorolható valószínűleg egy másik halastó neve is, amely szintén személynévi eredetű lehet: 1055: *lopdi* (ezekről részletesen lásd HOFFMANN 2010: 150, 167, 168). HOFFMANN ISTVÁN a *lopdi* vizsgálata során az Árpád-kori személynévtár névvégmutatója alapján 301 *-di*-re végződő korabeli személynévet számolt össze, ami az összes névalaknak a 2,3%-át jelenti (2010: 167–168). Ezek között ott találjuk a *-di* képzővel alakult fenti neveket is. Noha a *-di* névvégződés előtt elsősorban magánhangzó áll (vö. pl. *Filedí, Samudí* stb.), HOFFMANN véleménye szerint a *lopdi* név is alakulhatott a *-di* kicsinyítő képzővel, mivel az mássalhangzó után is többször előfordul (pl. *Fugdí, Vacdí* stb., vö. HOFFMANN 2010: 168). A Garamszentbenedeki alapítólevélben több olyan *-di* képzős személynév szerepel, amelyek helyet jelölő szórványok alapjául szolgálnak, vö. például 1075/+1124/+1217: *Hotuandí* (ÁSz. 391), *Tergudí* (ÁSz. 748), *Uetcudí* [ʔ: *Ueteudí*] (ÁSz. 805), *Benildí* [ɔ: *Beuildí*] (vö. +1214/1334: *Beud*, ÁSz. 121), *Cocudí* (vö. 1202–1203/1500: *Cocudí* szn., ÁSz. 215), *Besenendí* [ɔ: *Beseneudí*] (vö. 1138/1329: *Besenudí, Besenehdí*, ÁSz. 120). Az oklevélbeli *Dirsidí* (ÁSz. 252) személynév esetében is számolhatunk a *-di* képzővel való alakulás lehetőségével (a *Ders* ~ *Dersí* személynévből), ugyanakkor elképzelhető, hogy a benne latin genitívuszi végződést kell látnunk (vö. SZŐKE 2015: 163). Az *-i* a *-d* személynévképzőhöz kapcsolódó véghangzóként a Százdi alapítólevélben is előfordul: az apátságot alapító Péter ispán maga tesz említést egy *Fygudy* (*Fig*- *tő* + *-d(i)*, vö. 1199: *Figud*, ÁSz. 307) nevű poroszljáróról. Ennek a névformának az azonos alakját megtaláljuk az acervus *Fygudy* 'Füged nevű személy halma' értelmű latin szerkezetben is (vö. KOVÁCS É. 2018: 60–61).

Az előbb említett jelenséggel, a *-di* helynévképző ügyével tulajdonképpen összefüggésbe hozható a Százdi alapítólevélbeli egykori *Hort* falu *Chordy* for-

mában olvasható neve, noha *Hort* nevében a *t* (valamint az oklevélbeli adatban szereplő *d*) nem képzőelem, hanem a helynév alapjául szolgáló személynév (vö. 1213/1550: *Hurt*, ÁSz. 396), illetve közszó (*hort* 'vadászkutya, agár', TESz.) tövének része. Az itteni adatban szereplő *d* elemet — bizonyára analogikusan — a nyelvhasználók esetleg képzőnek is tekinthették, annál is inkább, hogy a *-(s)ti*, *-(s)di* képző gyakran szerepel egymással, illetve más képzőkkel, valamint a képző nélküli alakokkal váltakozva (vö. pl. *Seges* ~ *Segisti* ~ *Segesd*, TÓTH V. 1997: 165). A *d* után álló *y* betűvel jelölt *i* az ily módon képzőnek felfogott *-d*-hez kapcsolódó véghangzó lehet. A *Hort* személynév tövégi magánhangzója egyébként „szabályosan” *u*-ként szerepel: 1229/1550: *Hurtu* (ÁSz. 396), itt az *-i* elemet tehát egyértelműen a *-d*-s változat hívhatta elő. Efféle párhuzamosságot más esetekben is tapasztalunk; vö. pl. 1213/1550: *Lazdi*, 1217/1550: *Lazdu* (Gy. 1: 639, vö. BÉNYEI 2012: 58).

2.2. Az *-i* helynévképző az *-é* birtokjeltől párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, és vált önállóvá az ómagyar korban helynévképző funkcióban. Ez a funkcióváltás személynévből alakult településnevek körében indulhatott meg, ahol a birtoklás kifejezése magától értetődő szerepe volt a morfémának, így nem meglepő, hogy funkcionális-szemantikai szempontból az *-i* képzős helynevek egyik nagy típusát a birtokost (illetve a lakókat) megnevező helynevek alkotják (pl. személynévből *Györgyi*, *Jánosi* stb., tisztségnévből *Apáti*, *Báni* stb., foglalkozásnévből *Halászi*, *Takácsi* stb., népnévből *Horváti*, *Olaszi* stb.). A másik nagy csoporthoz (amelyek az előbbiekhöz képest kronológiailag vélhetően később jelentkeznek) a növényzetre (pl. *Füzi*, *Harashti* stb.), a környező térszínformára, domborzatra utaló (pl. *Éri*, *Kövi*, *Telki* stb.) *-i* képzős nevek sorolhatók (vö. BÉNYEI 2012: 74–83), ahol tehát a birtoklás kifejezésének mozzanata már egyáltalán nem ismerhető fel.

Az *-i* helynévképzőre a zabori apátság okleveléből már van adatunk (1111: *Crali*, KNEZSA 1947–1949: 10, bár az *i* itt a palatalizálást is jelölheti akár), de előfordul ez a morféma több 11. századi hamis oklevélben is. Az interpolált Százdi alapítólevélben olvasható Szabolcs vármegyei *Dusnuky* település nevében nagy valószínűséggel a *dusnok* 'torló, lélekért, lelki üdvösségért torral szolgáló személy' (vö. FNEsz. *Dusnok*) foglalkozásnévhez az *-i* helynévképző kapcsolódott (vö. KOVÁCS É. 2018: 95–96). Lexikálisan hasonló felépítésű a Garamszentbenedeki alapítólevél Bars vármegyei *Kouachi* helyneve is, amely a *kovács* foglalkozásnévből alakult az eredetileg birtoklást kifejező *-i* képzővel (SZÖKE 2015: 180). Az 1075/+1124/+1217-es oklevél *Sagi*, valamint *Sari* helyneveinek névvégi *-i* elemét szintén helynévképző formánsnak tarthatjuk. A Csongrád megyei *Sági* településnévben az *-i* képző a 'halom, domb, rakás' (TESz.) jelentésű *ság* földrajzi köznévhöz, a Bars vármegyei *Sári* helynévben pedig a 'sáros folyóvíz, mocsár' (TESz.) jelentésű *sár* földrajzi köznévhöz já-

rult. Ez utóbbi esetben viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *Sár* személynévből (1131: *Sar*, ÁSz. 692) *-i* helynévképzővel való alakulás lehetőségét sem (vö. SZÖKE 2015: 192–193). Meg kell jegyeznünk, hogy a Százdi és a Garamszentbenedeki alapítólevél itt említett helynevei GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint nem az eredeti 11. századi oklevélből származnak, hanem utólagos betoldás eredményei (DHA. 1: 183, 204, 214, 217). Nemcsak lexikálisan, de fonetikai-fonológiai szempontból, illetve kronológiailag sincs akadálya tehát annak a feltevésnek, hogy a fent említett adatokban az *-i* helynévképzőt azonosítsuk.

A Garamszentbenedeki alapítólevél Csongrád vármegyei „*terram Sapi*” helynévi szórványával kapcsolatban fölvetődött, hogy az *-i* itt esetleg melléknévképzőként szerepel, és a szerkezet ’sápi föld’-ként értelmezhető (vö. SZÖKE 2015: 192). A személynévből (vö. +1086: *Sap*, ÁSz. 692) alakult *Sáp(i)* helynév ugyanakkor az oklevél szövegében felsorolásban is előfordul („*terris in Hungaria, silicet in Meler, Sapi [...]*”), ami kevésbé támogatja az *-i* melléknévképzői szerepét. E név későbbi forrásokban mindkét alakban, vagyis *Sáp*-ként (vö. pl. 1332: *Saap*, Gy. 1: 900) és *Sápi*-ként (+1124/+1217/1328: *Sapy*, Gy. 1: 900) egyaránt adathozható, ennek alapján az *-i*-t leginkább helynévképzőnek tarthatjuk.

HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint a Tihanyi alapítólevél *fidemsi* szórványával kapcsolatban is fölvethető talán az a lehetőség — mivel az 1055-ös oklevélben az *s* után (akár képzőként, pl. *kues*, akár tőhöz tartozó hangként, pl. *keuris*) soha nem áll tövégi magánhangzó —, hogy a szóvégi *-i* elemet ne véghangzónak, hanem „esetleg funkcióval rendelkező képzőnek” tekintsük (2010: 159–160).

2.3. A 11. századi (vagy 11. századra datált) oklevelekben a szóvégi *-i* melléknévképzőként csak elvétve fordul elő. A Százdi alapítólevélben egyetlen esetben azonosíthatjuk az *-i* morfémtípust ilyen funkcióban, de ez az adat is az oklevél interpolált részében szerepel: „*civibus castri de Zabolchy*”, „*castro de Zabolchy*”. Az oklevél a szabolcsi várnépeket, valamint a várat említi, ennek alapján a szóvégi *-i* melléknévképzőnek gondolható. A latin szövegben előforduló *de* + helynév + *-i* melléknévképző szerkezetre számos példát találunk a későbbi forrásokban: pl. 1330: *de Farky*, 1326: *de Monourousdi*, 1336: *de Pely* (KMHsz. 1. *Fark*, *Mogyorósd*, *Pél*). Az *-i* képző a valamihez való tartozás kifejezésének a jellemző eszköze, amelynek használata a kései ómagyar korban jelentős mértékben kiszélesedett (vö. pl. 1450–1494 k.: *Fejervari*, 1470: *husveti* stb. SZEGFŰ 1992: 307–308).

2.4. A névvégi *-i* a latinra fordított helynévstruktúrákban személynévhez kapcsolódóan latin genitívuszi végződésnek is használatos. Az oklevelekben szereplő latinul adathozható földrajzi köznév + (valószínűleg) latin genitívuszban álló személynév szerkezetek (vö. pl. 1067/1267: *villa Petri*, *agrum Petri*,

1075/+1124/+1217: *villa Martini*) pontos magyar nyelvi megfelelőjét nehéz egyértelműen meghatározni, a magyarban ugyanis egy- vagy kétrészes helynév-strukturát egyaránt takarhatnak, de akár személy névvel azonosított helymegjelölések (tehát nem helynevek) is lehetnek. A 11. században a kétrészes névstruktúra még nem volt jellemző a magyar településnév-rendszerben (KÁZMÉR 1970: 31–32), így az említett latin szerkezetek esetében *Péterfalva*, *Péterföldre*, *Mártonfalva* típusú összetett településnevekkel kevésbé számolhatunk. A nevek egyértelmű, pontos rekonstruálása pedig a későbbi helynévi előfordulásai híján szinte lehetetlen (erről részletesebben lásd SZÖKE 2015: 183, KOVÁCS É. 2018: 50–51). A Százdi alapítólevélben szereplő acervus *Marci* szerkezetben a *Marci* névvégi -i-je mögött is leginkább latin ragot sejtethünk (a *Marcus* személynév genitívuszi alakját), ez pedig a szórvány személynévi jellegét támogatja, s a szerkezetnek inkább 'Márk nevű személy halma' értelmezést tulajdoníthatunk (KOVÁCS É. 2018: 61–62).

2.5. A helynevek végén álló -i a szlávban keletkezett helynevekben a szláv többes szám jele is lehet, amely a szlávban helynévalkotó formánsként funkcionált. Az -i-nek ez a státusza esetleg fölvehető a Százdi alapítólevél korábban már említett *Dusnuky* helynévvel kapcsolatban. A helynév végső soron szláv foglalkozásnévi alapszavát látva nem zárható ki, hogy a magyarba esetleg egy szláv többes számú **Dušniki* eredetileg 'lelki üdvösségért torral szolgáló személyek' jelentésű helynév került át, mint ahogyan ezt KISS LAJOS például a szláv **Orači* többes számú 'tkp. szántással szolgálók, szántók' jelentésű helynév > *Arács* magyar helynév kapcsán is elképzelhetőnek tartja (vö. FNESz. *Balatonarács*). A szóvégi -i eltűnését itt a szláv eredetű névformák névvégi *i* elemének a magyar névhasználatban való elmaradásával magyarázhatjuk — tulajdonképpen a tövégi magánhangzók eltűnéséhez kapcsolódó folyamatként —, ahhoz hasonlóan, mint ahogyan az a 'fazekasok' jelentésű *Grincsári* > *Geren-csér* (FNESz. *Nyitragerencsér*) vagy az 'ácsok' jelentésű **Tesari* > *Teszér* ~ *Taszár* (FNESz. *Teszér*) foglalkozásnévi helynevek esetében is történt. Így tekintve a *Dusnoki* helynév nem a magyar nyelvben keletkezett, hanem szláv névadáshoz köthető. Ellene szól ugyanakkor talán a felvetésnek a helynév fonológiai szerkezete, az tudniillik, hogy a név hangalakja magyaros jellegű (az eredeti **dušniki* formától eltérően a második szótag magánhangzója veláris), ami vélhetően magyar névhasználatra utal.

2.6. A 3. személyű birtokos személyjel *i* változata jellegzetes volt a korai ómagyar korban. A Százdi alapítólevél *Nadestyguy* [*nádasszégi* ? ~ *nádasszégē*], valamint *Arukscegui* [*árukszégi* ~ *árukszégē*] szórványaiban valószínűleg ezzel a morfémával találkozhatunk (vö. még pl. 1242: *Kyralrewy*, 1299: *Bichach lesi* stb., vö. KOROMPAY 1991: 272–273). Az *y* jelölés mögött mindamellett az *ē* hangérték is fölvehető (vö. KOVÁCS É. 2018: 35–36, 44–45).

2.7. A morfológiai és fonológiai funkciók mellett a névvégi *-i*-t érintően helyesírási, illetve hangjelölési kérdéseket is meg kell említenünk, a névvégi *i* (*y*) ugyanis más betűvel, betűkkel összekapcsolódva (vagyis összetett betű részeként) bizonyos hangok jelölésére is szolgált. A Tihanyi alapítólevélben szereplő, talán az *ásvány* földrajzi köznévvvel kapcsolatba hozható *asaauagi* szórvány esetében a szóvégi *gi* betűkapcsolat a *-gy* hang (tkp. helynévképző) jele lehet (a *-gy*, illetve az *-ny* képzőkről lásd HOFFMANN 2010: 169–170, vö. még SZENTGYÖRGYI 2010: 48). A *gy* hang *gi* jele megfigyelhető a Garamszentbenedeki oklevél több szórványában is. A *-gy* helynévképző (*gi* lejegyzéssel) a *Fizegi* (azaz *Füzege*) folyó nevében a *füz* fanévhez, a *Gehgi* (azaz *Győgy*) település nevében pedig személynévhez (vö. 1138/1329: *Geu*, +1263: *Gew*, ÁSz. 335) kapcsolódott (vö. SZÖKE 2015: 169, 173). Az 1075/+1124/+1217-es oklevélben az ismeretlen, talán személynévi (1086: *Susol*, ÁSz. 737) eredetű *Susolgi* (azaz *Sosolgy*) szórvány névvégi *gi*-je szintén a *-gy* képző jeleként fordul elő (vö. SZÖKE 2015: 195).

A 11. századi Garamszentbenedeki alapítólevélbe utólag betoldott összetett *RikachiArtand* településnév előtagjának névvégi *-i*-je valószínűleg nem képző lehetett (a nevet 'Rikács melletti Ártánd' névszerkezetként értelmezve), hanem inkább *cs* hangértékű *chi* betűkapcsolat részeként jelentkezik, így a név morfológiailag *Rikácsártánd*-ként azonosítható (vö. SZÖKE 2015: 191). Ezt az elgondolást nagyban támogatja az a körülmény, hogy *Rikács* és *Ártánd* nem szomszédos települések megnevezései, hanem ugyanannak a településnek a régi, illetve új nevei, vagyis az alapítólevél interpolálásakor „az oklevélírók az oklevélben eredetileg szereplő név mellé illesztették az újat, nem pedig kicserélték azzal” (SZÖKE i. h.).

A pécsi püspökség alapítólevelében (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404) szereplő *Zemony* településnév *Zemogny* alakjában a *gny* betűkapcsolat a név végén lévő *ny* hangot jelölhette. A *gn* betűkapcsolat az *ny* hang jeleként nem volt szokatlan az Árpád-korban (vö. 1055: *gnir*, *fuegnes*), a 15. századi másolat korában azonban ennek jelölésére jórészt már az *ny* betűt használták, így kerülhetett ekkor az *y* a név végére (vö. HOFFMANN 2011: 156).

2.8. A forrásokban nem ritkán találunk olyan bizonytalan eredetű vagy etimológiailag elemezhetetlen szórványokat is, amelyekben a szóvégi *-i* szerepét egyáltalán nem lehet megítélni. Itt említhetjük meg például a Százdi alapítólevélbeli *Bethydy* ~ *Bechydy*, *Basy* ~ *Basi*, *Leweluky* (erről lásd KOVÁCS É. 2018: 53–54, 56–57, 86–87) vagy a Garamszentbenedeki alapítólevél *Keubi*, *Zebeli*, *Unuri* neveit (vö. SZÖKE 2015: 180, 196, 205).

3. A fentiekben a szóvégi *-i* morfológiai és fonológiai funkcióinak, valamint hangjelölési kérdéseinek a vizsgálata arra világított rá, hogy ennek az elemnek a szerepét olykor, egy-egy konkrét esetben milyen nehéz, sokszor nem is lehet

megnyugtatóan tisztázni. Az e tekintetben kérdéses névformák egyedi analízist követelnek meg, sokszor azonban még ezek után sem kapunk egyértelmű válaszokat. Az egyedi esetek megítélésében segíthet azonban a különféle — az adott korban előforduló — jelenségek vizsgálata, főképpen az egyértelműen besorolható névalakokkal való összevetés révén. A tárgyalt problémakörnek az interpolált oklevelek elemzésében önmagán túlmutató jelentősége is lehet, segítheti ugyanis azok kronológiai síkjainak elhatárolását. Az ilyen természetű kutatásokat, a lehetőségek objektív, több szempontú mérlegelését ezért alapvetően fontosnak gondolom.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *Magyar történeti szóalaktan 2. A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi Zemony nevééről. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 153–159.
- KATONA CSILLA 2018. A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban. *Argumentum* 14: 264–284.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.

- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 2/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 268–320.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi apátság kangrez szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 31–55.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. Kézirat. PhD-értekezés. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *Magyar Nyelvjárások* 34: 147–170.

Possible Roles of the Word-Final -i in 11th-Century Toponyms

In my paper I focus on the role of the word-final -i in 11 toponyms of the 1055 Founding Charter of Tihany ending in -i, 13 such toponyms in the 1067/1267 Founding Charter of Százsd, and 28 toponyms in the 1075/+1124/+1217 Founding Charter of Garamszentbenedek. As part of this discussion, I also considered some of the toponyms in the Founding Charter of the Bishopric of Pécs that has survived in the form of multiple copies (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404).

At the end of toponyms -i may appear in several (morphological, phonological) functions in 11th-century sources. At the end of names -i occurs most often as a word-final vowel. It can be identified in a stem-ending vocal role only rarely (see 1075/+1124/+1217: *Kestelci*, which took the stem-final vocal analogically as a Slavic loan name when entering Hungarian), however, as an element attaching to the -d formant, practically making up a morphological unit with it, it appears very frequently, for example, 1055: *holmodi* (*halom* ‘smaller hill’ geographical common noun + -di toponymic formant), 1067/1267: *Fygudy* (*Fig-* ~ *Füg-* stem + -di personal name formant).

The word-final -i also appears as a toponymic formant in charters. From a functional-semantic perspective, one of the large groups of toponyms with an -i formant is made up by toponyms designating the owner (or residents) (e.g., 1075/+1124/+1217: *Kouachi*, from the *kovács* ‘smith’ occupational name). The other large group includes the names with the -i formant referring to flora and neighboring relief forms (e.g., 1075/+1124/+1217: *Sagi*, from the *ság* ‘hillock, hill’ geographical common noun).

In the 11th-century charters (or those dated to the 11th century) the word-final -i appears as an adjectival suffix only rarely (cf. 1067/1267: *castro de Zobolchy*, i.e., *Szabolcsi* ‘from Szabolcs County’, *Szabolcs* toponym + -i adjectival suffix). The word-final -i is also used in toponym structures translated to Latin as a Latin genitive ending attached to a personal name (e.g., 1067/1267: *villa Petri, agrum Petri*). In a loan toponym borrowed from Slavic the -i may also appear as a plural suffix, as in Slavic toponyms are frequently created with a plural suffix added to words designating groups of people (occupational names). The -i version of the third person possessive marker is also typical in the early Old Hungarian Era (e.g., 1067/1267: *Arukscegui*, i.e., *Árok szegi* ‘corner of the dike’, where -i is a possessive personal suffix). In certain cases the name-final *i* (*y*) may be perceived as an orthographic, sound marking issue: together with another letter or other letters it is also used to mark certain sounds (e.g., 1055: *asauuagi*, where the word-final *gi* letter group is the sign of the sound *gy*).

A key conclusion of these studies was that the function of the -i element at the end of toponyms is not easy to determine, or in other cases might not even be possible, despite thorough and targeted studies.

Emlékeim Bárczi tanár úrról*

1. Néhány szó bevezetésként

Bárczi Géza emlékét felidézni mindig öröm. Ez megsokszorozódik ebben a közegeben, Síkfőkúton, ahol a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének a vendégei vagyunk. Bárczi egy évtizeden át, 1941 és 1952 között volt ennek a tanszéknek a vezetője: a középiskolában töltött évtizedek után itt kapott egyetemi tanári kinevezést; itt alakult ki az a hozzá ragaszkodó tanítványi kör, amely családfőként tisztelte és szerette őt; itt kezdte írni kitűnő tankönyveit, melyek egymás után jelentek meg az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban. Ez az évtized életének legtermékenyebb időszaka volt; én úgy képzelem, hogy a legboldogabb is. Sokat lehet erről olvasni azokban a visszaemlékezésekben, melyeket tanítványai és kollégái írtak róla, s azokban az interjúkban és visszatekintésekben is, melyekben ő maga vallott életéről. Egy közeli tanítványa Bárcziról teljes pályaképet ad (SZATHMÁRI 1995); könyvében ezekre is utalás történik. Én most azt az irányt választottam, hogy elkerülöm az írott források módszeres újraolvasását és felhasználását (beleértve Bárczi műveit, a róla szóló szakirodalmat és saját Bárczi-füzeteimet is). Úgy döntöttem: legjobb, ha ezúttal az élő emlékek adják meg a vezérfonalat ahhoz, amit elmondok.¹

Magam gyakran idézem egyes mondásait az egyetemi órákon és — ha a téma úgy hozza — néha egy-egy cikkemben is. Van olyan tanítványom, akinek már a gimnáziumi tanítványai is találkoztak ezekkel. És van olyan kollégám, aki néha arra figyelmeztet, hogy jó lenne mindezeket összegyűjteni és írásban is továbbadni. Igazat adok neki, annál is inkább, mert egyre kevesebben vagyunk, akik — több mint 40 év távolából — még személyes élményeket őrizhetünk Bárczi tanár úrról.

* Előadásként elhangzott a XIII. Helynévtörténeti szemináriumon 2018. június 21-én.

¹ Két alkalommal volt már alkalmam hasonló emlékek megosztására. Először Madocsai Bea meghívására a Mesterek és tanítványok című rádióműsorban (Katolikus Rádió, 2009. október 21.): ekkor Pais Dezsőről és Bárczi Gézáról beszéltem; azután Catherine Tamussin párizsi doktorandusz kérésére 2014 márciusában. Ő a disszertációját a francia nyelv magyarországi oktatásáról írta a két világháború közötti időszakban, s így jutott el Bárczi alakjához, akiről hosszú francia nyelvű interjút készítettem velem. Ezt közli is értekezése mellékletében (TAMUSSIN 2018).

A mostani alkalom arra ösztönöz, hogy emlékeimet megosszam, olyan történeteket és mondásokat állítva a középpontba, amelyeket közvetlen tőle hallottam, vele kapcsolatban tapasztaltam. Számomra ezek életre szóló útravalót jelentettek — remélem, mások számára is beszélések lehetnek. Egy biztos: Bárczi tanár úrtól sokat kaptam, s ez olyan kincs, amit szeretnék megosztani.

2. A Bárczi-órákról

Az az időszak, amelyről beszélni készülök, 1964 és 1975 közöttre esik. Az ő életében (1894–1975) ez volt az utolsó évtized; számomra ezek voltak az egyetemi tanulmányok és a pályakezdés évei.

Az első találkozás mégis valamivel korábbi: egy olvasmányélményről van szó. 1963-ban jelent meg A magyar nyelv életrajza, s ezt gimnazista koromban meg is kaptam. Elkezdtem olvasni, és úgy éreztem, hogy mindaz, ami elém tárul, kristálytiszt, érthető és érdekes. Ősmagyar hangváltozásokról akkor hallottam először, de az a tény, hogy a fgr. szókezdő *p*-ből *f* lesz, a hangzóközi *t*-ből pedig *z*, az idézett példák alapján (f. *poika* ~ m. *fiú*, f. *kota* ~ m. *ház*) olyan magától értetődő volt, hogy első olvasásra megjegyeztem. Később a felvételre is ebből a könyvből készültem. Amikor 1964 őszén I. éves lettem, a tanrendben megláttam két speciális kollégiumot: Pais Dezső: Nyelvtörténeti szeminárium és Bárczi Géza: Nyelvemlék-magyarázat. Azonnal eldöntöttem, hogy hallgatni fogom mindkettőt — s ebből rögtön kiderült, hogy hova húz a szívem. Az órák tematikáját illetően (ekkor, illetve a következő években) Bárczi Géza a Halotti beszédet, Pais Dezső pedig az Ómagyar Mária-síralmat állította a középpontba, több félében át.

Az első óra előtt kíváncsian vártam a „nagy Bárczi”-t, akit azelőtt sose láttam. Az óra helye a III. emelet 1. volt a régi, Pesti Barnabás utcai épületben. A nyelvészeti szemináriumoknak ez volt a leggyakoribb színtere; 10-15 diák ülte ilyenkor körül a hosszú asztalt. Úgy képzeltem magamban, hogy egy szálfatermetű, lobogó fehér hajú ember fog belépni, akire rá van írva, hogy rendkívüli tudós. (Ilyen volt például Kniezsa.) És bejött egy középtermetű, fűrge járású, barna hajú, barna szemű, barna öltönyös tanár, csillogó szemüveggel és élénk tekintettel, akinek az volt a fő jellegzetessége, hogy abszolút egyszerűen és természetesen viselkedett, olyan volt, mint más földi halandó. Leült, és belekezdett a magyarázatba. Egy dupla óra a maga egészében arról szólt, hogy „Látjátok”. Hatalmas szakirodalmat vonultatott fel Sajnovicstól és Révaitól kezdve, szólt hangtörténeti, morfématörténeti, etimológiai kérdésekről. Minden szava világos és érzékletes volt. Tömören fogalmazott, nem nyitott zárójeleket, nem tett kitérőket. Sallangtalanul beszélt, egyszerre természetes és elegáns előadói hangnemben. Könnyű volt követni, élvezet volt hallgatni.

A mimikáját és a mozgását is jó felidézni. Mozgékony volt az arca, a szeme, a keze. A járása kimondottan fűrge volt (szerette is ezt a szót, szívesen alkalmazta

nyelvészeti kérdések kapcsán is). Ha valaki hozzá fordult, rögtön megállt, figyelmes arccal egy kicsit előrehajolt, úgy hallgatta.

Előadás közben szeretett a táblára írni. Gyakran felpattant a szemináriumi asztaltól, felírt valamit a táblára, majd ott maradt, s állva folytatta tovább, kezében a krétával. Barna öltönye ilyenkor bőven kapott a krétaporból; ez is hozzá tartozik a képhez, melyet róla őrzök.

Egyszer utólag feltettem magamnak azt a kérdést, hogy mesélt-e az órákon olyan személyes történeteket, melyeknek az utókor számára tudománytörténeti fontossága lehet. Emlékezetem szerint ez egyáltalán nem volt jellemző rá. Nemrégiben egy konkrét eset kapcsán ez be is igazolódott, amikor régi füzeteim alapján megpróbáltam választ keresni Haader Leának arra a kérdésére, hogy a hatvanas években Levárdy Ferenc vajon hogyan vált kódexkutatóvá. Emlékeztem, hogy Bárczi sokat emlegette őt a Példák könyve kapcsán (melynek az egyik lektora ő volt). A füzetek megerősítették azt, ami bennem élt: személyeket érintő kérdésekre Bárczi nem tért ki; ő a fegyelmezett gondolatmenethez tartotta magát.

Egy történetet mégis fel tudok idézni: a latin *s* kapcsán egyszer megemlítette, hogy gyerekkorában (melynek helyszíne a bácskai Zombor volt) ő még hallott öreg papokat így misézni: „[Dominus vobiscum]”, magyar [s] hanggal ejtve az egyházi formulát. Tanulságos adalék ez a magyarországi latin ejtés történetéhez a 19–20. század fordulóján.

Később is a legkülönbözőbb szakszemináriumokra jártam hozzá, jó 10 éven át. Ezek közé tartozott a magyar igeragozás története, mely azután könyv formában is megjelent. Indított szakdolgozati szemináriumot is, ezt III. évtől lehetett felvenni. Ketten jártunk rá. Az első órán egy latin mondással üdvözölt minket: „Tres faciunt collegium” — azaz három ember már egy kollégium. Jellemző, hogy két embernek is milyen készségesen, szívesen tartott órát.

Számomra e tárgy keretében a legemlékezetesebb alkalom az volt, amikor Bárczi egyszer bejött, leült, és úgy kezdte az órát, hogy feltette a következő kérdést: „Mit gondolnak, mit jelent az, hogy egy nyelv holt nyelv?” Ezután elhallgatott, és várta a választ. Törtük a fejünket, próbáltuk keresni az irányt. Én onnan közelítettem, hogy az adott nyelv beszélői kihaltak, a társam pedig onnan, hogy az adott nyelv már nem változik. Bárczi meghallgatott minket, majd elmondta a saját véleményét; ő is a nyelvi rendszerre tette a hangsúlyt. De az egészben a legmegragadóbb maga a kérdés volt, amely így kezdődött: „M i t g o n d o l n a k ... ?”² Benne van ebben a gondolkodás szeretete, a tanítványok megbecsülése (húsz évesek lehettünk akkor!) és annak a kinyilvánítása, hogy ki-ki alakítsa ki a maga álláspontját szabadon, tanári befolyásolás nélkül. Nem volt ez jellemző az akkori pedagógiai közgondolkodásra, és sajnos azóta

² Itt és a továbbiakban a számomra legjelentősebb mondatokat ritkítással emelem ki.

sem vált jellemzővé. Én magam közben sokféle utat bejártam; egy nap Franciaországban, egy nehéz könyvismertetés fogalmazása közben írtam le egy cédulára azt a felismerést, hogy a meglett válasznál is fontosabb maga a kérdés. Azóta nyilvánvaló igazság számomra, hogy a tudományt a kérdések viszik előre, s a tanárnak elsődrendű feladata, hogy fogékony legyen a kérdések iránt, s a diákokat ezek feltevésére bátorítsa.

A szakdolgozati szemináriumhoz kapcsolódik egy másik nevezetes emlék is, mely bizonyára attól olyan eleven, hogy az első adandó alkalommal továbbadtam, s azóta is továbbadom tanítványaimnak. Bárczi felvetette a következő kérdést: *h o g y a n v á l a s s z u n k s z a k d o l g o z a t i t é m á t?* Két szempontot ajánlott a figyelmünkbe. Először is nagyon fontos, hogy kedvünk legyen hozzá. Másodsor pedig az is fontos, hogy úgy érezzük: meg tudjuk csinálni. Ne válasszunk tehát olyan témát, amelynek a feldolgozásához sokkal nagyobb tudás, sokkal több tapasztalat kell, mint amivel rendelkezünk. Nagy bölcsesség van ebben a kettős tanácsban, s üde szempont az, hogy amikor egy nagy és nehéz feladatra vállalkozunk, akkor se feledjük, hogy a munka legfőbb mozgatója a kedv.

3. Órák után, az egyetemen...

A szemináriumi szobából kilépve a folyosón szeretett cigarettára gyűjtani. Nem egyszer engem is megkínált (bizonyára már fiatal tanár koromban), ezekkel a szavakkal: „Megérdemeljük mind a ketten. Én azért, mert elmondtam, maga azért, mert meghallgatta.” El is fogadtam, ketten pőfékeltünk. Egyszer valaki némi megbotránkozással intette őt: „Professzor úr, elrontja a Klárit!” — Mire ő: „Most kezd javulni!”

Ez a keresetlenség minden tekintetben jellemezte őt. A folyosón egyszer a diákok lassú tömege hömpölygött előtte. Ő, aki gyors járású volt, csendben balagott a tömeg után, eszébe se jutott, hogy utat kérjen magának. Szerette az emberek társaságát, nem kívánt megkülönböztetett bánásmódot. Csillaghegyen lakott, s élhetett volna azzal a lehetőséggel, hogy akadémiai kocsit kér, amikor bejön az egyetemre. Ő nem élt ezzel; az volt a véleménye, hogy sokkal kellemesebb a HÉV-en utazni az emberek között.

Benne volt minden jóban: részt vett a nyelvjárásgyűjtő kirándulásokon, s ott volt minden „nyelvész buli”-n, ahol szólt a zene, s borospohárral a kezünkben mulattunk. Egy ilyen alkalommal, amikor mellette ültem, megkérdezte, hogy ki a kedvenc francia költőm. Azt válaszoltam, hogy Baudelaire. Én is megkérdeztem őt ugyanerről. Ő azt mondta: Vigny. Később azt olvastam, hogy Musset-t különösen szerette; azóta ez a két francia romantikus költő elválaszthatatlanul összekapcsolódik vele az emlékeimben. (Annyira, hogy néha már nem tudom: Vigny volt vagy Musset? Az biztos, hogy egyikük. De lehet, hogy ezen a vagylagosságon ő jót derülne — nyilván mindkettőt szerette.)

4. Látogatás Csillaghegyen

Ötödéves koromban, az OTDK közeledtével írtam egy diákköri dolgozatot. Bárczi volt a szakdolgozat-vezetőm, hozzá fordultam a szokásos rövid tanári véleményért. Amikor ezt kértem tőle (mentegetőzve, hogy hamar kéri a hivatal, s neki biztosan sok dolga van), így válaszolt: „Nincsen olyan rakott szekér, amire egy szalmaszál nem fér.” És mivel a határidő egy olyan hétre esett, amikor tanítási szünet volt, azt mondta, hogy menjek ki hozzá Csillaghegyre a véleményért.

Emlékezetes látogatás volt ez. Megérkeztem a Ráby Mátyás utca 26-ba, Bárczi bevezetett egy könyvekkel teli nagy szobába, ahol még a kisebb asztalokon is könyvek tornyosodtak. Ezüsttálcán két kávéscsészét és illatos kávé hozott, és hosszan, jóízűen beszélgettünk. Mint két jó barát... Hatalmas tisztelet élt bennem iránta, de ez egyáltalán nem volt bénító: a legtermészetesebb módon társalkodtunk. A beszélgetés egy mondatára szó szerint emlékszem. Váratlanul jött ez elő, amikor az egyetemről és a nyelvész tanszékekről volt szó. Bárczi egyszer csak azt mondta: „Tudja, Klári, én mindig nagyon ügyeltem arra, hogy a tanszékemre csak rendes embereket vegyek fel.” Ez a mondat a maga egyszerűségében egy olyan alapigazságot fogalmaz meg, amelynek a következményei beláthatatlanok. Ma is úgy gondolom: abban, hogy a mi tanszéki közösségünkben hosszú évtizedek óta jó a szellem, s a tudomány és a pedagógia áll a középpontban, minden bizonnyal máig meghatározó szerepet játszik a két régi mester: Pais Dezső és Bárczi Géza, akik számára a tudomány és az emberi érték elválaszthatatlan volt egymástól.

A csillaghegyi látogatáshoz kedves emlékként kapcsolódik a dolgozatra kapott értékelés s a ceruzás megjegyzések a gépírással ellátott lapokon, melyeket ma is őrzök. Az egyik különösen jellemző rá. A *Roland–Olivér* névpár nemzetközi elterjedéséről szólva (vö. KOROMPAY 1972) a dolgozat végén idéztem egy 12. századi francia szerzőt két szicíliai magaslatról (*mons Rolandus, mons Oliverius*), melyek a hagyomány szerint két hercegről kapták nevüket; ezeket egy kutató a normann Roger és Robert Guiscard testvérpárral azonosította. Bárczi kézírásával a margón ez olvasható: „ezt persze nem hiszem, de mindegy”. Nekem különösen tetszik ez a „de mindegy”. Érzékletesen mutat valamit: ő elmondja a véleményét, de nem ragaszkodik körömszakadtáig a maga igazához. (Később Parti Nagy Lajos egyik drámájában találkoztam egy erre emlékeztető, felejthetetlen zárszóval: az egyik jelenetben két nő, két régi osztálytárs hosszan taglal valamit, majd egyikük ezzel zárja a kérdést: „Mindegy. Persze nem mindegy, de mindegy.”) Emlékezetes példák ezek a bölcs és szabad véleménynyilvánításra...

5. Válasz egy hallgatónak, tanács a kutatóknak...

Azokban az időkben a szakdolgozatírás nem járt együtt rendszeres konzultálással. A diák önállóan dolgozott, a végén leadta a dolgozatát, s ennek bírálója maga

a témavezető tanár volt. Az egyetemi doktori disszertáció is hasonló szellemben készült; fel sem merült akkoriban az, ami ma egész természetes: a doktori képzés mint keret. Kellott tehát egy kis elszánás ahhoz, hogy egy szép napon bekopogjak Bárczihoz egy szakmai dilemmával, ami a következő volt: amikor a Roland-ének neveit gyűjtöm az Árpád-kori Magyarország egész területéről, kiterjesszem-e a vizsgálatot az akkori Horvátországra is? Bárczi meghallgatott, eltűnődött, s azt mondta, hogy ha kiterjesztem, jó; ha nem, az is rendben van. S ezután jött egy váratlan mondat, melyet azóta is szívemben őrzök. Így hangzott: „N a g y o n ö r ü l ö k , K l á r i , h o g y i l y e n s z é p e n d o l g o z i k .” Ezek az egyszerű szavak valójában az igazi kérdésre adott igazi választ fogalmazták meg. Azt, hogy jó úton járok, és azt, hogy csak így tovább. Márpedig egy kezdő kutatónak, akinek meg kell küzdenie az anyaggal, a módszerrel, a koncepcióval, a felépítéssel és a részletekkel, s aki menet közben még nem tudhatja, hogy képes lesz-e mindezekre (mert ez csak a végén derül ki), semmi nem jelenthet többet, mint a mesterétől kapott biztatás. Azóta nemegyszer előfordul, hogy egy doktorandusznak a konzultáció végén magam is ugyanezt mondom — eleinte csak utólag jöttem rá, hogy ezek Bárczi szavai a hajdani időkből; olyan szavak, melyek nekem sokat jelentettek. Vannak mondatok, amelyeket jó továbbadni; ezek minden alkalommal felfénylenek, mintha akkor hangoznának el először.

Egy másik történet fiatal tanár koromhoz kapcsolódik. Ekkoriban levelező hallgatóknak is sok órát tartottam (egy-egy csoportnak havonta egyszer, egy-két nap alatt nyolc-tíz órát is). Úgy éreztem, hogy ezek a komoly, meglett emberek, akik már régóta rendelkeznek főiskolai diplomával és egy nap rászánják magukat a további tanulásra, megérdemelnék, hogy belekóstoljanak abba, ami az egyetemen a legjobb. Meghívtam hát Bárczit, hogy tartson nekik egy órát. Bárczi bizonyult témát választott: azt elemezte, hogy lehettek-e az ugor alapnyelvben ötörök jövevényszavak. A *ló*, a *szó* és más hasonló elemek álltak a középpontban, a sok hangtörténeti és egyéb probléma mögött pedig ott állt egy módszertani alaptétel: ahhoz, hogy jövevényszavak vizsgálatára vállalkozzunk, először is igazolni kell a két nép kapcsolatát. Márpedig az ugor–török kapcsolatok történeti forrásokból nem igazolhatók — elvi szempontból tehát a vizsgálathoz hiányzik az alap. És ekkor hangzott el, „de” kötőszóval bevezetve, a következő mondat: „N e m s z a b a d , h o g y a m ó d s z e r g o n d o l k o d j é k a k u t a t ó h e l y e t t .” Ez is nagy-nagy igazság, melynek fontosságát egyre inkább látom. Egyrészt azért, mert előtérbe helyezi a gondolkodó embert és a kutató felelősségét (aki maga vonja le a következtetéseket, merészen vagy óvatosan, átgondoltan vagy elhamarkodottan). Másrészt azért is, mert miközben az elmúlt évtizedekben egyes irányzatokon belül elsőrendű követelménnyé vált az elméleti keret, ezzel párhuzamosan mintha nem kapna elég hangsúlyt az, hogy egy jól kidolgozott keret önmagában nem elég: nem lehet garancia arra, hogy maga a

vizsgálat is feltétlenül meggyőző. Ahhoz a kutató is kell. Az említett előadás szövege egyébként franciául olvasható az Acta Orientaliában (BÁRCZI 1972). Ebből jól lemérhető: Bárczi a saját legigényesebb műhelymunkájából adott ízelítőt a levelező hallgatónak. (Ezt egész ismeretterjesztő felfogására jellemzőnek tartom.) Másrészt, talán az előszó lendületében, megfogalmazott egy lapidáris igazságot, melyet örömmel adok tovább.

6. Apró emlékek, jellegzetes mondások

Mesterétől a tanítvány jellemző szavakat, kedvenc szófordulatokat is átvesz. Saját tudományos stílusunk világosan mutatja azok hatását, akiktől a legtöbbet tanultunk. Ezzel összefüggésben Bárczi értekező prózájáról (sőt annak hatásáról is) hosszan lehetne szólni. Ehelyett most Arany Jánost idézem, aki Petőfi „szellem-ujjá”-nak egy-egy vonását ismerte fel saját verseiben: „Övé! kiáltom, itt, ez itt övé” (*Emlények*). Ennek jegyében felelevenítenék most néhány hétköznapi fordulatot, melyeket magam szívesen használok, gyakran utólag ismerve fel, hogy ezek Bárczi-mondatok. Ilyenek például: „Megyek haza, sírnak otthon a cédulák.” — „Tartoztam egy úttal az ördögnek” (ha egy ügyben kétszer kell eljárni). — „Az ördög nem alszik” — eszembe jut ez minden kéziratleadás és utolsó korrektúra idején, amikor a kellő számú és még annál is több ellenőrzés után késő éjjel úgy döntök: nem szabad elküldeni a „végleges” változatot, mert a másnap reggeli újraolvasás biztosan felszínre hoz még néhány apró mákszemet.

Sok bölcsességet lehetett tanulni tőle az élet különféle helyzeteire, állapotaira nézve. Egyszer a karácsonyi szünet után megkérdeztem tőle: „Hogy teltek az ünnepek?” A válasza ez volt: „Képzeld el valami nagyon csendeset — és még annál is csendesebben.” Derűs szavak voltak ezek; számomra azt jelentették, hogy az idős kor és az egyedüllét körülményei között is harmóniában élt önmagával. Megjegyzem, soha nem láttam őt ingerültnek, és nem hallottam tőle rosszat senkiről. Legfeljebb ironikus, mosolygós megjegyzést, mellyel helyre tett olyasmit, amiről megvolt a véleménye. Utólag úgy sejtem, egész életszemlélete közel állhatott Montaigne-éhez, akitől az *Esszék* utolsó lapján ezt olvashatjuk: „És a világ legmagasabb trónusán is csak a saját fenekünkön ülünk” (MONTAIGNE 2013: 370).

A „szépnem”-ről jó véleménye volt, szívesen fogalmazott meg találó igazságokat. A Halotti beszédről szóló könyv egyik helyén (BÁRCZI 1982: 126) azt ecseteli, hogy a szövegben csak Ádámról van szó, majd azt olvassuk, hogy „tor-kukat”. Jelzi persze, hogy a történetnek Éva is szereplője volt, s ezek után lábjegyzetben a következő zárójeles mondatot fűzi a fentiekhez: „Sőt ő volt a kezdeményező, mint azóta is rendesen.” Elhangzott a szájából (ki tudja, milyen kontextusban) ez az összegzés is: „Nagy szerencse, ha az embernek olyan foglalkozása van, amit szeret. Ennél nagyobb szerencse csak az, ha jó házastársa

van.” S ide kívánczik még egy mondat, melyben a morfémaelemzése során egyik óráján egy váratlanul életszerű tanulságot fogalmazott meg: „A *szeret* *t*-je mozzanatos, vigasztaljon azonban bennünket, hogy a *szerelem* *l*-je gyakorító.”

A fesztelenség szakmai kérdésekben is jellemezte őt. Sokszor mondta, interjúkban is, hogy a nyelvészek az egész életet magához kell ölelnie. Ebből fakad, hogy névtani írásaiban igen szókimondó ómagyar személyneveket is idéz, s a Szófejtő szótár címszóanyagának az összeállítása során az ún. „illetlen szavak”-ra is gondol. (A kiadó e téren aggályosabbnak bizonyult: ezeket külön lapra nyomtatta, csak a szakembereknek szánva őket, vö. BÁRCZI 1966: 12, 1. lábjegyzet.)

E szótár kapcsán — melynek keletkezéstörténete önmagában is hallatlanul tanulságos (vö. i. m. 27, 2. lábjegyzet) — kiemelném még azt a páratlan kritikai érzéket, amely őt jellemezte, s amely ebben a karcsú kötetben (első teljes etimológiai szótárunkban) tökéletes kifejezést talált. Jellemző, hogy ennek tömör megállapításai milyen időtállóknak bizonyultak az azóta eltelt évtizedek folyamán. Korán megtanultam, hogy amire ő azt mondja, hogy „alkalmasint”, azt mások biztosra vennék. Ehhez kapcsolódik egy szemináriumi emlék: előfordult, hogy többféle lehetőség felvetése után két kezét mintegy széttárva ezt mondta olaszul: „Chi lo sa?” (Ki tudja?). Semmi nem állt tőle távolabb, mint a mindentudás vagy a bármilyen jellegű fölény. E téren is szellemi rokonságot látok közte és Pais Dezső között, akinek tudományos stílusához a *-hat/-het* képzős alakok rendszeres és tudatos használata jellemző módon hozzátartozik.

A fentiekhez kapcsolódva kiemelném még azt a feltétlen igazságszeretetet és méltányosságot, amely Bárczi minden megnyilvánulását jellemezte. Példaértékként tanúskodik erről egy posztumusz írása (BÁRCZI 1976), melyben — egy frissen megjelent könyvhöz kapcsolódva — saját emlékeit eleveníti fel a „Fekete kolostor”-ról, ahová több társával együtt az I. világháború idején internáltak. Bámulatos az az elfogulatlanság és árnyaltság, mellyel a körülötte élő emberekről (fogolytársakról, fogvatartókról, környékeliekről) szól — mindenkinben meglátva az egyénit, a csak rá jellemzőt. Szinte írói tehetséget sejtet ez, s egyben Terentius nevezetes mondását juttatja eszembe: „Homo sum, nihil humani a me alienum puto” (Ember vagyok, semmi sem idegen tőlem, ami emberi).

Most, amikor Bárczi tanár úrra visszagondolok, személyiségének talán ezt a vonását emelném ki első helyen. Hozzáteve még valamit: 2019-ben születésének 125. évfordulójára emlékezhetünk.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1966. A Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei. In: ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. *Szótártani tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 9–28.

- BÁRCZI GÉZA 1972. Quelques conclusions tirées de l'étude des plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois. *Acta Orientalia* 25: 383–390.
- BÁRCZI GÉZA 1976. Emlékek egy könyv olvasása közben (Lőrinczi László: Utazás a Fekete kolostorhoz. Kriterion, 1975). *Irodalomtörténet* 58: 88–100.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 1972. A Roland–Olivier névpár története a XI–XII. században. *Acta Iuvenum. Nyelvészeti tanulmányok* 2: 33–48.
- MONTAIGNE, MICHEL DE 2013. *Esszék. Harmadik könyv*. Fordította CSORDÁS GÁBOR. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1995. *Bárczi Géza. A múlt magyar tudósai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAMUSSIN, CATHERINE 2018. *La didactique du français dans la Hongrie de l'entre-deux-guerres : acteurs, outils, représentations*. PhD-disszertáció. Paris, INALCO.

Personal memories of Professor Bárczi

From 1941 to 1952, Géza Bárczi (1894–1975) led the Department of Hungarian Linguistics at the University of Debrecen. This is when his broad and varied research in Hungarian linguistics unfolded, and a faithful circle of his closest students emerged. Subsequently, from 1952 until his death, he worked at Eötvös Loránd University, Budapest. It was here that the author of the present paper, then a university student, first met him in 1964. In the paper, she recalls her memories of her mentor, highlighting the clarity, naturalness and elegance of Bárczi's style as a lecturer, his affinity for open questions, and his attention towards students. Bárczi respected freedom of opinion, and encouraged his students to do the same. He considered sound methodology to be fundamental; however, he also warned that the researcher, not the method, should do the thinking. In his research, he had a penchant for critical thought; in personal relationships, he showed remarkable openness, naturalness and serenity. Before appointing new colleagues, he took special care of the selection process, which had a profound influence, for many decades to come, on the intellectual climate of the circle he had led.

Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Veszprém megye Pápai járásában*

1. A helynévrendszerekre koncentráló összevető vizsgálatok már az eddigiekben is sok eredménnyel gazdagították a nyelvészeti kutatásokat. A településenként elvégzett analízisek megmutatták például azt, hogy egyes névstruktúrák miképpen terjedhetnek a térben, s emellett a viszonylag újkeletű komparatív nyelvészeti, statisztikai megközelítéseknek köszönhetően olyan kérdésekre is megnyugtatóbb válaszokat tudunk ma már adni, mint az ún. névjárásoknak a létezése (vö. DITRÓI 2015). Mostani tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a korábban kidolgozott munkamódszer eredményesen használható-e egy másik területen is. Írásom tehát a legszorosabban érintkezik a korábbi munkáimmal, azoknak mintegy a folytatásaként tekinthető, s a vizsgálati terepe Veszprém megye egy járása.

Az analízis során a Pápai járás helynévanyagát elemeztem a Veszprém megye földrajzi nevei 2. című, 1987-ben kiadott adattár alapján. A Pápai járáshoz ekkor 61 település tartozott, a vizsgálataimba ezekből — az alább ismertetendő módszer alapján — 36-ot vontam be. Az ezek névanyagából összeállított adatbázisom 4575 nevet tartalmaz.

Ez a terület több szempontból is érdemesnek mutatkozott a vizsgálatra: egyrészt azért, mert viszonylag elkülönülő földrajzi, gazdasági övezetei vannak, ami esetleg a névhasználatban is eltéréseket generál (ehhez a gondolathoz lásd BENKŐ 1957: 24–26, 1988: 213–216), másrészt pedig az sem lényegtelen, hogy területileg a korábbi munkáim vizsgálati terepéhez is jól illeszkedik. A helynévrendszertani összevető vizsgálataimat a korábbiakban ugyanis főként Vas megyében végeztem (DITRÓI 2017), ily módon pedig a Pápai járás névanyagának hasonló szemléletű feltérképezése — e terület Vas megyével szomszédos voltából adódóan — az előző kutatási program szerves folytatásának is tekinthető.

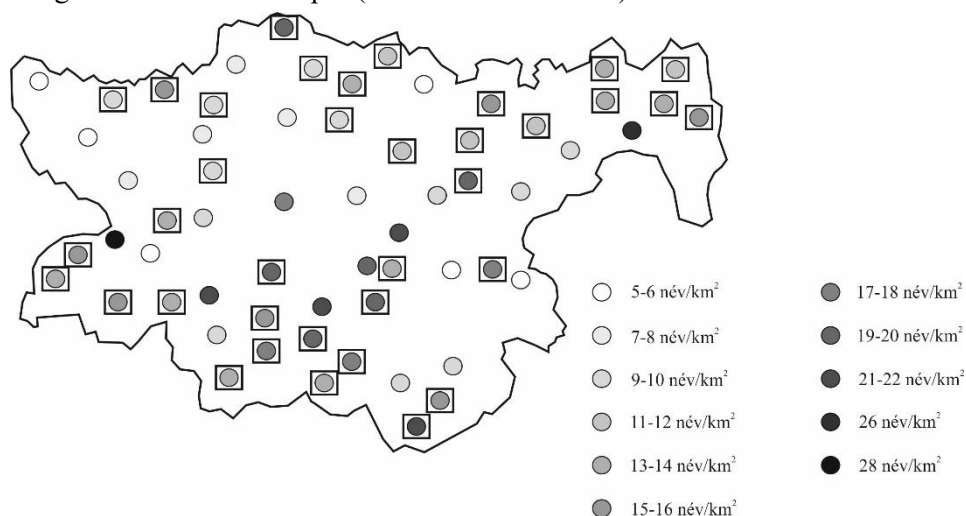
2. A Vas megyei mikrotoponímiai anyagon végzett vizsgálatok azt mutatták, hogy a helynévstruktúrák térbelileg differenciálódnak, s ezek statisztikailag igazolható területekbe, névjárásokba szerveződnek. Ebből a megfigyelésből kiin-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében és az NKFI 128270. számú pályázat támogatásával készült.

dulva a mostani elméleti alapfelvetésem az volt, hogy a helynévstruktúrák hasonlóságainak és különbségeinek földrajzi mintázatai az itt vizsgálni kívánt területen is körvonalazódni fognak, s a segítségükkel aztán itt is kirajzolódhatnak névföldrajzi területek.

Az analízishez használt módszerek nagyban megegyeznek a korábban alkalmazottakkal (vö. DITRÓI 2017: 24–38). Itt ezért erről nem szólok részletesen, de néhány alaplépést — a könnyebb érthetőség érdekében — az alábbiakban felvázolok.

A munka első fázisában kiválasztottam azokat a településeket, amelyek a Pápai járásra leginkább jellemzőek lehetnek, s ehhez az egyes települések névsűrűségi mutatóit vettem alapul (lásd ehhez az 1. ábrát).

1. ábra. Névsűrűségi mutatók a Pápai járásban

Az ábrán azt láthatjuk, hogy a délebben fekvő települések névsűrűségi mutatói magasabbak, mint az északiaké, s az átlagos névsűrűség 14,25 név/km² a térségben.¹ Ezt az adatot, valamint a különböző szórási értékeket figyelembe véve az adatbázisomat a 9,5–19,5 név/km² névsűrűségű települések mikrotoponímiai állományára építettem, s végül 36 település névanyagát vettem részletes vizsgálat alá (a térképen ezek bekeretezve szerepelnek).

A kiválasztott települések helyneveit a HOFFMANN ISTVÁN által kialakított funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai alapú helynévelemzési szempontrendszer (1993) alapján elemeztem, majd kiszámoltam településenként

¹ A Pápai járás névsűrűségi viszonyait korábban mások is vizsgálták. HALMOS JUDIT a térség 17 településén (főleg a déli részeken fekvő településeken) végzett analízist. Eredményül 17,2 név/km² értéket kapott, ami nincs ellentmondásban az általam kapott értékekkel, minthogy ő a déli, magasabb névsűrűségű településeken végezte az elemzéseket (2013: 14).

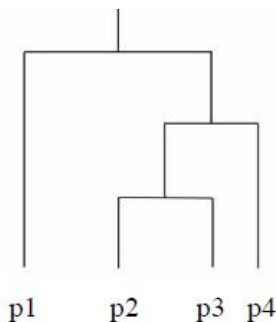
az egyes helynévszerkezetek gyakoriságát. Ezeket a gyakorisági mutatókat térképre vetítettem, s így jól körvonalazódott a különböző struktúrák térbeli helyzete. Ez egy rendkívül fontos lépése a vizsgálatnak, ugyanis valójában ekkor derül ki, hogy mely szerkezetekkel érdemes a munka további fázisaiban dolgozni.

Az ily módon kialakított gyakorisági táblázatot felhasználva és a BRAY–CURTIS összevető indexet (1998: 499) alapul véve aztán kiszámítottam, hogy egyes települések mennyiben hasonlítanak, illetve térnek el egymástól. Korábbi munkáimhoz képest azonban néhány módosítást is végrehajtottam az összevetési módszeren, ezeket az alábbiakban ismertetem.

Egy-egy helynévi struktúra több funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai kategóriába is besorolható. A *Sándor úr kútja*, *Kovács gazdák rétje* elnevezésekben például az illető személy neve és címe is szerepel. A korábbi módszernél ezeket a neveket csupán egyetlen kategóriába helyezhettem bele, noha egyértelműen több típusba is beletartoznak. Ugyancsak nem problémamentes a megnevező funkció mint funkcionális-szemantikai kategória helyzete. Arról van szó, hogy a megnevező funkciójú helynévi névrészek változatos funkcionális kategóriát képviselő előtagokkal járhatnak együtt. A *Nagy-Marcal* előtagja például a hely valamely tulajdonságára, konkrétan a méretére utal, a *Csil-lag-Marcal*, *Polcer-Zsóta* helynevekben az előtag a hely tulajdonosát jelöli, a *Csikvándi-Bakony-ér* helynévben pedig egy másik helyhez való viszonyt fejez ki. Ezek a helynevek a korábbi vizsgálatokban külön-külön kategóriába kerültek (a fenti példák nyomán a tulajdonságot, tulajdonviszonyt, valamint helyviszonyt jelölőkhöz), s nem lehetett együtt szerepeltetni őket mint a megnevező funkciót illusztráló adatokat. A mostani algoritmusban egy megengedőbb szemléletet érvényesítettem: a kategóriák ebben az összevetésben fedhetik egymást. S azt, hogy ez egy valóban szükséges lépés volt, az eredmények egyértelműen igazolják. Amíg Vas megyénél a korábbi módszerrel dolgozva két hasonlóknak tekintett település legfeljebb csak 60%-os hasonlóságot mutathatott, addig a mostani elemzésekkor a hasonlóság már 85–90%-os mértéket is elért. Ez az eljárás tehát ugyanúgy a BRAY–CURTIS módszeren alapszik, azt azonban rugalmasabban alkalmazza. Az összevetést írásomban 44 helynévszerkezeti kategóriát figyelembe véve végeztem el.

A munka záró fázisa a kapott mátrix klaszteranalízise volt. A klaszteranalízis segítségével a mátrix alapján kapott eredmények egyetlen térképen ábrázolhatók, ezáltal pedig könnyebben megragadhatók a különböző névföldrajzi területek. Ez alapvetően egy csoportosító eljárás, mely nem idegen a nyelvészeti kutatásoktól sem: használták például a különböző nyelvek rokonsági fokának a meghatározására, manapság pedig a dialektometriai kutatásokban alkalmazzák (vö. pl. VARGHA–BODÓ–VÉKÁS 2012, VARGHA–VÉKÁS 2012). A módszer persze idővel nagyfokú változáson ment keresztül, köszönhetően a matematikai statisztika új eredményeinek és a számítógépes technológiának.

Klaszteren, azaz csoporton olyan elemeket értünk, amelyeket egy adott szempont szerint hasonlóknak tekintünk. Ebből következően a klaszteranalízis egy típusalkotó eljárás, amellyel az elemeket, egyedeket homogén csoportokba soroljuk (BOLLA–KRÁMLI 2012: 313). A helynévrendszerek kapcsán ez úgy értelmezhető, hogy vesszük a különböző települések névrendszereit, s azokat egyre nagyobb csoportba soroljuk a hasonlóságuk alapján: mindig a kisebb csoport felől haladunk a nagyobb felé. Ez az eljárás az adatelemeket úgynevezett fagráfba, dendogramba rendezi (lásd ehhez a 2. ábrát).

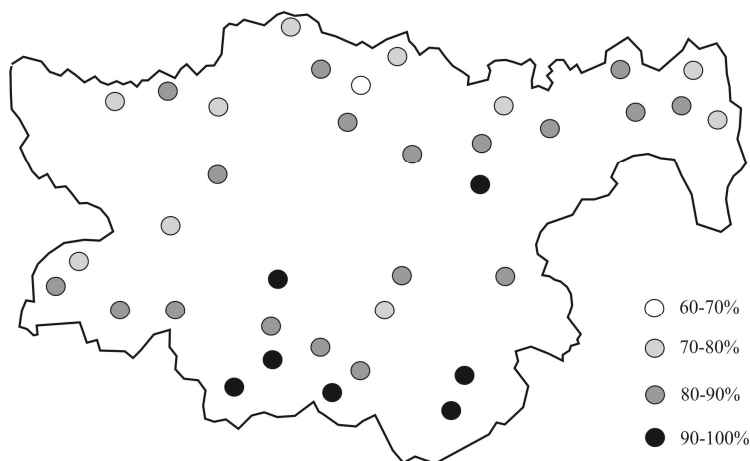
2. ábra. *Dendogram*

Az ábrán látható dendogram a következőket mutatja: adott 4 település helynévrendszere (p1, p2, p3, p4), melyeket a mátrixból kapott hasonlósági adataik segítségével csoportokba soroltunk. A p2 és p3 rendszer jobban hasonlít, majd ezekhez a p4-es helynévrendszer áll közelebb. Névrendszertanilag pedig a p1-es az, amelyik legkevésbé hasonlít hozzájuk. A munka során kapott mátrixot tehát ilyen klaszterezési eljárásnak vettem alá, a kapott eredményeket térképre vetítettem. Ezáltal pedig körvonalazódtak a Pápai járásban az egyes névföldrajzi területek.

3. Az előbb felvázolt módszer alkalmazásával jól értékelhető eredményekhez jutottunk a Pápai járás helynévrendszerével kapcsolatban.

3.1. A mikrotoponímiai rendszerek közötti eltéréseket — korábbi vizsgálataim tanulságai alapján — leginkább a lexikális-morfológiai struktúrák terén várhatjuk. A továbbiakban ezért erre a vizsgálati szintre koncentrálni az a tekintem át, hogy a helynevekben egy-egy funkcionális-szemantikai tartalom kifejezését milyen nyelvi eszközök valósítják meg, s e téren körvonalazódnak-e szembetűnő eltérések.

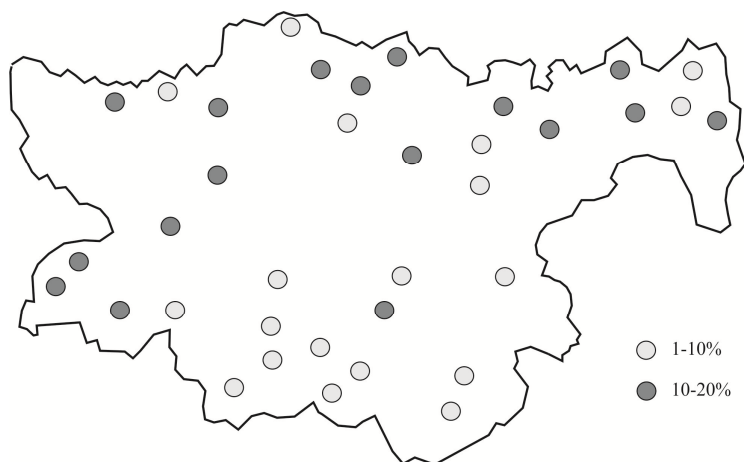
A fajtajelölő funkcióban álló földrajzi köznevekre épülő (például *Hegy*; *Anyós-tag*, *Varga-kút*) helynevek a Pápai járásban meglehetősen gyakoriak: a teljes névrendszerre vonatkoztatva 70–90%-os gyakorisággal fordulnak elő. Eloszlásukat a következő térkép szemlélteti.

3. ábra. A földrajzi köznevek gyakorisága a Pápai járás mikrotoponimáiban

A térképen egyértelműen megmutatkoznak a földrajzi köznevek használatában jelentkező területi különbségek: a Pápai járás déli részén több, az északon kevesebb ilyen szerkezettel találkozunk. Példaként olyan helyneveket említhetünk meg, mint *Árok*, *Pusztá*; *Bagoly-völgy*, *Gömbölyű-hegy*, *Jó-híd*.

A megnevező funkciójú névrészek használatában viszont egészen más területi sajátosságokat figyelhetünk meg: az ilyen névrészt tartalmazó nevek ugyanis éppen az északi területeken jelentkeznek jelentősebb arányban (lásd a 4. ábrát).

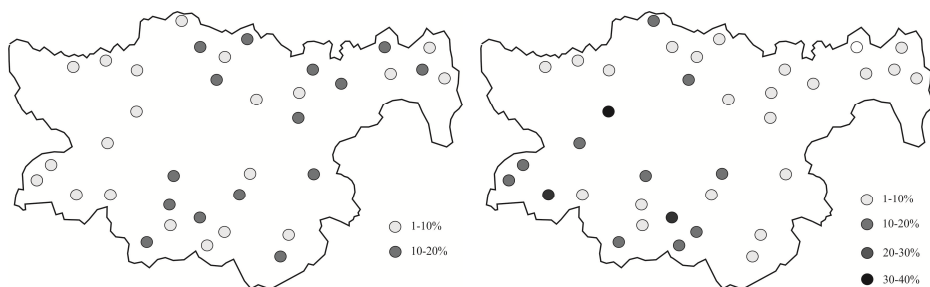

4. ábra. A megnevező funkció jelentkezése a Pápai járás helyneveiben

A megnevező funkció mint szemantikai kategória kifejeződhet egyrészes helynevekben (például *Bitva*, *Godena*, *Gerha*), de állhat kétrészes helynevekben elő-, valamint utótagként is (például *Bitva-patak*; *Kis-Marcó*, *Nagy-Marcó*). A

fenti térképből arra a megállapításra juthatunk, hogy az északi területeken szívesebben használják fel a már meglévő helyneveket új helyek megjelölésére, míg a délebbi területeken ez kevésbé jellemző.

További, a helynévrendszerekben jelentkező területi eltéréseket megerősítő eredményeket kapunk akkor is, ha a birtokviszonyra utaló névformák lexikális jellemzőit tanulmányozzuk. A birtoklás funkciója a magyar helynévrendszerben szerkezetileg kifejeződhet egyrészes, valamint kétrészes nevekben; lexikálmorfológiai szinten pedig a struktúra létrehozható személynév (*Ádám-tag*) és személyt jelölő közszó (*Zsivány-árok*, *Mester-domb*) által. Mindebből következően a magyar helynévkincsben négyféle szerkezet létezhet a birtoklás kifejezésére: a személyt jelölő közszó (*Zsellér*, *Proletár*); személynév (*Szente*); személyt jelölő közszó + földrajzi köznév (*Pap-tag*, *Anyós-tag*, *Urasági-tag*); személynév + földrajzi köznév (*Ádám-tag*, *Sztankovics-tag*) struktúrák. Azt, hogy a vizsgált településeken a személynévek, valamint a személyt jelölő közszók milyen gyakorisággal vannak jelen az efféle helynevekben, mutatja a következő összehasonlító térkép.

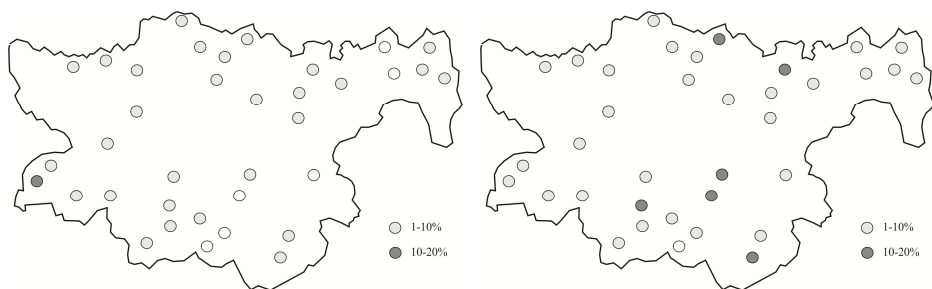

5. ábra. A személyt jelölő közszót (1), valamint személynévet (2) tartalmazó struktúrák előfordulási gyakorisága a helynevekben

Az 5. ábrán jól látható az, hogy míg a személyt jelölő közszót felhasználó helynévi struktúrák a járás keleti településein, addig a személynévet tartalmazó szerkezetek éppen a nyugati részekben használatosak nagyobb mértékben. A két helynévi kategória kapcsán tehát egyfajta komplementer jellegről beszélhetünk.

A birtokláshoz hasonlóan gyakori szemantikai jegy a helynevekben az adott hely más helyhez való viszonyának a kifejezése is. Az ezt a viszonyt tükröztető helynevek lexikális jellemzői ugyancsak mutatnak területi differenciáltságot, még ha nem is határozottan körülrajzolható területeket jelölnek is ki.

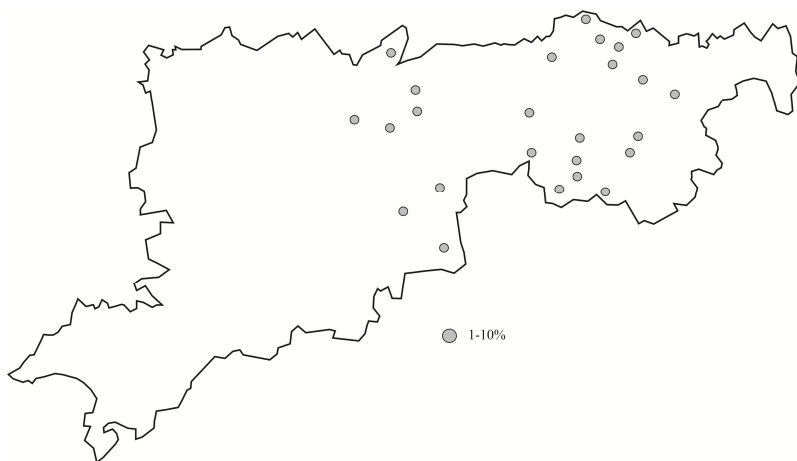
A Vas megyei vizsgálataim során különleges (valójában egymást mintegy területileg kiegészítő) ellentétpárt figyelhettem meg az *-alja/-föle*, valamint az *alsó/-felső*- elemeket tartalmazó helynevekkel összefüggésben. A Pápai járás e tekintetben azonban majdhogynem teljesen egyneműnek mutatkozik (lásd ehhez a 6. ábrát).

6. ábra. Az -alja/-főle utótagot (1), valamint az alsó-/felső- viszonyjelölő előtagot (2) tartalmazó mikrotoponimák gyakorisága

Két körülményre azonban mindenképpen föl kell hívunk a figyelmet. Az -alja/-főle/-köze típusú szerkezetek (mint például *Kis haraszt alja*, *Két út köze*, *Hegy főle*) általánosan, egyöntetűen fordulnak elő a Pápai járásban, de a németek lakta településeken nem jelentkezik ez a struktúra. Minthogy azonban eleve egy alacsony számban adatolható kategóriáról van szó, s emellett a németek lakta területek helynévhasználata nem különösebben, csupán néhány kategóriában tér el a többi, magyarok lakta települések helynévhasználatától, ebből nem feltétlenül kell messzemenő következtetéseket levonni. Az alsó-/felső- és ezekhez hasonló viszonyjelölő előtagot tartalmazó helynevek (például *Alsó-Káposztás*, *Felső-Káposztás*; *Belső-dűlő*, *Közép-dűlő*, *Szélső-dűlő*) már magasabb számban adatolhatók ebben a térségben, leginkább talán a járás középső sávjában jelentkezve nagyobb arányban.

Mindez önmagában még nem indokolná, hogy itt előhozzam (hiszen márkáns különbségek nem rajzolódnak ki), egy tényező mégis arra késztet, hogy a viszonyjelölés kategóriájáról e helyütt is említést tegyek: egy ebbe a kategóriába tartozó struktúra ugyanis érdekes összefüggéseket és terjedési vonalat mutat.

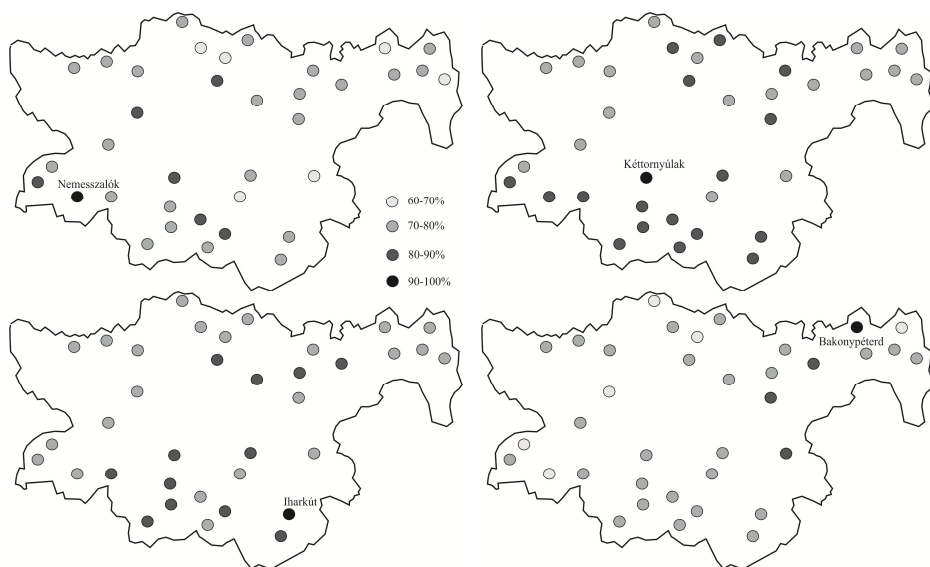

7. ábra. A „valamire dűlő” típusú nevek eloszlása Vas megyében és a Pápai járásban

A Pápai járással szomszédos, Vas megyei Celldömölki járásban egy, a Vas megyei névanyagtól igen eltérő viszonyjelölésre figyeltem fel: a „valamire dűlő” szerkezetű helynevek csak itt voltak adatolhatók a megyében. A Pápai járásban ez a szerkezet jobbra általános (noha a keletibb részeken láthatóan nem jelentkezik). A szerkezet helyzetét a következő, mindkét térséget átfogó térkép mutatja.

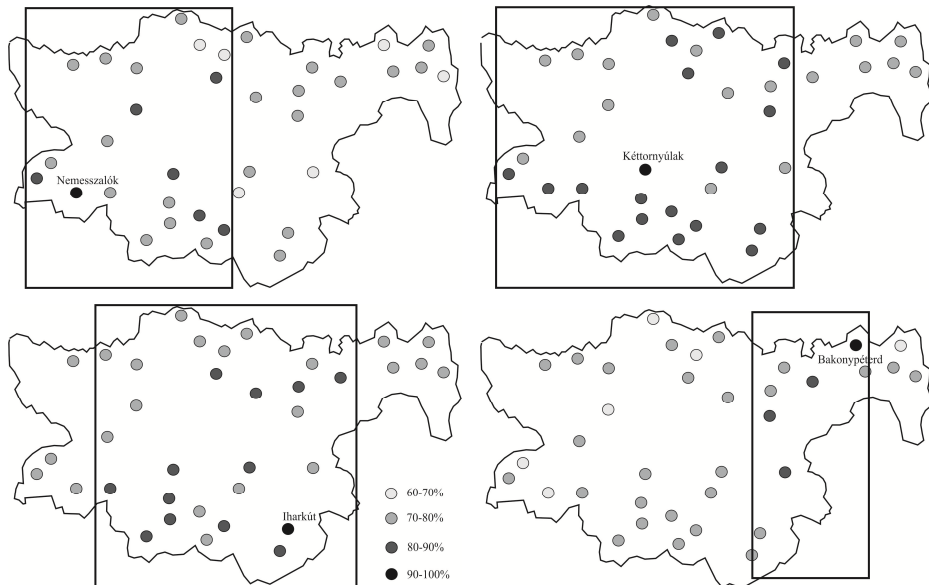
Ez a jelenség jól példázza a helynévstruktúrák megyéken átívelő voltát, s bizonyítja, hogy ezek a helynevek nem egyfajta helynévgyűjtésből adódó sajátosságok (amire az első ilyen példák láttán akár gondolhatnánk is), hanem létező, tényleges helymegjelölő funkcióval bíró szerkezetek.

3.2. Az analízis következő része az adott helynévstruktúrák gyakorisági mutatóinak tulajdonképpen összegzése, azaz annak a megállapítása, hogy egy-egy település névrendszere mennyire hasonlít a többiére. Ehhez egy hasonlósági mátrix kialakítása szükséges előzetesen. A hasonlósági mátrix alapján pedig a Pápai járás településeinek helynévrendszereiről a következő megállapításokat tehetjük. 1. Egyes települések a tőlük nem távoli (nem feltétlenül szomszédos) településekkel mutatnak nagyfokú hasonlóságot, s ez a hasonlósági fok egyre csökken a bázistelepüléstől távolodva. Erre jó példát szolgáltat Nemesszalók, Kéttornyúlak, Iharkút valamint Bakonypéterd térképe.

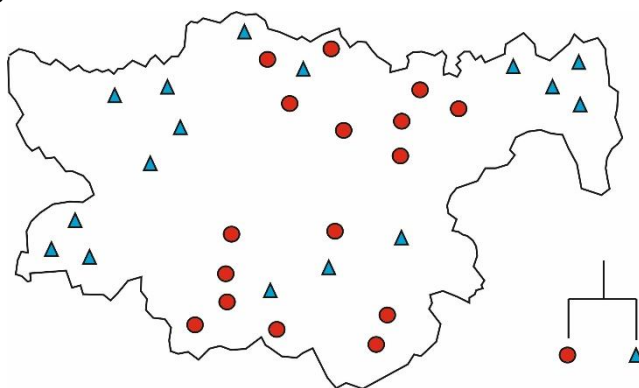
8. ábra. *Nemesszalók, Kéttornyúlak, Iharkút és Bakonypéterd hasonlósági térképe*

A fentiekből az is látható, hogy nyugat felé haladva a hasonlósági fok ugyan-csak egyre nyugatabbra tolódik. Ezt a fajta sávosságot igyekeztem szemléltetni a következő ábrákon.

9. ábra. Nemesszalók, Kéttornyúlak, Iharkút és Bakony Péterd hasonlósági térképe a sávos mintázatra tekintettel

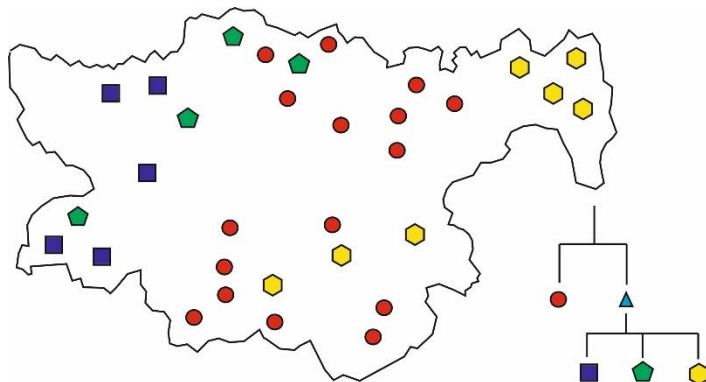
3.3. Végezetül a klaszteranalízissel a mátrix adatait egyetlen térképen össze-síthetjük. Ezáltal pedig kirajzolódhatnak a Pápai járásban jelentkező névföldraj-zi területek, névjárások. A vizsgálathoz a GabMap online klaszterező progra-mot, azon belül a csoportátlag módszert használtam. A csoportátlag módszer a mátrix minden egyes adatát összeveti külön-külön, így alkotja meg a lehetséges csoportokat. Ezt a klaszterező metódust alkalmazva a következő térképeket kap-juk eredményül.

10. ábra. Csoportátlag módszer két csoport kialakítására

A 10. ábrán két csoportot alakítottam ki a vizsgált névanyag eredményeire támaszkodva. Itt az látszik, hogy a Pápai járásban alapvetően két terület különít-

hető el: egy a járás középső sávjában (körrel jelölve), s a keleti, valamint nyugati, szélső területeken két, egymáshoz névrendszertanilag igen hasonló térség (háromszöggel jelölve). Ha azonban nem kettő, hanem négy névrendszertani csoportot alakítunk ki, akkor a következő eredményre jutunk.

11. ábra. Csoportátlag módszer négy csoport kialakítására

A 11. ábrán jól látszik, hogy a korábbi, körrel jelölt terület homogén, nem osztódik további, névrendszertanilag elkülönülő csoportokra. Egészen mást tapasztalunk viszont a korábban háromszöggel jelölt területre vonatkozóan, ami további három részre tagolódik: egy jelentkezik a Pápai járás nyugati határa mentén (négyzettel jelölve), mellette, még szintén a nyugati részekben egy további (ötszöggel jelölt) elkülönülő terület körvonalazódik, majd a keleti térségben regisztrálható egy újabb terület (hatszöggel jelölve). Összességében tehát arra a konklúzióra juthatunk, hogy a Pápai járás névrendszere kelet–nyugati irányú sávok elrendeződést mutat. Ennek kialakulásának okaira a földrajzi, illetve a település- és gazdálkodástörténeti adottságok, a népességtörténeti jellemzők stb. elemzésével mutathatunk rá.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BOLLA MARIANN–KRÁMLI ANDRÁS 2012. *Statisztikai következtetések elmélete*. Budapest, Typotex Kiadó.
- DITRÓI ESZTER 2015. Statisztikai módszerek felhasználási lehetőségei az összehasonlító névtudományban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 191–212.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- HALMOS JUDIT 2013. *Névsűrűségi vizsgálatok a Pápai járásban*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Könyvtára.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Második kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- KREBS, CHARLES J. 1998. *Ecological Methodology*. 2. kiadás. United States, Benjamin Cummings.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA–BODÓ CSANÁD–VÉKÁS DOMOKOS 2012. Classifications of Hungarian dialects in Moldavia. In: PETI, LEHEL–TÁNCZOS, VILMOS szerk. *Language Use, Attitudes, Strategies: linguistic identity and ethnicity in the Moldavian Csángó villages*. Cluj-Napoca, The Romanian Institute for Research on Minorities. 51–69.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA–VÉKÁS DOMOKOS 2012. Lokalizálható nyelvtörténeti adatok informatizálása és térképezése. *Erdélyi Múzeum* 74: 160–165.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. 1987. *Veszprém megye földrajzi nevei II. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest.

Comparative Taxonomic Studies of Toponyms in the Pápa District

In my earlier publications I have already attempted to provide comprehensive evidence to illustrate the regional variations prevalent in toponymic systems (touching upon the issue of phenomena boundaries in toponym structures and possible toponym dialects). In these publications (Ditrói 2015, 2017) I outlined a methodological framework that uses the tools of biostatistics and linguistic statistics, which is capable of adequately grasping the regional differences in name giving. The objective of this paper was, on the one hand, to use this method in another, newer area (Veszprém County, Pápa district), and on the other, to refine my methodology.

My paper is made up of four larger units. In the first part, I publish the results connected to the sampling procedures. Using indices of name density, I concluded that from the Pápa district of Veszprém County it is worth analyzing the onomastic corpus of 36 settlements (close to 4,600 toponyms).

In the second section, I analyzed the names included in the database using the functional-semantic and lexical-morphological frameworks of analysis created by István Hoffmann (1993). The analysis has revealed the regional differences of toponym systems in relation to certain phenomena (e.g., geographical common nouns, toponymic structures expressing possession). These regional variations mostly reflected an east–west opposition but there were also cases of north–south oppositions. Using an example as an illustration, the anthroponym + geographical common noun possessive structures (*Ádám-tag*, which is made up by the *Ádám* personal name + the *tag* ‘estate section’ geographical common noun) could be found mostly in the western part of the region, while the common noun referring to a person + geographical common noun structures (*Zsivány-árok* made up by the *zsivány* ‘thief’ common noun and *árok* ‘dike’ geographical common noun) were more typical in the eastern part of the district.

In the third section, I summarized these changes and used a matrix-based comparative method. The Bray-Curtis method (cf. Krebs 1998: 499) is also suitable for grasping the regional differences of toponymic systems: with its use the degree of similarity between two settlements can be described on a scale from 1 to 10. Projecting the results on a map, the eastern-western striped patterns of similarity between settlements became clearly visible. We can draw a complete picture of the results, however, only if the similarity map sheets of the 36 settlements created this way are subjected to the clustering method. The final part of my paper presents the results of this analysis.

With the help of this method the onomatogeographical areas of the region could be drawn precisely. The results indicate that two larger groups can be distinguished in the Pápa district and within the second group three additional areas can be identified that show an east–west striped arrangement.

Összevető helynévrendszertani vizsgálatok Bakonszeg és Szentpéterszeg helynevei alapján*

1. Jelen írásomban két Hajdú-Bihar megyei település, Bakonszeg és Szentpéterszeg helynévrendszerének összevetésére vállalkozom. Ehhez a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési tipológiát (1993/2007) veszem alapul. Az elméleti irányultságú modellt történeti (lásd pl. TÓTH V. 2001, RÁCZ A. 2005, újabban KOCÁN 2017), valamint újabb és jelenkori névállományokra vonatkozóan (pl. KIS T. 1999, BÍRÓ 2002, újabban DITRÓI 2017) már az eddigiekben is sokan felhasználták. Olyan tanulmányok azonban, amelyek települések élőnyelvi névanyagának összehasonlító rendszertani elemzését tűzték volna ki célul, tudomásom szerint meglehetősen ritkán születtek. HOFFMANN ISTVÁN két egymástól több száz kilométerre fekvő település, Nagykörű és Tapolcafő (2015), HANKUSZ ÉVA pedig öt egymással szomszédos szatmári falu (2015) névrendszerét vetette ilyen szempontból össze. Ez utóbbi tanulmányok eredményei igazolták azt a vélekedést, amely szerint az egymáshoz közel fekvő települések vizsgálata a rendszer finom részletkülönbségeire, míg az egymástól távol esők elemzése a névállományok alapvonásaira világíthat rá (HOFFMANN 2015: 377). A fentiektől némileg eltérően én magam két, egymáshoz viszonylag közel fekvő települést vonok be az összevető vizsgálatba, amelyek azonos nagytájon fekszenek, ugyanannak a településnek, Berettyóújfalunak a vonzáskörzetébe tartoznak, de lakóik között nincs számottevő kapcsolat, érintkezés. Írásomban figyelembe veszem az elemzés névszociológiai aspektusát is, s ebből adódóan az egy-egy faluhoz tartozó lakosság, „névközösség” által használt helynevek összességét értelmezem névrendszerként.¹

2. Ha Bakonszeg és Szentpéterszeg történetét, népességét, területi viszonyait, illetve táji környezetét és határának művelési ágait — mint a helynévanyag jellegét alapjaiban meghatározó tényezőket — összevetjük, számos hasonlóságot tapasztalunk közöttük. Mindkét falu a kisebb alföldi és az átlagos méretű

* A tanulmány az NKFI 128270. számú pályázat és az Emberi Erőforrások Minisztériuma NTP-NFTÖ-18-B kódszámú Nemzeti Tehetség Programjának támogatásával készült.

¹ Az elemzésbe a bel- és külterületi neveket egyaránt bevontam. Az eddigi vizsgálatok ebben a tekintetben nem azonos módon jártak el, ami a velük való összevetést némileg megnehezíti.

bihari települések közé tartozik, s Hajdú-Bihar megye déli részén Berettyóújfalu szomszédságában, a Berettyó melletti egy-egy *szeg*-ben, azaz a folyó által alkotott sarokban (vö. FNESz., FKNT.) fekszik, mint ahogyan ezt a nevük is mutatja. A települések közigazgatásilag a Berettyóújfalui járáshoz tartoznak.

Bakonszeg 1186 lakost számláló falu, mely a Nagy-Sárréten, a Berettyó folyó jobb partján fekszik; keletről Berettyóújfalu, délről Zsáka, nyugatról Bihar-torda határolja. A település két, területi és történeti tekintetben is jól elkülönülő falurészből, a Berettyó hídjától nyugatra elterülő Bakonszegről és az ettől keletre fekvő Kovácsbóll áll. A vallási és etnikai szempontból is homogén (református vallású és magyar nemzetiségű) falu területe mintegy 3500 hektár. Településszerkezete szerint Bakonszeg a többutcás sárréti falvak közé tartozik (DÁM 1990: 239). Keskeny, szalag alakú telkei hosszanti oldalukkal érintkeznek, s jellemzően több, kisebb részre különülnek el.

A történeti Magyarország legnagyobb kiterjedésű mocsárvilága, a Nagy-Sárrét a legkorábbi időktől kedvező adottságokkal bírt a megtelepedéshez: már a kora Árpád-korban 21 településnek adott otthont (DÁM 1990: 239, vö. KRISTÓ 1993: 186). A honfoglalás idején még egybefüggő mocsárvilág helyén a későbbiekben a lápok, rétségek között fekvő hátak alkalmasak voltak a megtelepedésre (MÓDY 1990: 8). Mindezt nyelvtörténeti ismereteink is megtámogatják: noha Bakonszeg első írásos említése a 15. századból származik (1434: *Bakonzeegh*, JAKÓ 1940: 203), a határába beolvadt elpusztult településekre már az Árpád-kori forrásokból is vannak adataink. MÓDY GYÖRGY e települések között sorolja fel Aka, Kórógy, Kovácsi és Szentadorján falvakat (1990: 10, vö. még Gy. 1: 592, 635, 635–636, 667). A Bakonszegen lefolytatott élőnyelvi helynévgyűjtés alkalmával számos adatközlő ismertette velem a településnév eredetére vonatkozó néphagyományt, amely szerint az Aka várában élő János-lovagok és vörös barátok kecskéiket a Berettyó melletti zugban legeltették (vö. OSVÁTH 1875: 169–170). Az ezen a helyen kialakult falunak így *Bakzug*, majd később *Bakonszeg* lett a neve. A tudományos magyarázat szerint a helynév utótagja a *szeg* 'vízfolyás kanyarjába benyúló háromszög vagy félkör alakú partos terület, sziget, zug' jelentésű földrajzi köznév (FKNT.), előtagja legnagyobb valószínűséggel a *Bokon* személynévvel tartozik össze (RÁCZ A. 2007: 37, FNESz.). KISS LAJOS szerint nem meggyőző az a felvetés, hogy a településnév előtagja a *bakony* 'sűrű erdő' szóból alakult (FNESz., vö. FKNT.).

Népességszámát tekintve Bakonszeg a 18. században még az 1000 fős lélekszámot sem érte el, a 19. század közepére azonban a nagyfokú népességnövekedés következtében csaknem 1500 lakost számláló faluvá vált. A 20. század elején mintegy 1600 lakosa volt. Népessége a 2. világháború idejéig folyamatosan gyarapodott, majd csökkenő tendenciát mutatva érte el a mai, közel 1200 fős lélekszámát (TörtStat. 29–30).

A falu határában a szántó a meghatározó művelési ág. A háborút követő földosztás során valamennyi jogosult mindössze 3 kataszteri hold földet kapott, s a kisbirtokos földművelés (állattartással kiegészülve) akkortájt életképesnek bizonyult a faluban (DANKÓ 1990: 113–114). Minthogy a település mezőgazdaságának történetéből adódóan kiterjedt tanyahálózat a határ egyik részén sem alakulhatott ki, a gazdasági tevékenység napjainkban főképpen a belső portákra korlátozódik, s elsősorban állattartásban nyilvánul meg.

Szentpéterszeg Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyóvidéken, a folyótól északra fekszik. A magyarok lakta, többségében református vallású falu északon Tépével, délkeleten Gáborjával, nyugaton Berettyóújfaluval határos. Délen Gáborjántól a Berettyó mint természetes határvonal választja el. Területe mintegy 2500 hektár.

Szentpéterszeg vagy ahogyan a helybeli lakosok említik, Péterszeg első írott forrásokbeli említése a 13. századból való, a régészeti források vallomása szerint azonban már a 11. században lakott falu lehetett. A kora Árpád-korban a határában feküdt Gáp, amely később elnéptelenedett, s ennek következtében a 15. századra teljesen beolvadt Szentpéterszegbe, neve azonban határnévként fennmaradt (MÓDY 1996: 85–86, vö. Kat.). Az első írásos említések tanúbizonysága alapján a település kezdetben *Szentpéterszege* néven szerepelt (1285: *Scentpeturzegy*, Gy. 1: 670), majd a jelölt birtokos jelzős szerkezet jelöletlenre váltott (1552: *Peterszögh*, BÉL 1723: 87) (TÓTH V. 2008: 104–105). A nevet az magyarázza, hogy a Berettyó fattyúágának kanyarulatánál épült falu ősi templomát Szent Péter tiszteletére szentelték (FNESz., RÁCZ A. 2007: 267, MEZŐ 1996: 185).

Szentpéterszegre a 19. század közepétől egy bő évszázadon át lassú, de egyenletes népességnövekedés volt jellemző. A 20. század elején mintegy 1800 lakosa volt. E növekvő tendencia az 1950-es évek végén szakadt meg, amikor is a lakosok tömegesen hagyták el a Berettyó menti falvakat (PAPP A. 1996: 23, lásd még KOVÁCS Cs. 2013).

A Berettyóvidék az 1850–1870 között zajló folyószabályozások előtt mocsaras, lápos ártér volt (PAPP A. 1996: 11). Igen szembetűnő természetföldrajzi jelenség, hogy a vízszabályozás ellenére a folyó többnyire náddal benőtt holtágai a falu határában a múlt század közepéig élő ereket, lápokot, laposokat képeztek. E táji-természeti adottságok tehát alapjaiban határozták meg Szentpéterszeg határszerkezetét, ebből adódóan pedig az ott élők életformáját és gazdálkodási lehetőségeit (VARGA 1996: 89). Szentpéterszeg határában két jelentős folyókanyarulat tűnik fel: a tágasabb északi, valamint a faluhelyet körülzáró jóval zártabb déli sziget (RÁCZ Z. 1996: 135–136). A táj eredeti vízrajza a falu szerkezetére is hatással volt, olyannyira, hogy anélkül alig érthető meg a település szerkezet. Az egykori vízállásos területeket, folyómedreket — melyek jól látha-

tók például a katonai felmérések térképein (MKFT., HKFT.) — a telkek és utcák gondosan elkerülték, s a falurészek jellemzően ma sincsenek beépítve (RÁCZ Z. 1996: 125, 135). A telekelrendezés „a régebbi falurészekben mocsári halmaz jellegű, az újabban létesült falurészekben szabályos sakktáblás-utcás elrendezésű” (VARGA 1996: 103).

A falu mindenkor lakói számára elsősorban a szántóföld jelentette a vagyont, így nem meglepő, hogy Szentpéterszegen a középkor óta az ekés földművelés volt a megélhetés alapja. A 19. századtól kezdve nagy, összefüggő táblán történik a határgazdálkodás. A gépi alapú földművelés csupán az 1950-es években vette át a szerepet az állati vontatású mezőgazdasági eszközöktől (VARGA 1996: 90, 107–108). Napjainkban a falu aktív lakosságának egy része a szomszédos Berettyóújfaluba jár dolgozni, míg egy másik hányada ma is mezőgazdasági tevékenységet folytat.

3. A két település névrendszerének összevetését egyfelől a fentebb említett közös (gazdasági, társadalmi, természetföldrajzi) vonások miatt látom indokoltnak, mivel ezek a szempontok a névanyagok rendszertani hasonlóságát vetítik előre. Az összevetés alapjául a közelmúltban Bakonszegen és Szentpéterszegen is helynévgyűjtést végeztem, s az élőnyelvi névanyagokat közre is adtam (E. NAGY 2015 és 2016).² Az összevető elemzés hitelességét — az azonos metodikai háttér miatt — mindez még tovább erősíti.

Bakonszegen 220, Szentpéterszegen 164 helynév van használatban, amely 150, illetve 120 különböző objektumot jelöl. A fentebb említett területi adatok alapján meghatározható a két falu névsűrűség³ mutatója: ez mindkét település esetében 6,3 név/km².

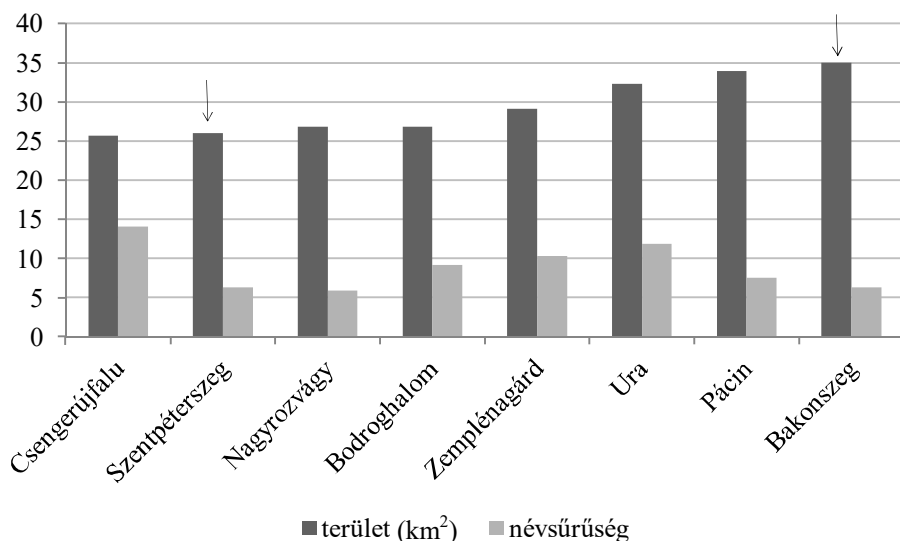
Az előzményirodalomban csak a legutóbbi időkből találunk olyan írásokat, amelyek egy-egy település névsűrűségéről számolnak be. NAGY MÁTÉ ANDRÁS a Bodroghöz 22 településére (2013), HALMOS JUDIT a Pápai járás 17 településére (2013), a fentebb már említett tanulmányában HOFFMANN ISTVÁN Nagykőrű és Tapolcafő településekre (2015), HANKUSZ ÉVA pedig a romániai Szatmár megye 5 településére (2015), valamint a Csengeri járás 24 településére (2017) vonatkozóan közölt névsűrűség mutatókat. DITRÓI ESZTER (2017) három nagyobb közigazgatási egység (a Fehérgyarmati és a Veszprémi járás, valamint a

² A két névanyag térinformatikai komponenssel kiegészítve elérhető a Magyar Nemzeti Helynévtár honlapján is (<http://mnh.unideb.hu>).

³ A névsűrűség megmutatja, hogy egységnyi területre mennyi név esik; mutatójaként a név/km² mértékegység használatos. A szakirodalom megkülönbözteti az abszolút névsűrűség (ennek számításában az egyidejűleg használatban lévő összes névalakra tekintettel vagyunk) és az objektumsűrűség (ez esetben csupán a helynévvel jelölt objektumok számát vesszük figyelembe) fogalmát. Én magam az abszolút névsűrűség szerinti számítást adom közre (ehhez lásd HALMOS 2013: 15 és HOFFMANN 2015: 378).

felcsíki régió) névsűrűségi jellemzőit mutatja be. A felsorolt szakmunkák igen tág határok közötti mutatókat adnak meg: a jelzett térségekben 2,38 (NAGY M. 2013) és 41,33 (HANKUSZ 2017) név/km² közötti névsűrűségről számolnak be.

Az eddig napvilágot látott névsűrűség-vizsgálatok alapján kirajzolódó alapvető összefüggés szerint minél nagyobb egy település határa, annál kisebb a névsűrűsége (SZEMÁK 2012, HALMOS 2013). Ezt a tendenciát persze számos más tényező is módosíthatja. A fenti írások eredményei közt az általam vizsgált két faluéhoz hasonló kiterjedésű, 26–35 km²-es határu települések névsűrűsége 5,9 és 14,6 név/km² közötti értékeken áll. E települések területi és névsűrűségi viszonyait mutatja be az 1. ábra.

1. ábra. *A települések területének és névsűrűségének összefüggései*

A névsűrűségi mutatók azonban nemcsak a terület nagyságával mutatnak összefüggést. Több kutató is említést tesz arról, hogy a művelés alá vont területek névsűrűségi mutatói magasabbak, mint a műveletlen területekéi. Mint arra írásom elején is utaltam, Bakonszegen és Szentpéterszegen ma már kevésbé intenzíven művelik a határt, s a tanya- és dűlőnevekben gazdag településekhez képest ezek névrendszerében csak elvétve találunk a földműveléshez köthető helyneveket.

A terület mérete és a művelés alá vont területek mértéke mellett e két település földrajzi jellegét is az alacsony névsűrűséget magyarázó tényezők közt említhetjük. A sík területen fekvő két falu határában igen kevés megnevezésre alkalmas vagy éppen megnevezést kívánó földrajzi tereptárgy található. Arra, hogy a földrajzi körülmények önmagukban még nem magyarázhatják a névsűrűség mértékét, korábban KISS LAJOS is felhívta a figyelmet (1985: 364–365).

Úgy tűnik tehát, hogy az említett tényezők együttesen eredményezik a viszonylag alacsony névsűrűséget a vizsgált településeken. A hasonló területű települések eltérő névsűrűségét is ilyen jellegű különbségek magyarázzák.

4. Egy-egy település névvel megjelölt objektumairól sokat elárulnak a nevekben megjelenő földrajzi köznevek.⁴ Bakonszegen 56, Péterszegen 36 különböző földrajzi köznév van használatban. A leggyakoribb földrajzi köznevek Bakonszegen az *utca*, *tanya*, *iskola*, *erdő*, *dűlő*, *ér*, *rét*, *híd*, *kert*, *föld*, míg Szentpéterszegen az *utca*, *dűlő*, *lapos*, *tanya*, *hát*, *út*, *kút*, *zug*, *gödör*, *temető*. Feltűnő, hogy a két listában csupán 3 elem (*utca*, *tanya*, *dűlő*) egyezik meg.

E szócsoport tárgyalásakor érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy mindkét névanyagban számottevő a jelentéshasadással⁵ keletkezett nevek aránya. A földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek szakirodalmi megítélése igen sokszínű (vö. pl. KÁLMÁN 1989: 111, RESZEGI 2009: 38–39). Az ilyen megjelölésekről ugyanis rendkívül nehéz eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi státusban használatosak-e (HOFFMANN 1993/2007: 108). Erre enged következtetni egyfelől a helynévgyűjtemények bizonytalansága: e munkák egy része felveszi a *Legelő*, *Rét* típusú adatokat, más esetben azonban eltekintenek tőlük. Másrészről a névgyűjtési szituációk tanulságait emelhetjük ki: az adatközlők gyakran nem tudnak egyértelműen nyilatkozni arról, hogy névnek tartanak-e egy-egy általuk használt helyjelölő nyelvi elemet. Mindezekből következően RESZEGI KATALIN szerint a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek funkcionális-kognitív keretben „a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők” (2009: 39, vö. még HOFFMANN 2012: 11).

A földrajzi köznevek névvé válását az alábbiakban az általam vizsgált két település névanyagában a *folyó* példájával szemléltetem. A 167 km hosszúságú, széles körben ismert *Berettyó* folyó mindkét falu határában elfolyik. Természetesen mindkét település lakói ismerik a nevét, a helyszíni gyűjtés során viszont azt tapasztaltam, hogy Bakonszegen emellett *Folyó* néven is említik, Szentpé-

⁴ A földrajzi köznévi osztály definiálásának nehézségeit BÁBA BARBARA átfogóan mutatja be az e szócsoportot tárgyaló monográfiájában. Ő maga a fogalom körvonalazásakor a prototípus-elméletet hívja segítségül: „prototipikus elemnek tekinthetjük azokat a földrajzi közneveket, amelyek hely fogalmat fejeznek ki, és helynévvel is megjelölhető denotátumra utalnak, periférikus elemek pedig azok, amelyeknek alapjelentése nem földrajzi jellegű, de előtaggal helynévvé válhatnak, így ez utóbbi csoportba sorolhatjuk például az építményneveket alkotó földrajzi közneveket” (BÁBA 2016: 27). Mindezek alapján én magam a periférikus elemeket (pl. *iskola*, *óvoda*) is bevontam a földrajzi köznévi állomány vizsgálatába.

⁵ A jelentéshasadás olyan névkeletkezési folyamat, amely során „puszta földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik. Ebben a változásban egy adott névközösségben a közszo általános fogalmi jelentése(i) mellé egyedjelölő, tulajdonnévi denotációja is kialakul” (HOFFMANN 1993/2007: 108).

terszegen viszont nem használják rá ezt a megnevezést. Az, hogy egy-egy névhasználó közösség számára a földrajzi köznévvvel megegyező alakú nyelvi elem bír-e helynévi státusszal, bizonyára összefüggésbe hozható egyfelől a név által jelölt objektumnak a belterülettől való távolságával,⁶ de befolyásolhatja másfelől a vízfolyással való mindennapi kapcsolat intenzitása is.

A folyó jelenlegi medre Szentpéterszeg belterületétől viszonylag távol, mintegy 700–800 méterre, Bakonszeg belterületéhez pedig rendkívül közel, attól néhány 20 méterre húzódik (lásd a 2. ábrát). A bakonszegi emberek horgászás, varsával történő halászás, a folyó medre melletti gomba- vagy sóska-szedés alkalmával gyakran járnak a Berettyó partjánál. A mindennapi életben meghatározó jelentőségű vízfolyás földrajzi köznévi jelölője — bizonyára a gyakori használat következtében — ily módon jelentéshasadással helynévvé vált.

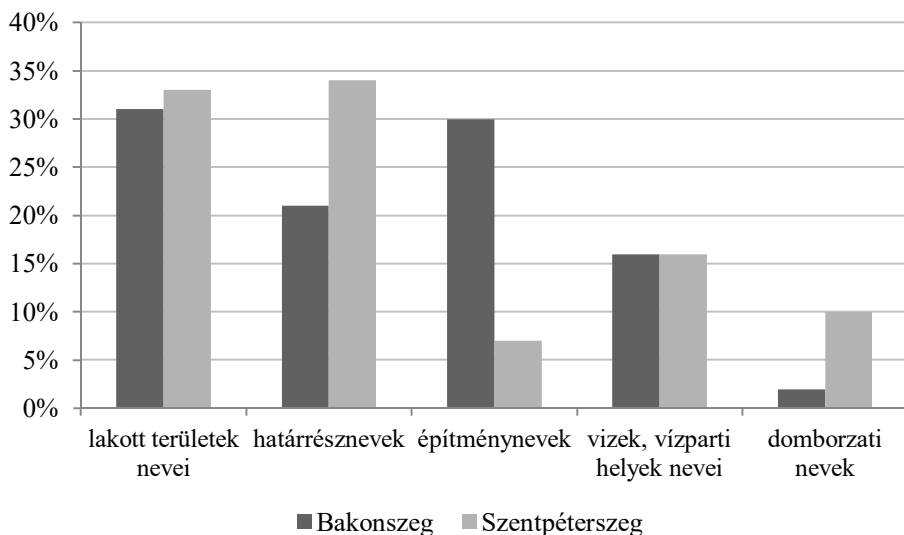

2. ábra. Bakonszeg (balról) és Szentpéterszeg (jobbról) belterületének távolsága a Berettyó folyótól

Ebből adódóan a bakonszegiek az objektum megnevezésére három szinonim elnevezést is használnak (*Berettyó ~ Folyó ~ Berettyó-folyó*), míg a szentpéterszegiek — bizonyára a fent említett körülményektől nem függetlenül — csupán egyetlen helynévvvel (*Berettyó*) illetik a folyót. A szentpéterszegi névhasználó közösség életében fontos szereppel bíró másik halászóhely megnevezésére azonban két szinonim nevet is használnak a helybeliek: az ugyancsak jelentéshasadással létrejött *Halastó* megnevezés mellett a *Pecagödör* neve is használatban van.

Valamely település helyneveiben a földrajzi köznevek előfordulása elsősorban az ott megnevezett helyek fajtájával van összefüggésben. A két település helyneveinek névfajta szerinti megoszlását mutatja a 3. ábra.

⁶ A település belterületétől való távolság befolyásoló szerepéről — egy másik szempont felől közelítve — KÁLMÁN BÉLA is említést tesz: „Ha a község határában egyetlen hegy van csak, annak a neve lehet egyszerűen *Hegy*, ha azonban több is akad, akkor csak az egyik, rendszerint a településhez legközelebb eső viselheti az egyszerű nevet.” (1989: 111).

3. ábra. A helynévfajták megoszlása a két vizsgált településen

A két névrendszer hasonló egyfelől abban a tekintetben, hogy mindkettőnek a harmada a lakott területek neveiből kerül ki. Másfelől hasonló abban is, hogy a vizek, vízparti helyek nevei a névállomány jelentős részét, 16–16%-át teszik ki. De nem csupán mennyiségi, hanem minőségi egyezést is találunk, mivel az említett objektumfajták megnevezésére használt fajtajelölő földrajzi köznevek is nagyrészt megegyező lexikális bázisból (pl. *köz, ér, rét, tó*) valók.⁷

A névrendszerek különböznek viszont a határrésznevek, valamint az építménynevek arányait illetően. Szentpéterszegen a nevek harmada, míg Bakonszegen csupán az ötöde jelöl határrészt. E mögött a nyelvi-névrendszertani jelenség mögött minden bizonnyal az a nyelven kívüli tényező húzódik meg, hogy Szentpéterszeg határában a legutóbbi időkig a földművelés jelentette a megélhetés alapját, míg Bakonszegen — noha néhány lakos ma is a mezőgazdaságból él — sosem vált meghatározó ágazattá. Még nagyobb különbséget mutatnak az építménynevek: a bakonszegi névanyag harmada építménynév, ezzel szemben Szentpéterszegen e helynévfajta aránya mindössze 7%. Mindez a fentebb már vázolt jelenséggel függ össze, hogy az intézménynevek, üzemnevek, állattartó telepek nevei a bakonszegi névhasználó közösség számára helynévi státussal bíró elemek. Nem meglepő, hogy a domborzati nevek mindkét névrendszerben ritkák: a két alföldi település névanyagában leginkább mesterséges halmok neveiben (Bakonszegen pl. *Kádár-halom*, Péterszegen pl. *Hencz-halom*) jelenik

⁷ A két településnévben jelen lévő *szeg* földrajzi köznév is ezt a sort gyarapítja.

meg ez a kategória, azonban Szentpéterszegen a *gödör* utótagú nevek is gyarapítják a domborzati nevek csoportját (pl. *Cigány-gödör*).

Bakonszeg és Szentpéterszeg belterületének mérete és utcáinak száma csaknem azonos, ám Bakonszegen jóval nagyobb a belterületi nevek száma. Ez a jelenség azzal a településtörténeti körülménnyel magyarázható, hogy a község két, korábban különálló falu, Bakonszeg és Pusztakovácsi egyesítésével alakult. Ebből adódóan a pusztakovácsi objektumok megnevezésére használt, a településrészeire utaló megkülönböztető előtaggal alakult nevek (*Kovácsi bolt*, *Kovácsi itató*, *Kovácsi temető*) is bővítik a belterületi nevek sorát. HALMOS JUDIT a névsűrűséget befolyásoló tényezők közt sorolja fel a települések összekapcsolását, noha utalást tesz arra is, hogy ez a körülmény leginkább az egyesítés pillanatában eredményez gyors névsűrűség-növekedést (2013: 5). Ez a megnövekedett névsűrűségi mutató azonban nyilvánvalóan fennmaradhat a településegyesülést követően hosszabb időn keresztül is, különösen akkor — ahogyan az általam elemzett esetben is —, ha a beolvadt falu településrészként továbbra is megőriz valamit korábbi önállóságából.

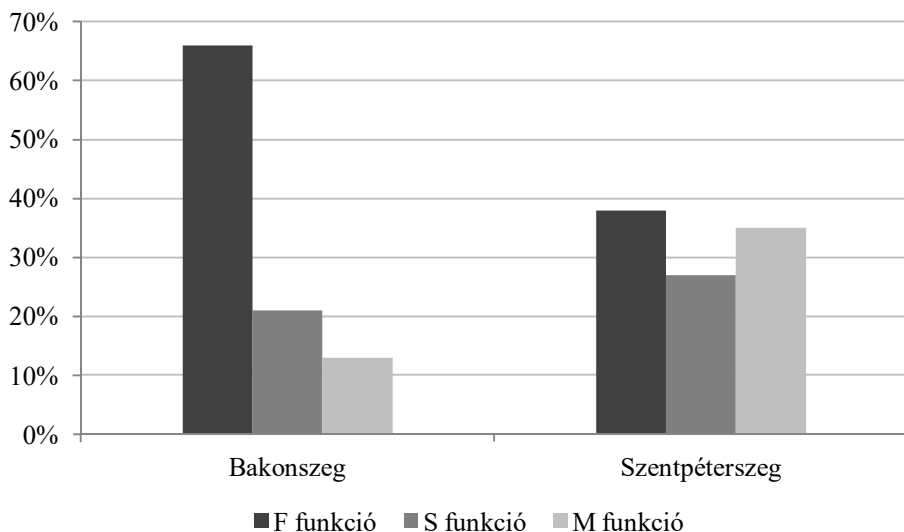
5. Az összevető helynévrendszertani vizsgálatnak meghatározó része a névszerkezeti elemzés, melynek során a helynevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai leírásának révén mutathatók be a névrendszerek sajátosságai. Az alábbiakban ennek az analízisnek az eredményeit mutatom be, az elemzéshez a HOFFMANN ISTVÁN által alkotott tipológiai leírás (1993/2007) kategóriarendszerét és vizsgálati szempontjait alkalmazva.

5.1. A helynevek túlnyomó többségében a névrészek funkciója kapcsolatban áll a denotátummal. Ilyen esetekben a funkcionális-szemantikai elemzés során fajtajelölő (F), sajátosságjelölő (S) és megnevező (M) névrészfunkciókat különítünk el. Vannak ugyanakkor olyan névrészek is, amelyek esetén a funkció nem áll kapcsolatban a megnevezett objektummal. E névrészek általános közmegegyezés (legtöbbször hivatalos helynévadás) útján válnak helynévalkotóvá, s bennük az ún. konvencionális funkció (K) fejeződik ki.

Bakonszegen a nevek csaknem egy harmada, Szentpéterszegen a nevek ötöde egyrészes helynév.⁸ Ez a markáns különbség főképpen abból adódik, hogy Bakonszegen jó néhány belterületi épület és számos külterületi gazdasági építmény visel egyrészes nevet, vagyis az egyrészes nevek számát az építménynevek növelik jelentősen.

⁸ HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi, hogy a mikrotoponímiai névrendszerekben az egyrészes nevek általában ritkábbak, s ezek „relatíve gyakrabban a kisebb névállományokban fordulnak elő” (2015: 383). Saját eredményeim is alátámasztják ezt a megfigyelést: Bakonszegen (220 név) a nevek 31%-a, Szentpéterszegen (164 név) a 21%-a, Nagykörűben (241 név) a 19%-a, Tapolcafőn (261 név) pedig a 21%-a egyrészes név. A kisebb települések névanyagának tehát akár csaknem a harmada is lehet egyrészes név.

Az egyrészes nevek körében Szentpéterszegen a három névrészfunkció viszonylag egyenletesen oszlik el (F: 38%, M: 35%, S: 27%), Bakonszegen azonban e neveknek a két harmada (66%) fajtajelölő (F) funkciójú (lásd ehhez a 4. ábrát). Itt az egyrészes nevek 13%-ában megnevező (M) funkció fejeződik ki: pl. *Aka*, *Bánát*, *Csátó*; 21%-ukban pedig sajátosságjelölő (S) funkció: pl. *Lenygel*, *Spicc*, *Szűnyogos*. A két névrendszer közötti jelentős eltérés a fentebb már említett, jelentéshasadással keletkezett nevek nagy számából adódik.

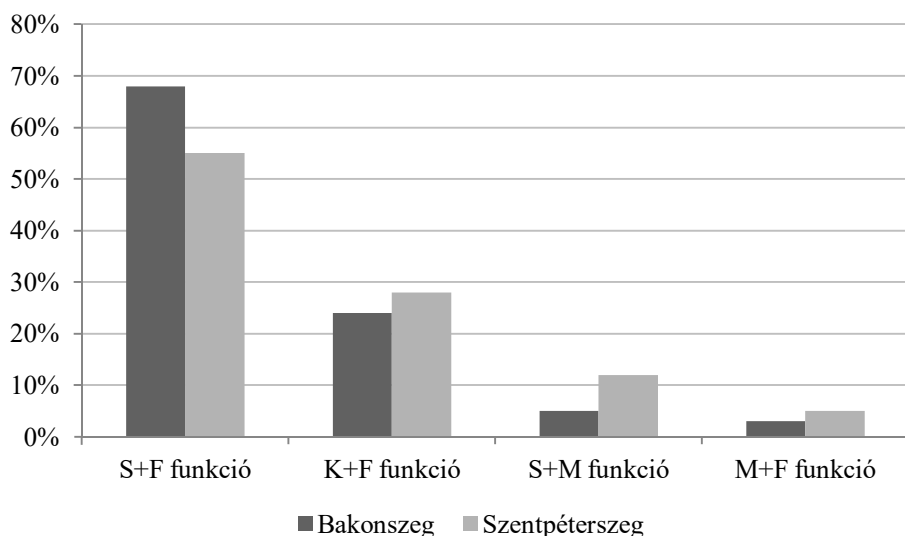

4. ábra. Az egyrészes nevek funkcionális-szemantikai típusai

A kétrészes nevek körében (lásd 5. ábra) mindkét településen az S+F szerkezetűek a leggyakoribbak (Bakonszegen 68%: pl. *Csárda-hát*, *Gali-domb*; Szentpéterszegen 55%: pl. *Horgas-oldal*, *Mogyorós-part*).

A jóval kisebb számban előforduló K+F funkciójú nevek mindkét faluban zömmel belterületi hivatalos nevek: pl. *Ady Endre utca*, *Bocskai István utca*, de akad köztük olyan külterületi név is, amely kapcsán a névadás motivációját szinkrón viszonylatban nehéz feltárni: pl. *Sztálin-kert*. Az S+M funkciójú nevek terén a két település eltérő képet mutat: míg Bakonszegen csupán a kétrészes nevek 5%-a tartozik ide (pl. *Büdös-Kálló*), addig ez a szerkezet Szentpéterszegen jóval produktívabb: minden tizedik kétrészes névre jellemző (pl. *Ócska-Berettyó*). E névrendszertani jegy mögött is elsősorban a határhasználattal kapcsolatos okokat kell keresnünk: Szentpéterszegen a nagytáblás földművelésből adódóan általánossá vált, hogy a nagy kiterjedésű szántóföldek neveit egymással korreláló megkülönböztető előtaggal látták el. Az előtagok leginkább a szántóföldrésznek a belterülethez való viszonyáról (pl. *Belső-Csohosztó*, *Külső-Csohosztó*; *Belső-Karácsony-szállás*, *Külső-Karácsony-szállás*) és a részeknek az

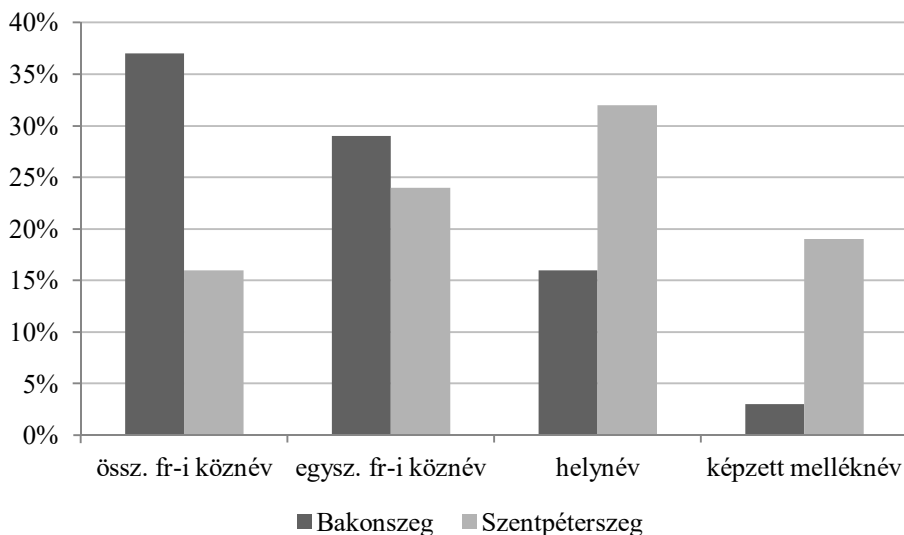
egymáshoz viszonyított sajátosságáról (pl. *Kis-Disznós-hát*, *Nagy-Disznós-hát*; *Kis-Kásás*, *Nagy-Kásás*) árulkodnak. Az S+M szerkezetű nevek sorát tehát a szántórészek nevei gyarapítják jelentősen. Az M+F szerkezetű kétrészes nevek száma meglehetősen alacsony (3% és 5%), s e nevek mindkét faluban kiegészüléssel keletkeztek: Bakonszegen pl. az objektumosztályt jelölő köznévvvel kiegészülve jött létre a *Berettyó-folyó* és a *Kálló-ér* névváltozat, Szentpéterszegen pedig ugyanígy keletkezett többek között a *Csohosztó-dűlő* és a *Páskom-dűlő* megnevezés. Az, hogy Szentpéterszegen jóval gyakoribbak a megnevező szerepű névrészek a kétrészes nevekben, azzal is összefügg, hogy e névrészfunkció az egyrészes nevekben is jóval gyakoribb ezen a településen.

5. ábra. A kétrészes nevek funkcionális-szemantikai szerkezeti típusai

5.2. A névrendszerek lexikális-morfológiai elemzése során a névrészek nyelvi alkatát tárjuk fel (HOFFMANN 1993/2007: 67–70).

E tekintetben a két névanyag eltérő névjelenségeket mutat. Bakonszegen az egyrészes nevek 66%-a (pl. *Itató*, *Láp*), Szentpéterszegen a 40%-a (pl. *Kender-áztató*, *Rét*) egyszerű vagy összetett földrajzi köznévvvel azonos szerkezetet mutat. Feltűnő, hogy az összetett földrajzi köznevek Bakonszegen igen gyakran szerepelnek helynévként. Ezek azonban közel állnak a kétrészes nevekhez, mivel az összetett földrajzi köznevek első tagja többnyire az utótagban jelölt helyfoglalom valamilyen specifikus jegyét, sajátosságát fejezi ki. Ez tehát árnyalhatja a két település névrendszere között mutatkozó különbséget: ha ezeket a kétrészes nevek között vennénk figyelembe, az F funkciójú neveknek a 6. ábrán is megmutatkozó kiugró aránya jóval mérsékeltebb lenne.

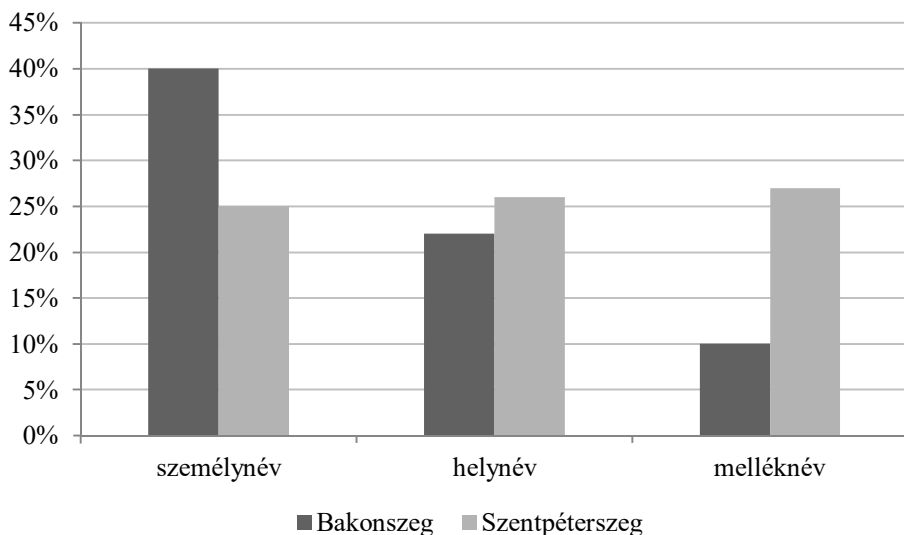
6. ábra. Az egyrészes nevek lexikális-morfológiai típusai

A két település eltérőnek mutatkozik abban a tekintetben is, hogy az egyrészes nevekben milyen gyakran fordul elő helynévi funkciójú névrész. Szentpéterszegen az egyrészes nevek harmadában jelenik meg ez a kategória. Ezzel szemben a bakonszegi egyrészes neveknek csupán a 16%-a tartalmaz — jellemzően egyrészes képzett vagy képzetlen — helynevet. Ez a különbség az M funkciójú nevek aránybeli eltérését tükrözi vissza lexikális-morfológiai síkon. Szembetűnő eltérés a két település névanyaga között továbbá, hogy Szentpéterszegen gyakori a képzett melléknévből alakult névrészek száma: az egyrészes nevek 19%-a (pl. *Fényes, Horgas, Kígyós, Körtélyes*) esik ebbe a kategóriába. Ezzel szemben Bakonszegen az egyrészes neveknek csupán a 3%-a tartalmaz képzett melléknevet.

A kétrészes nevek lexikális-morfológiai összetétele kapcsán a legszembetűnőbb jelenség az, hogy az alaprész a bakonszegi nevek 92%-ában, a szentpéter-szegi neveknek pedig a 87%-ában egyszerű földrajzi köznév. Ebben a tekintetben a két névrendszer tehát messzemenően hasonló. Bővítményrészi funkcióban igen gyakran fordul elő személynévi elem: Bakonszegen a kétrészes nevek 40%-ában (pl. *Dózsa-erdő, Bessenyei ház*), Szentpéterszegen a 25%-ában (pl. *Dancsházi-tanya, Oláh gát*) jelenik meg személynév (lásd a 7. ábrát).

A helynév mindkét településen meghatározó bővítményrészi kategória. Bakonszegen a kétrészes nevek bővítményrészének 22%-ában (pl. *Örmény-szegzug, Pap-rét-dűlő*), Szentpéterszegen pedig a 26%-ában (pl. *Kálló-oldal, Gábor-jáni-határ*) találunk helynevet. Ez utóbbi településen meghatározó kategória továbbá a melléknév is: a kétrészes nevek 27%-ában tölt be bővítményrészi

funkciót melléknév (pl. *Békás-lapos*, *Mogyorós-part*). Bakonszegen ez a kétrészes neveknek csupán az egytized részére igaz (pl. *Büdös-Kálló*, *Öreg-kert*).

7. ábra. A kétrészes nevek bővítményi részének lexikális-morfológiai típusai

A leggyakrabban előforduló képző Szentpéterszegen az *-s*: az egyrészes nevek 26%-ában (pl. *Kásás*), a kétrészes neveknek pedig a 19%-ában (pl. *Mogyorós-part*) szerepel. Bakonszegen az *-i* képző a legproduktívabb. Az egyrészes nevek köréből egyetlen *-i* képzős nevet hozhatunk példaként, a *Kovácsi* településrésznevet, a kétrészes nevek között viszont a nevek 10%-a (pl. *Kórógyi-szőlőskert*, *Zsákai-határ*) tartalmazza az említett képzőt.

6. Ahogyan arra HOFFMANN ISTVÁN korábban rámutatott, egy-egy névrendszer alakulását számos feltétel befolyásolhatja: „a földrajzi körülményektől kezdve az adott lakóközösség gazdasági tevékenységén, társadalmi-kulturális helyzetén át egészen e közösség nyelvi közegéig. A névtani vizsgálatnak ezekre a tényezőkre természetesen egytől egyig ki kell térnie feltéve, ha a névállománynak nem csupán a felszíni jellemzését kívánjuk elvégezni, hanem rá szeretnénk világítani a névjelenségek minőségét, jellegét befolyásoló körülményekre, feltételekre is. Mivel azonban a névkutató a helyneveket mint nyelvi jeleket vizsgálja, ezeket a jellegzetességeket a nevek nyelvi arculatának elemzésén keresztül kell felmutatnia” (2015: 377).

Vizsgálatom célja — igazodva a fenti kíváncsisághoz is — az volt, hogy a két hasonló földrajzi, területi, társadalmi stb. vonásokkal jellemezhető település névrendszereinek apró részletkülönbségeire rávilágítsak, s e különbségeket lehetőség szerint nyelven kívüli vonatkozásokkal magyarázzam. Ilyen eltérésnek tekinthetjük többek között a névfajták körében a határnevek és az építményne-

vek száma közti különbséget, a földrajzi köznevek állományának eltérését, az *-i* és *-s* képzők előfordulásának, valamint a belterületi objektumok névvel való megjelölésének eltérő mértékét is. A számos eltérésből pedig feltétlenül az következik, hogy a munkahipotézis, mely szerint az egymáshoz közel fekvő, hasonló adottságokkal rendelkező települések névrendszertani szempontból is igen hasonlóak lehetnek, árnyaltabb megközelítést, pontosítást igényel. Mint fentebb láthattuk, a névrendszerek eltéréseinek okait Bakonszeg és Szentpéterszeg esetében leginkább a két falu gazdasági tevékenységében kell keresnünk, de nagy befolyása lehetett annak a körülménynek is, hogy míg az egyik a középkortól kezdve önálló település volt (s korábban is csupán egyetlen falut olvasztott magába), addig a másik falu két település újabb kori összekapcsolásával jött létre (és a középkorban is további három falu olvadt a határába).

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉL 1723 = BÉL MÁTYÁS, *Bihar megye leírása*. Fordította P. SZALAY EMŐKE, jegyzetekkel ellátta CSORBA CSABA. Berettyóújfalu, 1980.
- BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Eger.
- DÁM LÁSZLÓ 1990. Bakonszeg települése és népi építésze. In: UJVÁRY ZOLTÁN szerk. *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, KLTE Néprajzi Tanszék. 239–288.
- DANKÓ IMRE 1990. Bakonszeg legújabb kori története, a termelősövetkezeti mozgalom kiteljesedésének meghatározó szerepe. In: UJVÁRY ZOLTÁN szerk. *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, KLTE Néprajzi Tanszék. 95–234.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HALMOS JUDIT 2013. *Névsűrűségi vizsgálatok a Pápai járásban*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- HANKUSZ ÉVA 2015. Összevető helynévvizsgálatok Szatmár megye területéről. *Magyar Nyelvjárások* 53: 63–76.

- HANKUSZ ÉVA 2017. Név­sűrűségi vizsgálatok a Csengeri járásban. *Magyar Nyelv-járások* 55: 111–120.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés*. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. Nagykörű és Tapolcafé. Összehasonlító helynévrendszertani vizsgálat. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOCIS ZSUZSANNA szerk. *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK. 376–387.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Kat. = Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek. 1886. <http://mapire.eu/hu/map>.
- KIS TAMÁS 1999. A kocsma és csárdanevek keletkezésének típusai. *Névtani Értesítő* 21: 323–329.
- KISS LAJOS 1985. Barangolás földrajzi neveink világában. *Magyar Nyelvőr* 109: 359–366.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS CSABA 2013. Panaszok a kollektívizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. *Múltunk* 2013/3: 207–251.
- KRISTÓ GYULA 1993. *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
- MÓDY GYÖRGY 1990. Bakonszeg története a XVIII. század utolsó harmadáig. In: UJVÁRY ZOLTÁN szerk. *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, KLTE Néprajzi Tanszék. 7–48.
- MÓDY GYÖRGY 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg a XVIII. századig. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. *Bihari falvak I. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen. 73–88.
- E. NAGY KATALIN 2015. Bakonszeg helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 53: 146–156.
- E. NAGY KATALIN 2016. Szentpéterszeg helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 54: 169–178.

- NAGY MÁTÉ ANDRÁS 2013. *Vizsgálatok a Bodrogtörzs helyneveinek köréből*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
- OSVÁTH PÁL 1875. *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Nagyvárád.
- PAPP ANTAL 1996. A Berettyó-Kálló közének átfogó földrajzi jellemzése. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. *Bihari falvak I. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen, Rác Építész Iroda. 11–28.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ZOLTÁN 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg építészeti értékei. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. *Bihari falvak I. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen, Rác Építész Iroda. 123–138.
- RESZEGI KATALIN 2009. A jelentéshasadás mint helynévkeletkezési mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 35–45.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névtudományi vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TörtStat. = *Magyarország történeti statisztikai helynévtára 11. Hajdú-Bihar megye*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997.
- VARGA GYULA 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg történeti néprajza. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. *Bihari falvak I. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen, Rác Építész Iroda. 89–122.

A Comparative Taxonomic Study Based on the Toponyms of Bakonszeg and Szentpéterszeg

In this paper I compare the toponymic system of Bakonszeg and Szentpéterszeg, two settlements in Hajdú-Bihar County. For this analysis, I use the classification system and study considerations of the typological description established by István Hoffmann (1993/2007). This model has already been used by many scholars both for modern and contemporary onomastic corpuses. There have been only a few studies, however, which would have addressed the comparative taxonomic analysis of current onomastic corpuses of settlements. I included two relatively close settlements in my comparative analysis, which are in the same region and belong to the catchment area of the same settlement, Berettyóújfalu; however, there is no major contact, relationship between the residents. In my paper I also took into consideration the toponym-sociological aspect of the analysis.

The comparison of the toponym systems of Bakonszeg and Szentpéterszeg was justified, on the one hand, by the fact that the regional, social, natural geographical features of the settlements proved to be similar and this indicated the taxonomic similarity of the onomastic corpuses. On the other hand, we also need to mention that I have collected toponyms recently both in Bakonszeg and Szentpéterszeg.

The working hypothesis of the comparative analysis was that the toponymic system of two settlements characterized by similar geographical, regional, social, etc. attributes would also be similar. Although the settlements truly proved to be similar in some respects (e.g., in terms of toponym density), the analysis has also revealed several small differences between the two toponym systems. There were differences, for example, in the scope of name types, especially in terms of the frequency of boundary names and building names; in the corpus of geographical common nouns; the occurrence of the *-i* and *-s* formants, and the degree of naming objects within the settlement. I explained the differences with extra-linguistic factors and thus tried to highlight the circumstances and conditions influencing the quality and type of name phenomena. Based on the differences, I concluded that the working hypothesis according to which settlements located close to each other and having similar attributes may also be very similar to each other from a toponym taxonomic perspective, requires a more nuanced approach and further refinement.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástudományja.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafüi helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.

36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Ethonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Közléteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. *A Survey of Historical Toponomastics.* Szerk. KOVÁCS ÉVA. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszámmal]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia.* Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2018. 145 lap.